

HA 1759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

114. évfolyam

1998

4

10 • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES POUR
L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

114. ÉVFOLYAM 1998/4. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronika: Posta Igazgatóságnál (HELP). Budapesten előfizethető a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR), 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest, vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1998-tól egy évre 1000 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1300 Budapest, 3. Pf. 290.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

BARTÓK ISTVÁN

Sylvester János elrejtett kincsei

Szemponatok a Grammatica Hungarolatina új kiadásához

Sylvester János latin–magyar nyelvtanának talán a leggyakrabban idézett sorai anyanyelvünk feltáratlan értékeire figyelmeztetnek:

„[...] ugyanúgy járunk el mi is, mint azok az emberek, akiknek mérhetetlen kincs van elásva a kertjükben, és mégsem tudják felhasználni, holott nyomorultul szegények, mert nem tudják, hová van a kincsesláda elrejtve. El volt rejtve idáig anyanyelvünk kincsesládája is, amelyet most találunk meg, és most hozunk napvilágra először. Ha nem vonakodunk élni vele, akkor rövidesen (mint óhajtom és remélem) koldusszegényekből dúsgazdagokká lehetünk”.¹

A lappangó kincs hasonlata érvényes magára a munkára is. Jóllehet az elmúlt évtizedekben a kutatás sok értékes adalékkal gazdagította Sylvester János grammatikusi munkásságára vonatkozó ismereteinket, bizonyos, hogy még mindig van mit a felszínre hozni.

A *Grammatica Hungarolatina* 1989-es hasonmás kiadásához írott kísérőtanulmányában Szőrényi László röviden, de minden lényeges mozzanatra utalva foglalja össze a munka legjellemzőbb vonásait, a szöveg hagyomány és a kutatók történetét. Említi, hogy megbízható kiadás nem áll rendelkezésünkre. Sylvester szóban forgó művét először Kazinczy Ferenc tette közzé 1808-ban,² de „másolatába sok hiba csúszott”. A következő kiadó, Toldy Ferenc (1866)³ „szintén sok hibát vétett, időnként még bele is javított a szövegbe”. Ezt nyomták újra Amerikában 1968-ban,⁴ „javítások nélkül”.⁵ Az egyetlen példányban ismert eredeti nyomtatványról két hasonmás kiadás készült: a hivatkozott 1989-es megelőzte az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportjának 1977-es kö-

¹ Sylvester János latin–magyar nyelvtana. Ford. C. VLADÁR Zsuzsa. Bp. 1989. 71. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 185.) /A továbbiakban: C. VLADÁR (1989.)/

² Magyar régiségek és ritkaságok. Kiad. KAZINCZY Ferenc. Pest, 1808.

³ Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig. Kiad. TOLDY Ferenc. Pest, 1866. /A továbbiakban: TOLDY (1866.)/

⁴ SYLVESTER, Johannes Pannonius: Grammatica hungaro-latina. Kiad. SEBEOK, Thomas A. Bloomington–The Hague, 1968.

⁵ SYLVESTER János: Grammatica Hungarolatina. Sárvár, 1539. Bp. 1989. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 22.) SZŐRENYI László kísérőtanulmánya: 7–9.

tete.⁶ Szükségtelen hangsúlyozni, hogy milyen mértékben járulhatna hozzá a további kutatások eredményességéhez egy könnyen hozzáférhető, pontos szöveg, a szükséges jegyzetekkel, magyarázatokkal.

Az MTA Irodalomtudományi Intézetében Pajorin Klára ötlete alapján született meg az elhatározás, hogy az intézetben szerkesztett nagy múltú sorozatban, a *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorumban* meg kellene jelentetni a *Grammatica Hungarolatinát*. A megtisztelő feladat nekem jutott. A munka előkészítése során mind több olyan érvet találok, amelyek az újabb kiadás szükségességét indokolják. Az alábbiakban ezek közül említek néhányat, egy-egy példával illusztrálva őket. Utalok a szöveg egyes szavaihoz kapcsolódó problémákra éppúgy, mint általános koncepcionális kérdésekre.

Az újabb kiadásban először is javítani kellene az eredeti nyomtatvány alapján az előző redakciók hibáit. Az első lapok egyikéről hozok egy példát a félreolvasásra és annak következményeire. Az ajánlólevélben, az ívszámozás nélküli második lap rektóján kétszer, a 8. és a 18. sorban fordul elő a „rectis studiis” kifejezés. (Lásd a mellékelt ábrát!) Toldy a második esetben a helyes alakot közli, az első előfordulásakor viszont kiadásában „totis studiis” szerepel.⁸

ta q̄ lucē cēnt adepta. Id aut̄ usu uenīr̄ solet partī ob mā
lignantē horū naturā. Partī uero ūpotīfīe quōd tī nondū
fatis ītelligūt q̄tū hoc studiorū genus, rētīs studijs momē
tī præbeat q̄tūq̄ referat ex naturali sermone pegrinū cō
parare. Et quāq̄ hæc alijs parua nimis ac contēnenda uē

prouehūt studia, ū quasi p̄māsum illis præbēt, nec patiūtur
prius, ad sumā gradū facere, q̄ quæ p̄mo discēda erāt pro
be tenuerūt. Qua re q̄tū rētīs studijs consulāt res ipsa lo
quitur. Vidēus enī apud illas īuentutē ī lrārū studio bra
ni ad aliquod īgenij nomē peruenīr̄, ac mox ad eruditionis

⁶ *Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium* 4. Kiad. MOLNÁR József. Bp. 1977.

⁷ A sorozatot 1930-ban JUHÁSZ László alapította, 1944-ig kiadója és szerkesztője volt. A Series Nova KLANICZAY Tibor kezdeményezésére 1976-ban indult, szerkesztette PIRNÁT Antal (1976–1992), SZÖRÉNYI László (1985–) és PAJORIN Klára (1988–).

⁸ TOLDY (1866.) 5.

Ezt a változatot vette figyelembe C. Vladár Zsuzsa, a *Grammatica Hungarolatina* modern fordítója. Így nála a szóban forgó részlet:

„[...] nem látják át eléggé azt, hogy ennek a tudománynak milyen jelentősége van az összes többi szempontjából”.⁹

Mi viszont átláthatjuk, hogy a pontatlan szövegkiadás alapján rossz fordítás készül. Sylvester Jánosról szóló monográfiájában Balázs János a *Grammatica Hungarolatina* számos részletét lefordította. Rendszeresen hivatkozik Toldyra, de éppen ezen a helyen bizonyos, hogy nem az ő kiadását, hanem az eredeti nyomtatványt vette figyelembe, hiszen latinul is idézi a kérdéses kifejezést, mégpedig helyesen. Az ő fordítása így hangzik:

„Sylvester ezután arról beszél, hogy némelyek megvetik ezeket [a gyermeki tanulmányokat], mivel 'még nem látják eléggé, milyen fontos a tanulmányoknak ez a neve az igaz tudományok (*recta studia*) szempontjából’.”¹⁰

Sajnálatos, hogy a teljes munka fordítója ezen a helyen nem használta fel Balázs magyar szövegét, pedig van olyan eset, amikor hivatkozik rá, hogy megoldását tőle vette át.¹¹

Az egyes szavakhoz fűzött magyarázatokban érinteni lehetne olyan problémákat is, amelyekkel az eddigi kutatás nem foglalkozott. Sylvesternek a magyar grammatikai terminológia létrehozására irányuló törekvéseit sokan méltatták, mégis akad még ezen a területen is pontosítani való. Példámat most a *Grammatica Hungarolatina* legvégéről hozom.

Hivatkozott monográfiájában Balázs János a főszövegben a latin grammatikának csak a legfontosabb jellemzőit fejt ki részletesebben, majd a jegyzetekhez utalja az olvasót, és ott jó hét sűrűn teleírt lapon ismerteti a további fontos tudnivalókat.¹² A hagyományos nyolc beszédrész tárgyalásával kapcsolatban egyik fő forrásként Donatust jelöli meg. Az utolsóként említett mondatrész az indulatszó.

„Az *interiectio* meghatározása is egyezik a Donatuséval. [...] E beszédrész egyetlen járuléka Sylvester szerint is, akárcsak Donatusnál, a *significatio*. Az indulatszó négyféle lelkiállapotot fejezhet ki: örömet, fájdalmat, csodálkozást és félelmet [...]. A szerző e felsorolásában is Donatust követi. Az *interiectio* e rövid elemzésével Sylvester befejezi a beszédrészek tárgyalását, s ezzel műve végét is ér.”¹³

Később terjedelmes tanulmány is született a magyar terminológiáról. Kovács János részletesebben méltatja Sylvester magyar műszavait, köztük az *interiectio* meghatározásában szereplőket is. Idézi Sylvester magyar szövegét, megadva a

⁹ C. VLADÁR (1989.) 15.

¹⁰ BALÁZS János: *Sylvester János és kora*. Bp. 1958. 187.

¹¹ C. VLADÁR (1989.) 66. jegyzet, 80.

¹² BALÁZS J.: *i. m.* (1958.) 199; 408–415.

¹³ BALÁZS J.: *i. m.* (1958.) 415.

fontosabbnak ítélt kifejezések latin megfelelőjét: „'Az közbe uetis az szóbeszédnek egy része [pars orationis], melly léleknek indulatját [mentis affectum] jecczi [significat] esmeretlen szóval'.” Különösen szerencsésnek találja a lélek indulatának említését:

„A latin terminus szó szerinti fordítása nem érzékelteti a definícióban egyértelműen kifejezésre jutó funkciót: 'léleknek indulatját jelenti', ami a mai terminus (*indulatszó*) előtagjában is fennmaradt. A 'mentis affectum' azt is bizonyítja, hogy szerzőnk – korát messze megelőzően – rátapintott a szójelentés összetett voltára: az nemcsak az intellektuális, hanem az emocionális, affektív tényezőket is magába foglalja.”

A tanulmányíró az „esmeretlen szóval” latin változatát [voce incognita] nem tartja szükségesnek idézni, ám a magyar kifejezéshez a következő magyarázatot fűzi:

„Szerintem az 'esmeretlen szó' mögött is ennek a gondolatnak a lényege húzódik meg: a szavak nemcsak az 'ismeretek hordozói', hanem a hozzájuk fűződő 'indulatok'-éi is.”¹⁴

Jómagam is szívesen csatlakoznék Sylvester „korát messze megelőző” zsenialitásának méltatásához, de a vizsgált probléma sajnos éppen nem ehhez szolgáltat argumentumokat. Be kell látnunk ugyanis, hogy az indulatszó magyarázatánál Sylvester semmi másra nem „tapintott rá”, mint a *Grammatica Hungarolatina* írása idején az európai latin nyelvkönyvtudományban tömegesen elterjedt fordulatokra, és forrásainak korrekt, szó szerinti fordítását adta. Mint látni fogjuk, a mintákat keresve nem is mindig a legjobb szövegváltozatokból merített.

Számos példát lehetne hozni a „mentis affectus” előfordulásaira is,¹⁵ de érdekesebb problémára irányítja figyelmünket az „esmeretlen szó”. Semmiképpen nem tekinthetünk el attól a körülménytől, amelyik az idézett szerzők figyelmét elkerülte: itt Sylvester forrása nem a hiteles Donatus-hagyomány, hanem egy szövegromlást tartalmazó változat.

Rubinyi Mózes 1913-ban „tüzetesen egybevetette” Donatus fennmaradt szövegeit a *Grammatica Hungarolatina*-val. Arra a megállapításra jutott, hogy a „csaknem szóról szóra való átvétel Donatusból [...] a definíciók anyaga”. Sylvester valamennyi meghatározását áttekintette, de a Donatustól való eltéréseknek csak a tényét jelezte. Így az interiectionnál is csak utalt rá, hogy „itt a felfogás különbözik”, annak mibenlétét nem részletezte.¹⁶ A különbséget senki sem kereste; a későbbiekben általánossá vált annak hangoztatása, hogy Sylvester definíciói Donatust követik.

¹⁴ KOVÁCS János: *Sylvester János szerepe a magyar nyelvészeti terminológia kialakításában.* = Magyar Nyelv 1988. 155–167, 270–283; 276.

¹⁵ Hogy csak az ebben a tanulmányban hivatkozott helyekre utaljak: lásd a 17, 18, 22, 23, 24, 33. jegyzeteket!

¹⁶ RUBINYI Mózes: *Sylvester és Donatus.* = Irodalomtörténet 1913. 321–325; 324.

A *De octo partibus orationis* mértékadónak tekinthető kiadásából – amit Rubinyi is használt – egyértelműen kiderül a helyes szöveg. Az *Ars minor* tömör megfogalmazása szerint:

„Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum voce incondita. Interiectioni quid accidit? Tantum significatio. Significatio interiectionis in quo est? Quia aut laetitiam significamus, ut evax, aut dolorem, ut heu, aut admirationem, ut papae, aut metum, ut attat, et siqua sunt similia.”¹⁷

Mint láthatjuk, Sylvester meghatározása az *Ars minor*énak felel meg, kivéve az ‚incondita’ kifejezést: ehelyett ‚incognita’, azaz magyarul ‚esmeretlen’ áll. Donatus részletesebb *Ars grammaticájában* az interiectio kifejtése is bővebb, de ott is „vox incondita” szerepel.¹⁸

Donatus kifejezéseit a későbbi grammatikusok is tiszteletben tartották. Servius kommentárjában is megjelenik a „vox incondita”.¹⁹ Közeledve időben és térben a *Grammatica Hungarolatina* keletkezéséhez, tapasztalhatjuk, hogy mindezeket később is így tudták, ha nem is minden kiadó. Németországban módomból nyílt számos olyan grammatikai munkát átnézni, amelyeket Sylvester forrásként használhatott. 1527-ben egy kötetben láttak napvilágot három grammatikus, Asper Iunior, Donatus és Phocas munkái. A kiadó Donatusnak az interiectióról szóló szakaszát magyarázva Priscianus kommentárjára hivatkozik, amelyből kiderül, hogy miért szerepel Donatusnál az ‚incondita’ kifejezés.²⁰

Priscianus egyébként Donatus meghatározását saját grammatikájában is felhasználta, hivatkozva forrására. Egy 1528-as kiadásban is olvasható, amint az

¹⁷ *Donati de partibus orationis ars minor*. Grammatici Latini IV. Kiad. KEIL, Heinrich. A szöveget Theodor MOMMSEN gondozta. Az 1864-es lipcsei kiadás újranyomása: Heidelberg, 1961. 355–366; 366.

¹⁸ „Interiectio est pars orationis interiecta aliis partibus orationis ad exprimendos animi affectus; aut metuentis, ut ei [eu]; aut optantis, ut o; aut dolentis, ut [heia et] heu; aut laetantis, ut evax. sed haec apud Graecos adverbiiis adplicantur, quod ideo Latini non faciunt, quia huiusce modi voces non statim subsequitur verbum. licet autem pro interiectione etiam alias partes orationis singulas pluresve subponere, ut nefas, pro nefas. accentus in interiectionibus certi esse non possunt, ut fere in aliis vocibus inconditas invenimus.” *Donati Grammatici Vrbis Romae Ars grammatica*. Grammatici Latini IV. 367–402; 391–392.

¹⁹ „Interiectio nihil habet nisi solum mentis affectum, quae tunc vere interiectio dicitur, quando voce incondita profertur, ut o heu et similia.” *Servii commentarius in Artem Donati*. Grammatici Latini IV. 405–448; 443.

²⁰ „Inconditas invenimus. Hoc est (ut exponens hunc locum Priscianus ait) quae abscondita voce et non plane expressa, proferuntur.” *In hoc opusculo continentur tres artis grammaticae auctores oppidorumque vetusti, ut quos Priscianus in opere de arte grammatica non semel citat, Asper Iunior, Aelius Donatus, in arte secunda, et Phocas, nuper per Ioannem Caesarium exactissime castigati, ac nunc per eundem denuo recogniti, praeterea ab eodem ipso scholiis passim adiectis illustrati locis videlicet obscurioribus*. Lipsiae, 1527, E6v. Jelzete a wolffenbütteli Herzog August Bibliothekban: H: P 710 8r Helmst. (2).

indulatszóval kapcsolatban a szerző Donatust méltatja: igen helyesen teszi, amikor az interiectio „abscondita voce” kiejtését említi.²¹

Meggyőződhettem róla, hogy a Sylvester szempontjából fontos időszakban a Servius és Priscianus által is méltatott és átvett helyes alak, az „incondita” és a romlott forma, az „incognita” egyaránt sokszor megjelent. Arra is van példa, hogy a hibás latin szöveg szerepel párhuzamosan a nemzeti nyelvű fordítással. Turóczi-Trostler József Ambrosius Moibanustól az interiectio meghatározását is idézi. A latin definícióban „incognita” áll. A német változat mégis hibátlan, mert Moibanus éppen a „voce incognita” kifejezést nem fordította le.²² Talán azért, mert neki is feltűnt, hogy nincs semmi értelme?

Érdekes példa a következetlenségre az egyik népszerű Donatus-kiadás, a Culmann-féle két párhuzamos redakciója. A munkát 1534-ben Frankfurtban is, Lipcsében is kiadták. A frankfurti a helyes változatot („incondita”) hozza,²³ az ugyanabban az évben kiadott lipcsei viszont a helytelent („incognita”).²⁴

Mint az indulatszó példája is mutatja, Sylvester egyes kifejezéseit érdemes elhelyezni a grammatikatörténet tágabb összefüggéseiben. A hasonló esetek segíthetnek a források valószínűsítésében is. Az elmondottak alapján például el kell gondolkoznunk rajta, hogy vajon Sylvester valóban használta-e Serviust és Priscianust, akiktől világosan megtudhatta volna, hogy az interiectiót kifejező hang nem „incognita”, hanem „incondita”.

Hogy milyen fontos problémákra hívhatja fel figyelmünket a *Grammatica Hungarolatina* egy-egy részletének aprólékos vizsgálata, arra jó példa Sebestyén Árpád tanulmánya a prepozíció meghatározásáról.²⁵

Az új kiadásban lehetne magyarázatokat fűzni a szövegben előforduló nevekhez is, különösen olyan esetekben, amikor azok nemcsak a *Grammatica Hungarolatina* kapcsolatrendszerét és ezzel együtt Sylvester János szellemi horizontját világítják meg, hanem térben és időben messzebbre is utalnak. Ismét egyetlen példa: Lilius.

²¹ „De interiectione. [...] Optime tamen de accentibus earum docuit Donatus, quae non sunt certi. Quippe cum & abscondita voce, id est non plane expressa proferant, & pro affectus commoti qualitate, confundantur in eis accentus.” *Prisciani Grammatici Caesariensis Libri omnes: De partibus orationis XVI, deque constructione earundem II. [...]* Norinbergae, 1528, 217. HAB: A: 107.1 Quod. 2r (2).

²² „Interiectio est pars orationis indeclinabilis significans mentis affectum voce incognita, Bedeuth ein antzeigung der beweeung des gemutes.” TURÓCZI-TROSTLER József: *A magyar nyelv felfedezése*. Bp. 1933. 35. MOIBANUS: *Paedia Artis Grammaticae*. Lipsiae, 1521.

²³ „Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum, voce incondita.” *Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus: quaestiunculis puerilibus undique collectis, illustrata per Leonardum Culmannum Crailsheymensem*. Francofordiae ad Oderam, 1534, E3v. HAB: S: Alv. Bc 409 (5).

²⁴ „Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum, voce incognita.” *Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus: quaestiunculis puerilibus undique collectis, illustrata per Leonardum Culmannum Crailsheymensem*. Lipsiae, 1534, E5v. HAB: H: P 710 8r Helmst. (1).

²⁵ SEBESTYÉN Árpád: *A prepozíció meghatározása Sylvesternél*. = Magyar Nyelv 1990. 73–75.

Balázs János említett terjedelmes jegyzetében írja, hogy Sylvester „a nemi szabályok részletesebb tárgyalásáról lemond. Az érdeklődők figyelmét felhívja a verses nemi szabályokra, főképpen Sulpitius és Lilius műveire. [...] Ez a Lilius alkalmasint az a grammatikus, akinek 1513-ban jelent meg egy Erasmussal közösen kiadott nyelvtani műve.”²⁶

„Lilius Grammaticusról” ennél többet is érdemes mondani, mivel más ponton is érintkezik a magyar grammatika történetével. A XVII. században Jászberényi Pál Londonban szerkesztett latin–angol nyelvkönyveket. Ezek mind terjedelmük, mind igényességük alapján állják a versenyt a kor legszínvonalasabb hasonló külföldi munkáival. Különleges jelentőségük, hogy idegenben is hozzájárultak a magyar tudományosság elismertetéséhez.²⁷ Jászberényi az *Institutió*ban a latin nyelvtani ismereteket foglalja össze, a *Fax nova* szómagyarázat.

Ennek előszavából derül ki, hogy munkája lényegének utóbbi művét tekinti; az *Institutió*t csak azért írta meg, hogy az angol iskolákban használatos grammatikát könnyebben meg lehessen érteni. Alkalmazkodva ugyanis a körülményekhez, nem téveszti szem elől a szigetország iskolái számára kötelezően elrendelt *Grammatica Lilianát*.²⁸ Lilius egyébként William Lily, Thomas More barátja. A nevezetes grammatikát több kisebb mű előzte meg, ezek közül az egyik az „Erasmussal közösen kiadott” munkácska. A *De octo partibus orationis constructione libellus* 1521-ben ugyancsak Erasmus javításaival jelent meg; 1540-re alakult ki az a formája, ami *Grammatica Liliana* néven vált ismertté, és a későbbi – kétszáznál is több – kiadások alapjául szolgált. Sylvester Krakkóban Leonhard Cox tanítványaként könnyen megismerkedhetett a mester honfitársának, Liliusnak munkáival.

A *Grammatica Hungarolatina* keletkezésének korát tanulmányozva nemcsak az egyes kifejezések, nevek tágabb környezetét érdemes vizsgálni, hanem általánosabb koncepcionális kérdéseket is, a latin és a nemzeti nyelvek összefüggéseiről vallott nézeteket. Az ide kapcsolódó szempontjaimat máshol részletesebben kifejtem;²⁹ itt csak röviden utalok azokra a legfontosabb körülményekre, amelyeket egy új kiadás munkálatai során mindenképpen figyelembe kell venni.

²⁶ BALÁZS J.: i. m. (1958.) 413.

²⁷ JÁSZBERÉNYI Pál: *Institutionum Grammaticarum*. Pars Prima, Secunda. London, 1663. RMK III. 2210; 1667, RMK III. 2392; 1669, RMK III. 2495; *Fax nova linguae Latinae*. London, 1664, RMK III. 2252; 1666, RMK III. 2353; 1670, RMK III. 2530 – de ez utóbbi már a negyedik kiadás, és ha feltételezzük, hogy ez a redakció is az *Institutió*val együtt jelent meg, gyanakodhatunk annak is egy ismeretlen negyedik kiadására.

²⁸ „Ad pleniorem et planiorem Grammaticae Lilianae illustrationem, tractatum quaedam bipartitum, sub titulo Institutionum grammaticarum, adjicio. [...] Sacra Regia Maiestas Grammaticam Lilianam in Scholis huius Insulae trivialibus, publica autoritate recipiendam docendamve statuit.” JÁSZBERÉNYI P.: i. m. (1664.)

²⁹ BARTÓK István: *Grammatica Hungarolatina – Grammatica Latinogermanica*, Sylvester János és Marcus Crodellius. = ItK 1998. 5. sz.

Sylvester forrásai után nyomozva az eddigi kutatás a két legkézenfekvőbb irányba indult el. Mivel a *Grammatica Hungarolatina* párhuzamos latin–magyar nyelvkönyv, elsősorban azt a két területet vizsgálták, ahonnan Sylvester indítást kaphatott: egyrészt a vulgáris nyelvek szabályainak rendszerezéseit, másrészt a latin grammatikákat. Sorra vették az egyes nemzeti nyelvek szabályozására irányuló törekvéseket, továbbá vizsgálták a klasszikus hagyomány továbbélését, az ókori auktoroktól kezdve a középkoron keresztül a humanista szerzőkig. Különösen a hangjelölés módszereivel kapcsolatban irányult a figyelem a görög és a héber grammatikákra.

A wittenbergi Melanchthon-tanítványok esetében természetesnek tűnt a ható tényezők között előkelő helyre sorolni a nagy praeceptor munkásságát. Ugyanakkor egyes részleteket illetően felhívták a figyelmet olyan esetekre, amikor Sylvester nem mesterét követte, sőt az övétől különböző nézeteknek adott hangot.

Balázs János még hivatkozhatott Erika Isingnek a hatvanas években végzett kutatásaira, aki – mint Balázs írja, az ő kezdeményezéséhez csatlakozva – a vulgáris nyelvek grammatikai irodalmának kibontakozását vizsgálta Közép- és Kelet-Európában. Eredményeinek összefoglalása Balázs János megfogalmazásában:

„a tőle tárgyalt időszakban a humanisták Donatus elemi fokú nyelvtanát átdolgozva egyre nagyobb mértékben vették figyelembe anyanyelvüket. Így tankönyveik folyamatos átmenetet képeznek a német nyelven írt grammatikákhoz, amelyek így nem véletlenül, hanem az elemi fokú latintanítás során kialakult iskolai hagyományok keretei között jöttek létre.”³⁰

A német szaktudomány azóta újabb eredményekkel gazdagította a párhuzamos latin–német grammatikák vizsgálatát. A modern kutatás úgy látja, hogy az anyanyelv és a latin viszonyát illetően kétféle elképzelés körvonalazódott a XVI. század első harmadában. Melanchthon és számos követője úgy vélte, hogy a német bizonyos esetekben lehet hasznos segédeszköz a latintanulás kezdeti fokán, de a későbbiekben már arra kell törekedni, hogy a kommunikáció nyelvén a latin váljék. Ennek megfelelően műveikben a német csak példaanyag, meglehetősen szórványosan fordul elő. A másik vonulat hívei viszont ennél több szerepet szántak a németnek. Arra törekedtek, hogy a latin grammatika elsajátításával párhuzamosan a tanulók saját anyanyelvük teljes rendszerét is megismerjék, és annak leírása németül is lehetővé váljon. E célkitűzések jelentős részben a kétnyelvű Donatus-kiadásokban valósultak meg. Az irányzat kiemelkedő képviselőjének a kutatás a torgaui iskola tanárát, Marcus Crodéliust tartja.³¹

³⁰ BALÁZS János: *Hermesz nyomában*. A magyar nyelvölcsélet alapkérdései. Bp. 1987. 273–274.

³¹ Két tétel az újabb német szakirodalomból: *Latein und Volkssprache im Deutschen Mittelalter 1100–1500*. Szerk. HENKEL, Nikolaus–PALMER, Nigel F. Tübingen, 1992; PUFF, Helmut: „Von dem schlüssel aller Künsten/nemblich der Grammatica”. *Deutsch im lateinischen Grammatikunterricht 1480–1560*. Tübingen–Basel, 1995.

A *Grammatica Hungarolatiná*t összehasonlítva Crodeliusnak és a hozzá hasonló nézeteket valló kortársainak a munkáival, számos feltűnő egyezésre lehetünk figyelmesek. A Melanchthon-levelezés egy adata felveti annak a lehetőségét, hogy Sylvester és Crodelius 1534 nyarán Torgauban személyesen is találkozott. Mindezek alapján igencsak valószínűnek kell tartanunk Sylvester régóta feltételezett 1534–36-os wittenbergi tartózkodását. Ennek tükrében az újabb kiadásban jelezni kell az eddig figyelmen kívül hagyott, ám erősen valószínűsíthető forrásokat is. Úgy tűnik, hogy Sylvesternak sok mindenért nem kellett Diomédészhez, Donatushoz, Priscianushoz, de még Melanchthonhoz sem fordulnia. A *Grammatica Hungarolatina* számos eleme megtalálható az 1530-as évek első felében Wittenbergben megjelent vagy ott is könnyen elérhető kézikönyvekben. Céljaikat tekintve ezek az alapfokú, párhuzamos latin–német grammatikák sokkal inkább hasonlítanak Sylvester munkájához, mint Melanchthonnak és társainak a latin humanista képzést elősegítő munkái.

Ezen a helyen a számításba vehető források közül példaként két szerzőre hivatkozom. Crodelius 1533-as grammatikájának, az úgynevezett „Torgauai Donatusnak”³² a szerkezete megfeleltethető a *Grammatica Hungarolatiná*énak. A szokásos humanista díszítmények tartalmukban is egyeznek a két munkában. Úgy tűnik, Sylvester az egész könyv felépítésében Crodeliust követte, az egyes részleteket illetően másokra is támaszkodott.

Egy másik szerzőnek két művére utalok. Sigismundus Lupulus 1533-as kompendiumában a grammatika négy része: Litera, Syllaba, Dictio és Oratio – azaz pontosan megegyezik Sylvester felosztásával. Az interiectio pedig – akárcsak Sylvesternél – „voce incognita” fejezi ki a beszélő indulatait.³³ Ugyanennek a szerzőnek egy másik kézikönyvében található olyan grammatika-meghatározás, amelyik bizonyos szempontból jobban hasonlít Sylvester definíciójához, mint Guarino da Veronáé.³⁴

Sylvester János latin–magyar grammatikájának európai összefüggései más megvilágításba helyezhetik nyelvtudományunk történetének későbbi szakaszait is. A latin grammatika és a nemzeti nyelv párhuzamaira sok példa van XVII.

³² Az első, wittenbergi kiadásból példány nem ismert. A munkának egy későbbi magdeburgi edícióját tanulmányozhattam: *Aelii Donati Methodus, seu declinandi, coniugandique prima elementa, pro pueris Alphabetariis rerum grammaticarum prorsus ignaris, diligentiori cura nunc primum concinnata, cum Epistola Philip. Melanch.* Magdeburg, 1579. HAB: Alv. Ca 140 (1).

³³ „Quot sunt partes Grammaticae? Quatuor. Litera, Syllaba, Dictio et Oratio.” „Quid est interiectio? Est pars orationis indeclinabilis, significans mentis affectum voce incognita.” *Erotemata octo partium orationis ad Tyronum literariorum usum comportata, concinnataque. Sigismundo Lupulo collectore.* Lipsiae, 1533, A2r, Clv. HAB: J 161 8r Helmst. (4).

³⁴ GUARINO: „Grammatica est ars recte loquendi recteque scribendi, scriptorum et poetarum lectionibus observata.” – SYLVESTER: „Grammatica est ars recte loquendi et scribendi autoritate optimorum poetarum et oratorum constans.” BALÁZS J.: *i. m.* (1958.) 195. – LUPULUS: „Grammatica est ars & professio, quae usu, ratione, atque autoritate constat: Vel brevius. Grammatica est certa loquendi & scribendi ratio.” *Rudimenta Grammatices Sigismundi Lupuli, Ab autore nuper revisa, magnaue accessione aucta.* Lipsiae, 1535, A2r. HAB: P 899 8r Helmst. (4).

századi magyar szerzőinknél is. A már említett Jászberényi Pál munkásságát vagy éppen a Comenius-kiadások hátterét vizsgálva érdemes volna figyelembe venni az európai folytonosságot is.³⁵

Az új kiadás alkalmat adna a Sylvester Jánosra vonatkozó szakirodalom áttekintésére. Mint a bevezetőben is hangsúlyoztam, számos értékes tanulmány látott napvilágot az elmúlt évtizedekben, de sok közülük kevésbé ismert vagy nehezen hozzáférhető. Sylvester munkásságát a nyelvtudomány és az irodalomtörténet is a magáénak érzi, de kapcsolódik más tudományágakhoz is. Előfordulhat, hogy az egyes szakterületek képviselői nem ismerik eléggé a rokon diszciplínák irodalmát, így a kutatás nem vesz tudomást egy-egy fontos publikációról.

A már idézett 1988-as írásában Kovács János Balázs János pontosan harminc évvel korábbi könyvére hivatkozva elveszettként említi Sylvester *Rosariumát*.³⁶ Tanulmányának megjelenése előtt hét évvel Németh S. Katalin beszámolt a nyomtatvány előkerüléséről, teljes szövegét közreadta, és néhány lap hasonmását is közölte.³⁷ A szakirodalom rendszerezésével talán el lehetne kerülni a hasonló eseteket.

Érdemes lenne elgondolkozni azon, hogy egy szövegkiadás apparátusában mennyire tágítható az információk köre. A szakirodalom alapján számos olyan kérdés vetődik fel, ami akár a *Grammatica Hungarolatinához* is kapcsolódhat. Hogy ismét csak egy példát hozzak: vajon eléggé közismert-e a kutatás számára az a tény, amit Péter Katalin 1995-ben tett közzé, hogy Nádasdy Ferenc híres sárvári udvara sokáig Kanizsán volt?³⁸ A probléma kifejtése során a tanulmányban megfogalmazódnak Sylvester 1534–36-os wittenbergi tartózkodása mellett szóló újabb érvek.

Befejezésül csak igen röviden utalhatok arra, hogy milyen kérdéseket vetnek fel a szövegkiadás legáltalánosabb, ám annál időszerűbb problémái. Világunk rohamos digitalizálódása éppúgy a hagyományos szempontok átgondolását teszi szükségessé, mint az „irodalomról való beszéd” divatos elméletei. Látnunk kell, hogy az elektronikusan rögzített, hálózaton keresztül elérhető adatbázisok nemcsak technikailag teremtenek új lehetőségeket, hanem a szövegekhez való viszonyunkat is befolyásolják. Szembe kell néznünk azokkal a véleményekkel is, amelyek a textológiára épülő irodalomtudomány létjogosultságát vonják kétségbe.

³⁵ A kérdéshez kapcsolódó újabb tanulmány: DUKKON Ágnes: *Comenius nyelvtanítási módszerének tükröződése Jászberényi Pál latin–angol nyelvkönyvében.* = MKSz 1997. 76–82.

³⁶ „A meglepően termékeny fiatalkori krakkói munkásság eredménye négy kiadvány. Ezek közül kettő (a *Rosarium* és egy négy nyelvű – latin, német, lengyel, magyar – szótár) elveszett. Hajdani meglétükről Balázs János egy keze ügyébe került lengyel bibliográfia alapján tudósít.” KOVÁCS J.: i. h. (1988.) 157.

³⁷ NÉMETH S. Katalin: *Egy elveszettnek hitt Sylvester-nyomtatvány.* Szeged, 1981. 11–20. (*Acta historiarum litterarum Hungaricarum* 18.)

³⁸ Nádasdy Tamás mecénási tevékenységéről, in: PÉTER Katalin: *Papok és nemesek.* Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. 56–65.

Mindezek ismeretében is remélem, hogy a felvetett szempontok és konkrét példák nem minden haszon nélkül valók. Egy új kiadás elkészítése hosszú időbe telik; a humán tudományoknak és művelőiknek helyzetét ismerve azt is megkockáztathatjuk, hogy nemcsak elszántság és szorgalom kérdése. Úgy vélem, hogy a munkálatok során lesz még idő olyan észrevételeket figyelembe venni, amelyeket esetleg éppen ez a közlemény inspirál.

ISTVÁN BARTÓK

János Sylvesters verborgene Schätze

Gesichtspunkte zu einer neuen Ausgabe der Grammatica Hungarolatina

Die parallele lateinisch–ungarische Grammatik János Sylvesters, betitelt *Grammatica Hungarolatina* (1539) ist die erste bekannte Systematisierung der ungarischen Sprache. Beide Ausgaben des Textes (1808, 1866) bedürfen einer Verbesserung. Die vorliegende Mitteilung wirft einige solche Gesichtspunkte auf, die die Notwendigkeit der neueren Ausgabe begründen.

Ausser der Verbesserung der unrichtigen Lesungen lohnt es sich den Hintergrund der einzelnen Fachausdrücke zu untersuchen. Die Quelle der Definitionen ist Donatus. Das Beispiel der „interiectio“ zeigt, dass das Modell der ungarischen Definition nicht die authentische Donatus-Texttradition, sondern eine verdorbene Variante war.

Die neue Textausgabe bietet eine Gelegenheit die Umstände der Entstehung zu forschen. Man kann auffallende Ähnlichkeiten mit den deutschen Donatus-Ausgaben der 1530er Jahre: mit den Werken des Marcus Crodellius, des Sigismundus Lupulus und anderer beobachten. Die ausführliche Vergleiche können auch den Kreis der vermuteten Quellen von Sylvester erweitern.

FEHÉR KATALIN

II. József közép- és felsőoktatáspolitikája a korabeli sajtó tükrében

A sajtó születésétől kezdve minden korszakban tükrözte az adott politikai rendszer legfőbb törekvéseit. Fokozottan igaz ez II. József uralkodásának évtizedére. A magyar nyelvű sajtó története a császár trónra lépésének évében, 1780-ban vette kezdetét a pozsonyi *Magyar Hirmondó* indulásával. Az első nemzeti nyelvű újságunk éppúgy, mint jozefinista korszak későbbi politikai lapjai, a bécsi *Magyar Kurír*, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, valamint első népszerűsítő folyóiratunk a komáromi *Mindenes Gyűjtemény* is bő teret szentelt II. József intézkedéseinek, köztük az oktatáspolitikai vonatkozásúaknak. A lapok igyekeztek megismertetni olvasóikat a jozefinista neveléspolitiká lényegével, közölték és kommentálták az intézkedéseket, esetenként helyet adtak a különböző – velük kapcsolatos – véleményeknek.

Neveléstörténetírásunk mindeddig kevés figyelmet fordított a felvilágosodás kori sajtóban megjelent, oktatással-neveléssel kapcsolatos közlemények feltárására és feldolgozására, pedig ezek számos érdekes, fontos, és sokszor ismeretlen adatot tartalmaznak. A jozefinista oktatáspolitiká számbavétele és értékelése szempontjából igen lényeges, hogy részletesen feltárjuk és feldolgozzuk a korai magyar időszaki sajtó oktatási-nevelési témájú közleményeit, cikkeit. Ezek mindenekelőtt az e kérdések iránti érdeklődést tükrözik, de még fontosabb az, hogy ezek az írások más forrásokból alig, vagy egyáltalán nem hozzáférhető fontos adalékokkal is szolgálnak a korszak pedagógiai kultúrájáról.

Köztudott, hogy II. József elsőrendű oktatáspolitikai feladatának a népoktatás fejlesztését tekintette. Ennek okait Kornis Gyula a következőképpen foglalja össze:

„József művelődéspolitikájának az a vonása, hogy a legnagyobb súlyt a népoktatásra veti a közép- és felsőoktatással szemben, nemcsak a felvilágosodás emberbaráti eszmeköréből sarjdzik, hanem a legszorosabban összefügg a császár gazdaságpolitikai felfogásával is. József a fiziokrata társadalomgazdaságtani rendszer híve, mely a 18. század második felében uralkodó irányzat. E rendszer szerint ... a nemzet életében csakis az tartozik a produktív társadalmi osztályhoz, az államnak igazán hasznos polgársághoz, aki a föld termelésével foglalkozik... Annak a nemességnek a műveltsége, mely az állam gépezetének fenntartásához

semmivel sem járul hozzá, kevésbé fontos, mint a földművelő paraszté. Az utóbbi a fiziokrata elvek szerint is hasznosabb állampolgár.”¹

Ez az elv volt az oka annak, hogy II. József a népiskolai hálózat fejlesztésére fordította a nagyobb figyelmet.

A középfokú oktatás reformja

Ismert tény, hogy a császár a közép- és felsőoktatás terén a korábbiakhoz képest szigorításokat, megszorításokat vezetett be. Véget akart vetni annak az évtizedek óta tartó tendenciának, hogy a polgári és parasztszármazású ifjak tömegesen tóduljanak a latinos műveltséget nyújtó középiskolákba, ahol a legtöbben nem érnek el jó eredményt és csak az idejüket vesztegetik. Ez az egészségtelen törekvés – melyet a tanulmányi előmeneteltől függetlenül ingyenes gimnáziumi oktatás rendszere is elősegített – elvonta a szükséges munkaerőt az ipartól, a kereskedelemtől és a földműveléstől, ami az állam számára károsnak bizonyult. Ezekből az elvekből kiindulva alkotta meg II. József a közép- és felsőoktatáspolitikai reformját célzó fontos rendelkezéseit.

A császár elrendelte, hogy a továbbiakban csakis azok a paraszt származású fiúk tanulhatnak tovább a gimnáziumokban, akik kiváló tanulók, a polgári származásúak közül pedig azok akik legalább közepes előmenetelűek és ezt az eredményüket a középiskolai évek során mindvégig meg is tartják. Feltételként szabta a német nyelv ismeretét is. Első magyar nyelvű lapunk a *Magyar Hírmondó* közölte a császári rendelkezést:

„A’ Tanulás végett az oskolákba bé-vevő gyermekekre nézve ezeket kelletik megtartani: hogy, akik Paraszti sorsban születettek Oskolákba bé-ne vétessenek, hanem-ha elme-béli ajándékokkal másokat meg haladni láttatnak, és a’ leg jobban tanulóknak rendébe számláltathatnak; a’ Mester-embereknek fiaik hasonlóképpen az Oskoláktól el-tiltattassanak, ha leg-alább közép szerű Talentumuaknak nem találtnak. Ezeken-kivül minden Oskolába menni akarónak a’ Német nyelvet tudni elmulhatatlanul szükséges lészen.”²

1784. szeptember 20-án a császár rendeletileg megszüntette a nemesi konviktusokat, amelyek a nemesi származású ifjak középiskolai tanulmányait segítették ingyenes lakással és ellátással. Elrendelte azt is, hogy a mindedig ingyenes középfokú oktatás megszűnjön és valamennyi gimnáziumban, líceumban és az egyetemen a tanulóknak tandíjat kelljen fizetni. A kevésbé jó tanulók 1785. január 31-től kezdve a gimnáziumban évi 6, a filozófiai tagozaton 9, a jogi és orvosi karon pedig 15 forint tandíjat fizettek. A befolyó tandíjakból a szegénysorsú diákok számára ösztöndíjalapot hoztak létre. A jó előmenetelű szegényebb diákok ezentúl is ingyen tanulhattak és tanulmányi eredményeiktől

¹ KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. I. Bp. é. n. 64–65.

² Magyar Hírmondó 1784. július 28. 57. sz. 472.

függően ösztöndíjban részesülhettek. Ezt részint a konviktusi alapokból, részint pedig a tandíjakból fedezték. 1785. február 23-án a *Magyar Hirmondó* közölte a rendeletet:

„A' Tudomány dolgában való Kegyelmes Rendelés. Mint hogy Felséges Urunknak kegyelmes tzélja az, hogy az ugy nevezett Normalis Oskolákból a' Deák Oskolákba menendőknek számok nem tsak meg-keveessedjék, sött az ollyatén érdemes elméjü és erköltsü Ifjaknak számokra, kik a' magok különös virtussaikkal másoktól magokat megkülömböztetvén, a magok költségeken kívül tanulások follytatására szükséges költségek nélkül szükölködvén, fel-segittethessenek; az Oskolákban Tanuloknak lejendő fizetésekre nézve, következendő Rendelést méltoztatott tenni ő Felsége: – Hogy minden alsóbb Oskolát gyakorló Ifjak Esztendőnként 6 frt, a' Világiböltességet Tanulok 9-et; a' Törvényt és Orvosi-Tudományt tanulók pedig 15töt fizessenek. – Mind hogy pedig a' Tanulo Ifjuság, az Oskolai Esztendő szerént 10 Holnapokig tanittatik, a már nevezett Oskolai fizetés-is 10 izben fog le-tétettni; melly szerént az alsóbb Oskolák Tanuloi minden Holnap elein 36 krajtzárt, a' Filososofusok 54-et, a' Törvényt és Orvosi Tudományt tanulók 1 for. 30 krajtzárt, el-multhatatlanul le-fizetni tartoznak; hozzá tévén mindazonáltal azt, hogy ha valamelyik betegség, vagy más egyébb terhes okoktól el-vonattatnék, tehát akkor fizetni éppen nem kényszerítették. A' Semináriumban az ugy nevezett Kis-Papok, (Clericusok) a' Keresztényi Kegyelemből tanulók, és a Barbélyi Tudományt folytatok semmit sem fognak fizetni. – Mivel pedig ezen fizetés már a' következendő Oskolai Esztendőnek kezdetével mindenütt, minden hátra maradás nélkül el-kezdődik, tehát ennek felszedéséről és az erről lejendő szám-adásrol, a' F.H. Királyi fő Tanács bizonyos Rendelést tészen; addig is pedig, hogy ezen dolog annál jobb móddal véghez mehessen, az ő Felségének kegyelmes tzélja, hogy ezen rend tartassék-meg: – Azoknak nevek, kik az ő Virtusukkal jutalmat érdemelnek, érdemek nagyságának hűségese le írásával jegyeztessenek-fel, (nevezetesen pedig a' jó-erköltsre és szelíd magaviselésre légyen e' dologban leg-első tekintet) és az érdemlett jutalomnak ki nevezésével jelentessenek.”³

Neveléstörténeti szakirodalmunk ismeri a tandíjra és ösztöndíjra vonatkozó rendeletet, de a kérdéskörrel foglalkozó tanulmányok és a legutóbbi nagyszabású magyar neveléstörténeti kézikönyv⁴ sem említi a császárnak azt a humánus rendelkezését, hogy a tandíjra kötelezettek havi részletekben fizethettek, és azt sem, hogy a betegség miatt az iskolát látogatni nem tudó tanulók a betegség időtartamára mentesültek a tandíjfizetés alól.

Az 1785–86-os tanévben 38 500 forint gyűlt össze így, amelyből 25 600 forintot osztottak szét új ösztöndíjasoknak, a többit pedig más iskolai szükségletekre fordították. E tanévben 300 ösztöndíjasról tudunk, vagyis majdnem kétszer annyiról, mint ahány ingyenes hely volt korábban a konviktusokban. A következő, 1786/87-es tanévben 86 300 forint ösztöndíjat adományozott a császár.

Az állami ösztöndíj elnyerésének feltétele az volt, hogy az ösztöndíjért folyamodó a legjobb tanulók közé tartozzon és beszéljen németül. Ugyanez volt a feltétele a tandíjmentességnek is.

³ Magyar Hirmondó 1785. február 23. 15. sz. 113.

⁴ *A magyar nevelés története I.* (Szerk. HORVÁTH Márton.) Bp. 1988.

A középiskolai diákok száma lényegesen csökkent II. József idején. Azonban az bizonyítható, hogy az állami ösztöndíjasok közül igen sok jól képzett fiatal került az államapparátusba.

A 18. században mind a katolikus, mind a protestáns középiskolákban sok szegény, szolgáló koldusdiák tanult. Tandíjat nem kellett fizetniük, sőt az iskolafenntartó egyházi szervektől kaptak némi segítséget. Megélhetésüket részint adományok gyűjtésével, kéregetéssel, részint szolgálatvállalással, a nagyobbak magántanítással próbálták biztosítani. Nagy református kollégiumainkban számos olyan szegény szolgadiák tanult, aki rá volt szorulva a kéregetésre, aki enélkül nem tudott megélni és tanulni. A szegény, kéregetésből élő és tanuló ifjak sorából került ki a falusi tanítók és papok többsége.

Érdekes, és a neveléstörténeti szakirodalom által nem ismert II. Józsefnek a sárospataki és a debreceni kollégium koldusdiákjaira vonatkozó – a sajtóban is megjelent – rendelete, amely erősen korlátozott módon enged meg számukra a korábban megszokott kéregetést:

„A' Helvetziai Valláson lévő Magyar Diákoknak, nevzetesen a' S.Pataki és Debretzeni Kollégiumoknak kegyelmesen meg-engedte ő Felsége, hogy míg a' állapotjokrol bővebb rendelést tehetnek, mind a' Sátoros Innepekbenn, mind szüreti alkalmatossággal a'' magok jolttevőikhez ki-mehessenek, ugy mindazáltal, hogy Helységről Helységre ne-járjanak és az efféle kéregetésbenn, hosszaszas utozást ne tégyenek, hanem kinek kinek a' Helység Prédikátorához vitt jó-akarátját elvehessék.”⁵

A valóban tehetséges szegény ifjak II. József idején állami ösztöndíjhoz juthattak. Törvényszerű volt, hogy tanulmányaik végeztével a sovány megélhetést nyújtó egyházi posztoknál jobban vonzotta őket a felvilágosult abszolutista állam hivatalnoki apparátusa. Azonban a nem nemesi származású szegény diákokra az egyháznak is nagy szüksége volt, hiszen közülük kerülnek ki tanítói és papjai. Az állami ösztöndíjak és tandíjak új rendszere, ha elvileg jobbnak is ígérkezett a korábbiaknál és megoldotta a szegény, de tehetséges diákok anyagi gondjait, az érintett egyházi testületek nehézségeit csak fokozta. Az értelmiségi utánpótlás javát az egyházak elől így a felvilágosult abszolutista állam magának szerezte meg.

II. József nemcsak a tandíjak és ösztöndíjak új rendszerének bevezetésével reformálta meg a középfokú oktatást, hanem enyhített ezen intézmények korábbi túlzottan szigorú fegyelmén. 1783. szeptember 9-i rendeletében – amelyet Magyarországon csak 1784. június 14-én tettek közzé – engedélyezte, hogy az idősebb diákok nyilvános színelőadásokat látogathassanak, bálba járhatnak. Ugyanekkor eltörölte a Mária társulatokat és kötelező havi gyónást is. A hazai magyar nyelvű sajtó a következőképpen adott hírt a rendeletről:

„Buda, Szent Jakab Havának 19dik napján. a'minap uj Királyi redelések olvastattak fel; mellyek részszerint a' Tudományokra és tanításra tartoznak. Ezek közül a' nevezetesebbek im ezek: A' Boldog szüz Mária nevében egyben gyült minden Társaságok, a' Templomokban esni szokott Akadémiai intések, és az ugy nevezett, 's Tavaszi Böjt-

⁵ Magyar Hírmondó 1785. május 25. 40. sz. 316.

nek utolsó heteiben esni szokott Lelki gyakorlások mind eltöröltetnek. A' Tanulóknak ennek-utánna a' Játéknéző helyekre, és más közönséges helyekre-is, a' hol tisztességes játékok vagy tántzok gyakoroltatnak, el menni szabad lészen."⁶

A rendelet következményei hosszú ideig foglalkoztatták és vitára készítették a reform híveit és ellenzőit. Sokan hangoztatták, hogy a nyilvános helyeket látogató diákok csak zavart okoznak, neveletlen durva viselkedésük árt a közrendnek, és megfordítva: a túlzott szabadság rombolja az ifjúság erkölceit.

Nemcsak a katolikus gimnáziumokban volt igen szigorú a jozefinista évtizedet megelőzően a fegyelem, hanem a protestáns kollégiumokban is, amelyek rendjét az ott tanuló diákok, de egyes tanáraik is korszerűtlennek érezték. A *Magyar Hirmondó* szerkesztője, Szacs vay Sándor, aki maga is tanult a debreceni kollégiumban és érezte a szigorú szabályok túlzásait, 1785-ben örömmel ír az ott újonnan bevezetett engedményekről:

„Ezen legközelebb tétetett uj Püspök edgy jó szívü régi Magyar ember,... de a mellette lévő esperestek közzül némellyek vagynak olyan emberek, akik a veres nadrágot, sarkantyút s a tántzot kárhozasos véteknek tartják. Ez a Püspök, még Professor korában az egésségnek fenn-tartásáért azt-is meg-engedte, hogy a Deákok nyakra valót viseljenek; sőt ez előtt mintedj kilentz esztendőkkal essős időben a köpönyeget sem tilalmazta: jóllehet Professor társaitul mind azok meg engedéséért nem keveset szenvedett. Most még az oskolára nézve egyebet mást nem rendelt, hanem azt a Czula nevü Harangot, mellyel a Deáknak ki tsapásakor harangozni szoktak, el- adatni parantsolta, és annak árát a Fundátzióhoz tétette. Ez után nagy reménységbe vagynak a Deákok, hogy avagy tsak azt meg-engedi, hogy vasárnap délután estvéli hét óráig sétálni mehessenek a mezőre.”⁷

Az igazán nem nagy kívánság azonban csak részben teljesült. Olyan könnyítéseket, mint a színházba és bálókba járás, nem vezettek be a protestáns kollégiumokban, és az 1791-ben írásba foglalt új debreceni fegyelmi szabályzat sem tartalmazott alapvetően új engedményeket.

A középiskolai tanulmányok tartalmának megváltoztatásáról nem rendelkezett II. József. A katolikus gimnáziumokban a Ratio Educationis szerint folyt a tanítás, tehát tulajdonképpen a kor követelménteinek megfelelő tartalommal.

II. József igyekezett az új tanulmányi rendszert kiterjeszteni a protestáns kollégiumokra is. 1782-ben Pozsonyban indultak meg a tárgyalások Skerlec Miklós elnökletével protestáns tanügyi szakemberek, a református Hatvani István és Domokos Lajos, az evangélikus Benczur József, Prónay Gábor és Tessedik Sámuel, valamint a görögkeleti Jankovic Tódor részvételével. A megegyezés azonban egyre késett. Újabb és újabb határidők után 1784-ben készült csak el a protestánsok állásfoglalása. Ebben az iratban – vallási okokra hivatkozva – elutasították a tanrend és a tankönyvek egyöntetűségére vonatkozó tervezetet. Erőteljesen tiltakoztak az iskolák állami felügyelete, az új tartalmi, módszertani

⁶ Magyar Hirmondó 1784. július 28. 57. sz. 473.

⁷ Magyar Hirmondó 1785. november 9. 88. sz. 723.

és szervezeti változtatások ellen, elzárkóztak a középiskolai oktatásra vonatkozó jozefinista reformoktól. A bizottság tagja, a neves professzor, Hatvani István, aki ugyan korszerű módon, magas szinten oktatta a természettudományokat a debreceni kollégiumban, az egységes oktatás elleni érveit egy érdekes röpiratban fejtette ki, amelyet Bécsben adott ki, 1785-ben. A *Magyar Hírmondó* tudósított az írat megjelenéséről:

„A minapában Bétsben, jött a setétségből a Kurtzbek Jósef Bettüi által világosságra egy Könyvetske, következő elöl-írással: Annak mértékletes megfontolása, hogy ha vallyon a Filozofiának bizonyos Tzikkellyei, és így minden részeire nézve ugyan azon egy Filozofia, az Oskolákban, Gymnásiumokban és a R. Katholikusok Akademiáiban, a Lutheránusoknak és Réformátusoknak, minden Vallások sérelme nélkül taníttathatik-é? mellynek szerzője Debretzeni Ref. Professor T. Hatvani István Ur.”⁸

A „Modesta disquisitio” című íratban a szerző azt próbálta bizonyítani, hogy a különböző felekezetekhez tartozó ifjaknak a vallás sérelme nélkül, egységesen sem a lélektant, sem a történelmet, sem a közjogot, sem a természetjogot, de még a matematikát és a csillagászatot sem lehet tanítani.

A protestáns kollégiumokban tehát, amelyeket egyházainak sikerült az állami felügyelet alól kivonniuk, a felvilágosult abszolutizmus oktatásügyi reformjai közvetlenül nem érvényesültek. A vallási türelem következtében azonban kedvezőbbé, biztonságosabbá vált a protestáns iskolák helyzete, megszűntek a korlátozásokra vagy éppen felszámolásukra irányuló törekvések. Ez közvetve mégis segítette fejlődésüket, tananyaguk korszerűbbé válását, a rendtartás reformját.

A soproni evangélikus liceumban például Schwartner Márton 1785-től kezdve, államtant és statisztikát oktatott. Késmárkon Genersich Keresztély, jénai és utrecht egyetemi éveit után 1785-től korszerű filozófiát, és fizikát, 1789-től pedig mint a város evangélikus lelkésze, főiskolai jellegű tárgyként teológiát és egyházjogot tanított. A filozófia oktatását 1788-ban öccse, a Jénában végzett és elméleti pedagógiával, nevelési kérdésekkel foglalkozó Genersich János vette át. Ahhoz, hogy e főbb iskolákon túlmenően a többi is a Ratio követelményeinek megfelelően fejlesszék, az evangélikusoknak már nemigen volt anyagi erejük. De azért egyes elszigetelt kezdeményezésekről tudunk. Például a selmecbányai kollégiumban Járosy Mihály 1789-től államtant oktatott.

A marosvásárhelyi református kollégium tanárai közül Kovásznai Tóth Sándor és fiatalabb kollégája, Zilay Sámuel a filológia terén tűnt ki. Fogarasi Pap József pedig, elsőként oktatta Wolff filozófiáját Erdélyben.

Ez azonban ritkaságszámba ment. A protestáns kollégiumok tanítási anyaga alapvetően igen elavult volt, középpontban a latinnal és nagyon kevés korszerű filozófiai, természettudományi, jogi és politikai ismerettel. Joggal panaszkodott a *Magyar Kurír* szerkesztője, Szacsvay Sándor, aki maga is tapasztalta az elavult tanítási rendszert nagyenyedi és debreceni tanulmányai idején:

⁸ Magyar Hírmondó 1785. március 23. 117.

„A' Nemzet pallérozásában, és az Oskolai Tudományoknak régtől fogva ohajtott, jobb rendben állittásában fáradozó tudósak leg-többet érdemlenek a' magok Nemzetektől. Oh kedves Hazám!! vallyon meddig leszen még te benned rendetlenek a' Haza és Nemzetet bódogító Tudományok műhelyei. Mikor leszsz már az egyszer, hogy a' mi Musáink az Oskolabeli lári-fári helyett Politikát: Törvény, Erköltsi-tudományt; a' Deák helyet Magyarat tanulván, 25 estendeig tartott Oskolai porban való heverésünk után – hogy ne úgy lépnénk már egyszer a pallérozott világ eleibe, mint ha minnyájon ... azt tanultuk volna, a' mire szükségünk nitsen. Mit használ nékem a' Nihilum privatívum és – a Nihilum-negatívum tudása, ha azt a' min állok nem esmerem? Az Oskolán kívül esmerjük-meg magunkat: de későn: mert már Vének vagyunk!”⁹

Ugyancsak a debreceni állapotokon kesereg a *Magyar Hirmondó* egyik helybéli levelezője is. Fájlalja, hogy az életben szükséges és hasznos ismeretek helyett sok felesleges dolgot kénytelenek tanulni a diákok:

„... a Professorok inkább abban törnék a fejeket, hogy Hallgatóikat mint vegyék reá a fonásra, szövésre, a kerti vetemények terjesztésére, a selyem bogár és fa bővítésre a duhány termesztésre, mivel mind ezekből több haszon származna, mint az üstök húzó Polemica Theológiából és annak tanulásából vagy tanításából.”¹⁰

A fennálló protestáns tanulmányi rendszernek igen határozott, felvilágosult szellemű bírálóival találkozunk – mint láttuk – az újságok lapjain. Ezek kifogásolták a túlzott szigort, azt, hogy a diákot színházba sem engedik, hogy a tananyagban túlteng a latin grammatika, az üres retorika, a logikai formalizmus, viszont kevés a matematika, a mértan, a kémia, a fizika, a mechanika, a természet világának megismerése és a termeléssel kapcsolatos gyakorlati ismeret. Azonban a jozefinista oktatáspolitikai ellenzői is hallatták hangjukat, igaz, nem annyira a sajtó hasábjain, inkább latin és német nyelvű röpiratokban.

II. József türelmi rendelete sokat segített az iskolák vallási megosztottságának lassú megszüntetésében. Számos hírt közöltek a korabeli lapok a különböző vallású középiskolás fiatalok együttéléséről és együttműködéséről:

„Eperjesen bizonyos történetből származott okból, már egy néhány Esztendőktől fogva a' Református Ifjaknak a' Lutheránusok Oskolájában tanulni nem-vala szabad; most pedig egy darabb időtől fogva kezdván szűnni a' Felebaráti személyvalogatás, ugyan azon Valláson lévő ifjak ezen Oskolában ennek-utánna a' magok tudományt szabadon öregbíthetik. Nem álhatjuk, hogy még egyszer ne dítsekedjünk a' Posonyi Királyi fő Oskolában külömbb vallásu Ifjaknak egy mással valo különds és hasznos meg egyezésekkel.”¹¹

1789-ben a *Mindenes Gyűjtemény* közölt egy hosszú cikket azzal kapcsolatban, hogy a különböző felekezetekhez tartozó diákok között eltűnt a gyűlölködés, és mindez II. József türelmi rendeletének köszönhető:

⁹ Magyar Kurír 1786. július 9. 602.

¹⁰ Magyar Kurír 1786. július 9. 603.

¹¹ Magyar Hirmondó 1785. január 29. 63.

„A Keresztyén Tolerántzia példája. Mennyire ment már a Keresztyének közt II-dik József ditsó uralkodása alatt, az egymást szenvedő felebaráti szeretet s Keresztyén Türedelem édes Hazánkban; e következő Komáromi történet újabb példája annak.

Egy ide való Evangélikus Pólgárnak szép reménységű fija, több már esztendejénél, hogy az itten lévő Deák Oskolában, mellyet a szép Tudományokat mindenkor szerető s betsülni tudó T.T. Ex-Benedictinus Urak tanítanak, tanult még két társával. E közelebb el tölt Oskolai esztendőben e tizenhatod-fél esztendő Ifjú annyira vitte gyors iparkodási által tanulását, hogy a nevezetesebb Tanulók (inter Eminentes) közt, egy első helyet érdemelt. – De megirigylette a Halál a szép Tudományokban lett ditséretes nevelkedését ezen jó reménységű Ifjunak; s tsak rövid betegsége után ... e most folyó Sz. Jakab Hav. 13. Naján leszakasztotta élete bimbójában lévő virágját. A tanuló Deák Ifjúság, olly igen meg-indúlt ezen jó társok véletlen halálán, hogy nem tsak Tanuló-társok hóltt tetemeinek tisztesség meg-adni kívánó hajlandóságát jelentette; hanem ... az itt lévő Evangélikusoknak T.T. Egy.Ház Tanítója s Seniora P. D. (Perlaki Dávid) Úr kísérése mellett, a Protestánsok temető helyére, igen szép halotti pompával s szomorú muzsika szóval ki is kísérte.”¹²

Komáromban ezekben az években valóban különleges, párfát ritkító esemény lehetett, ha a katolikus iskola diákjai protestáns szertartás szerint lefolyt temetésen vettek részt. A cikk pozitív kicsengése azt jelzi, hogy a császár türelmi rendelete milyen jó talajra talált az ifjúság körében.

II. József a cigányok helyzetéről is rendelkezett 1782. szeptember 12-én. Nem használhatták anyanyelvüket (aki ezt mégis megtette, 24 botütéssel büntették), csak az adott település nyelvét. Nem vándorolhattak az országban, nem hordhatták megszokott viseletüket, kötelezték őket a vasárnapi istentiszteleten való részvételre, az egyházi esküvőre, magyarosítani kellett családnévüket, iskoláztatni kellett gyermekeiket. Ruházatukban, nyelvükben, életmódjukban hasonlulniuk kellett az ország területén élő többi emberhez, ha élni akartak. A szigorú intézkedések hoztak némi eredményt. Sok cigánycsalád letelepedett, mezőgazdasági munkát végzett, és iskolába járatta gyermekeit. Előfordult az is, hogy egy-egy kiváló képességű cigány középfokú tanulmányokat is folytatott. Az egyik korabeli lap igen pozitív hangú cikkben tudósít a nagyenyedi kollégium egy cigány származású diákjának szép eredményeiről és ennek kapcsán közvetve üdvözli II. Józsefnek a cigányokra vonatkozó intézkedését. A cikk azt sugallja, hogy az ország területén kóborló cigányok letelepítésére és iskoláztatására irányuló uralkodói rendelet lehetővé teszi, hogy a cigányok is az állam hasznos polgáraivá válhassanak.

„Az Enyedi Tudomány Fő Oskolábann egy Tzigány különös szorgalommal, és szerentsés előmenettel az Istenes Tanúltságban foglalatoskodik. S azon kívül, hogy több szép elme adományokkal ékesített, az élete is jámbor, és feddetlen. A' Kolosvári Tanács nagy gondnal, és sürgető fáradsággal érte el, hogy még ezt a' megvetett nép' sepredékét is józanabb világosságra hozza... ezeket a' boldogtalanakat a' kóborló léttől el fogván, a' társaságnak is hasznos tagjaivá igyekeznek tenni. Mi-

¹² Mindenes Gyűjtemény 1789. I. negyed 155–156.

re nézve, mivel egyébként nem lehet, erővel is iskolába hajtattja a' Tzigány gyermekeket.”¹³

A császár nyelvrendelete a közép- és felsőfokú iskolák életében is nagy változásokat okozott. A középiskolákba már 1784. november 1-jétől csak német nyelvtudással rendelkező tanulók léphettek. A rendeletet a *Magyar Hírmondó* közölte 1784. július 5-én.

„Most jövő Mind Szent Havának első napjától fogva, egy Gyermekek is a Deák Oskolákban elébb fel ne vétetessék, minekelőtte meg nem mutathatyta, hogy Németül írni, és olvasni tud. – Ezzel a Kegyelmes Rendelésével pedig ő Felsőge nem szándékozik, a Nemzetek született nyelvét semmi módon el törölni, vagy pedig hogy Magyar Országban, hozzá tartozó Tartományiban, és Erdélyben lakó különböző Némzettségek született nyelvekkel ne éljenek, és a helyett más idegent tanulnyanak, nem is az ő Felsőge maga könnyébségéért; hanem ez egyedül ezen Rendelésnek a vége: hogy azok, a kik valami Tisztsegekben akarnak lenni, az Országot, és a Közjót illető dolgoknak folytatásában, a Deák nyelv helyett Némettel éljenek, és ezt a nevendékeny Ifjuság is a Deák helyett tanulja.”

A *Magyar Hírmondó* szerkesztője, a következő kommentárt fűzte a cikkhez:

„Édes Magyarim! Ezen Kegyelmes Parantsolatnak, a mint itt ő Felsőge maga is mondja, az oka az, hogy született Magyar Nyelvünk, el hagyatott, ki nem palléroztatott, és Országainkban közönségessé nem tétetett; régi eleink, Magyar Vérből származott Királyaink, bár követték volna más Országok példáját, és a helyett hogy Országaikban más idegen Nyelveket bé hoztanak, bár magok nyelveiket excolálták, és az Ország dolgainak folytatásában a Deák helyett közönségessé tették volna, most mi is, mint más Nemzet Uraságainál és Aszszonyságainál a Frantzia, és Olasznál, kedvesebb és közönségesebb, volna; ez ugyan már most késő, de azért reménylhetünk még is, hogy netalám Kedves Maradékaink el hagyatott édes Nyelvünket, virágzóvá, közönségessé tehetik.”¹⁴

Rövidesen kiderült azonban, hogy a nyelvrendelet végrehajtása az iskolákban nagy nehézségekbe ütközik. A középiskolák tanárai közül sokan nem tudtak vagy nem akartak tudni németül. Ezeket nem lehetett mind elküldeni, már csak azért sem, mivel nem volt kit a helyükre állítani. A kormánynak tehát mindig újabb halasztásokba kellett beletörődnie a német tannyelv bevezetését illetően. Az első figyelmeztetést az uralkodó nem is Magyarországról, hanem a van Swieten vezetésével működő bécsi udvari tanulmányi bizottságtól kapta, amely – már a magyar kancellária tiltakozása előtt – kifejtette, hogy a realitás az, ha a középiskolákban csak három év múlva, a felsőoktatásban pedig mintegy nyolc év múlva kezdik meg a német nyelvű oktatást.

1786. október 3-án azonban mindezek ellenére II. József újabb, nyomatékos figyelmeztetésben ismételte meg, hogy az 1787/88-as tanévtől kezdve csak némettudással lehet középiskolába lépni, amelynek alsó, grammatikai osztályai

¹³ Magyar Hírmondó 1784. március 27. 198.

¹⁴ Magyar Hírmondó 1784. július 5. 345.

már kötelesek lesznek minden tárgyat, a latint is németül tanítani. A tanároknak nyilatkozniuk kellett, tudják-e vállalni e feladatot. Az 1787-ben érkezett válasszokból sajátos módon az derült ki, hogy az oktatók közül nem többen, hanem kevesebben tudtak németül, mint korábban. Az esztergomi, komáromi, máramarosszigeti gimnázium és a keszthelyi kisgimnázium tanárai, akik két évvel korábban állítólag még mind jól tudtak németül, most kijelentették, hogy a német nyelvű oktatást nem tudják vállalni. Országos átlagban a tanároknak majdnem egyharmada állt készen arra, hogy inkább megválíék az oktatómunkától, mintsem német nyelven tanítson. II. József engedni volt kénytelen: 1787. július 12-én arra utasította a főigazgatókat, hogy 1787 őszén a gimnáziumoknak csak legalsó, egyetlen osztályában kezdjék el a német nyelvű oktatást, majd fokozatosan, évente haladjanak egy-egy osztállyal feljebb. 1789 nyarán így is mintegy 55 eltávozott tanár helyét kellett betölteni. 1790-ig tehát a német nyelven történő oktatás ügye csak a középiskolák alsó osztályaiban haladt előre.

A protestáns vezetők kisebb ellenállást fejtettek ki a német nyelv megtanulásával kapcsolatban, mint egyházi iskoláik állami ellenőrzés alá helyezésével szemben. Legalábbis addig, amíg csak arról volt szó, hogy iskoláikban a diákok és különösen a hivatali pályára készülők valóban megtanulhassanak németül. Az ugyanis, hogy a közhivatalok oly hosszú idő után újra megnyíltak a protestánsok előtt, olyan pozitívumnak tűnt, amely ezt az áldozatot megérte. A nyelvtanulás főleg a Tisza-vidéki református iskolákban okozott gondokat, hiszen ott még a nagy kollégiumi központokban is igen kevesen tudtak németül. A sárospataki kollégium 1785-ben úgy rendelkezett, hogy azok a tógátusok, akik „a német nyelvnek ellenszegülni mernek”, veszítsék el kedvezményeiket, a kisebb diákok pedig részesüljenek testi fenyítésben.

Abban, hogy a nyelvrendelet iskolai célkitűzéseit nem sikerült elérni, az ellenállás különböző formáinak is nagy része volt. A nyílt ellenkezés megnyilatkozása volt, hogy a szülő nem küldte gyermekét iskolába, vagy a tanár vált meg katedrájától. Példaként említhetjük Szablik István piaristát, aki megtagadta II. József rendelkezésének végrehajtását, és végül a helytartótanács elmozdította a szegedi gimnázium éléről. Elterjedtebb és eredményesebb volt a másik megoldás, az, hogy a diák is, tanár is végezte munkáját, de a fennálló nehézségekre hivatkozva lehetőleg gátolta a nyelvrendelet végrehajtását. Benyák Bernát piarista tanár, aki már 1777-ben a magyar nyelv elkötelezett hívének mutatkozott, a nyelvrendelet kiadása után foglalta el a székesfehérvári gimnázium igazgatói székét, amelyről elődje Cserei Ambrus inkább távozott. Itt a felvilágosult pedagógia szellemében működött, de az oktatás érdekeire hivatkozva a nyelvrendeletet nem hajtotta végre. A németül nem tudó tanárokat nem küldte el, sőt időnként bíráló hangú jelentéseket terjesztett fel, kifejtve, hogy a német nyelv erőszakolása milyen ellenhatást kelt az ifjúságban.

Nagy gondot fordított II. József a korszerű, új szellemű középiskolai tanönyvek bevezetésére, a tanári könyvtárak kiépítésére, természetrajzi, fizikai szertárak létesítésére. Kovachich Márton György – lapja, a *Merkur von Ungarn* hasábjain – részletesen ismertette a pesti piarista gimnázium tanára – Schaffrath

Lipót – természettudományi gyűjteményét, melyben ritka növények, kitömött egzotikus állatok, valamint éggömb, földgömb, teleszkóp, mikroszkóp, hőmérő, légszivattyú és egyéb szemléltető eszközök is voltak, melyek az oktatást segítették.¹⁵

A felsőoktatás reformja

II. József sokat tett a felsőoktatás fejlesztése és korszerűsítése érdekében is. Olyan korszerűen képzett ifjakat kívánt, akik a közigazgatás, a gazdasági élet területén az állam érdekében tudnak tevékenykedni.

A felsőoktatás szervezeti változásairól sokat cikkeztek a korabeli lapok. A *Magyar Hirmondó* 1783 decemberében a következőket írta:

„A változások szükség képen magával hozzák azt is, hogy a' Királyi Oskola Mindeenség (Universitás) Budáról is mozdúljon. E' tehát Pestre magyen által: hanem tsak három Tudomány Fő Karokkal (Scientiarum Facultates): a' Böltselkezésivel, a' Törvénybélivel és az Orsivosal. Az Istenes Tanúltságnak Karja ezek után tsak ott leszen, a' hol el rendeltettek a' Nevendék Papoknak tanuló fő helyeik: Pozson, Eger, és Zágráb városaibann. A Tudomány Fő Oskolák is (Academiae) meg szűnnek Kassán, Győrött, s' Nagy Szombatbann. És ugyan a' Nagy Szombati már a most jövő Pünkösöd havának első napján Pozsonbann fog lenni két Karjaival, a' Böltselkedésivel, és a Törvénybélivel. Kássáról tsak a' Böltselkedési vittetik által Egerbe. Nagy Várad nem tsak meg nem tartja a' Böltselkedési Kart, hanem még öregbedni is fog a' jövő másik oskola esztendőre a' Törvénybélivel. Zágrabbann is meg marad ez a' két Kar.”¹⁶

Az államnak szüksége volt olyan kamarai tisztviselőkre, akik a korszerű számvitelben, pénzügyigazgatásban jártasak. A hivatalnokokképzést szolgálta az akadémiák jogi tanfolyama, melyeknek tanrendjét és vizsgarendjét is szabályozta II. József. 1784-ben erről a következőképpen tudósította olvasóit a *Magyar Hirmondó*:

„A Felséges Tsászár mostanában ki adott Kegyelmes rendelése szerint, ennek utána, minden Prokátori Hivatalra készülő Ifjaknak, a Királyi Főbb Oskolákban kelleltik magokat a Törvényre el-készíteni, és mind addig ezen Hivatalra senki nem léphet, valamig a Törvényt ugyan tsak valójában meg nem tanulja, és a közönséges probát ki nem állja. Minek-utána pedig a proba köven érdemlett bizonyosság Levelét a maga Tanittoitól kinyeri, a Királyi Táblára tsak fel esküvés véget menni kéntelenítetik.”¹⁷

Az akadémiák jogi tanfolyamain mellőzték a pusztán elméleti tárgyakat. Az egyetemes történelemből főként az újabb idöket, illetve azon országok fejlődésének megismertetésére helyezték a súlyt, amellyekkel a monarchia valamilyen

¹⁵ Merkur von Ungarn 1786. 600–602.

¹⁶ Magyar Hirmondó 1783. december 17. 790.

¹⁷ Magyar Hirmondó 1784. augusztus 18. 526–527.

kapcsolatban állt. Oktatták a magyar közjogot, Martini természetjogát és nemzetközi jogát, a hazai jogtörténetet, magán- és szokásjogot, a büntetőjogot és a perrendtartást. Oktatták továbbá az államtant és közigazgatást, valamint a kereskedelmet és pénzügytant (Sonnenfels munkái nyomán), de a magyarországi viszonyok figyelembevételével, különös tekintettel a hazai kereskedelem, kézművesség és manufaktúráipar problémáinak ismertetésére. Mindezekből látható, hogy elsősorban olyan tárgyakat tanítottak, amelyekre a közigazgatásban elhelyezkedőknek a gyakorlatban szüksége volt.

Az akadémiai tanárokat általában jól képzett szakemberekből válogatták, akik között sok haladó szellemű akadt. Jó néhányuk később egyetemi katedrát is kapott. Koppi Károly a kassai akadémián tanított történelmet, mielőtt Pestre került. Hadaly Károly, a vízműtan szakembere 32 évig tanított matematikát a pozsonyi akadémián, azután került az egyetemre.

Az akadémiák jelentőségét a neveléstörténeti irodalom jó ideig egy kissé lebecsülte. Pedig a 18. század végén jelentős szerepük volt a szélesebb hivatalnoki és értelmiségi rétegek nevelésében.

A jozefinizmus éveiben gyakran adott hírt a sajtó az akadémiákon folyó oktatásról, a vizsgákról, az intézmények felszereléséről. Az egyik cikkben például a nagyváradi akadémiáról olvashatunk:

„Nagy-Váradon ennek a hónapnak 3dikánn látogatta meg leg-először az oda való Királyi Akadémiát Hallarkői Gróf hallar József Úr ő Nagysága, úgymint abbann és az Ungvári Vidékben az Oskoláknak Fő-Direktora. Bé-menet midőn a Helységbéli Direktor és Professor Urak, nem különben a tanuló Ifjúság illendő tisztelettel fogadták volna, ő Nagysága ékes Deákságú beszéddel az Ifjúsághoz a tanulásnak tzéljáról szólla, az utánn a könyves házat és a természet vizsgálásra tartozó eszközöket meg tekintvén, a tanulóknak elő-meneteket méltóztatott meg vizsgálni.”¹⁸

Az egyetemi tanári kinvezésekről is mindig hírt adott a korabeli sajtó. Például 1783 karácsonyán a következőképpen:

„Budáról. Már egyszer említettett volt a Hírmondó Levelekben, hogy Budán a mostan folyó esztendőre, Szent András Havának harmintzadikán a Királyi Oskola Mindenesség Nagyságos Elöljárójává (Rector Magnificus), többeknek meg egyező akaratjokkal, Soretits Mihály Úr, Orvos Tudós (Doctor Medicinae), és ugyan az Orvos Tudománynak nyilván való köz Tanítója választatott. Ihol most a többi tisztséges választások is. Az Istenes Tanúltság Karjában Dekánynya tétetett, Tisztelendő, s Nagy nevezetű, Kramer Ferentz Úr, az Istenes Tanúltságnak Tudósa (Doctor Theologiae-), és a Lelki Pásztorságnak nyilván való köz Tanítója: a Törvénybélbenn pedig, Tekintetes, s Nagy nevezetű Markovits Mátyás Úr, a Törvény Tudósa (Doctor Juris), és az Egyházi Törvénynek nyilván való köz Tanítója: azután az Orvosibann, Tekéntetés, s Nagy nevezetű, a Vinter József Úr a Böltselkedés Tudósa (Doctor Philosophiae) s az Értz választás, éss Fűvészség, nyilván való köz Tanítója (Cbymiae, et Botanicae Professor Publicus Ordinarius): végre a Böltselkedésbenn, Tisztelendő, s Nagy nevezetű, Horvát János Úr a Böltselkedés Tudósa, s a Gépely Tudománynak,

¹⁸ Magyar Hírmondó 1782. május 22. 309–310.

és a Természet Tapasztalásának nyilván való köz Tanítója (Mechanicae, et Physicae Experimentalis Professor Publicus Ordinarius).”¹⁹

A bölcsészeti kar filozófiai tanszékének élére II. József, a primás tiltakozása ellenére egy protestáns tanárt – az erdélyi Fogarasi Pap Józsefet szemelte ki, aki már Marosvásárhelyen is Wolff szellemében oktatta a filozófiát, és akinek tudományos munkásságáról korábban is hírt adtak a lapok. A kinevezés híre nagy port vert fel, foglalkozott vele a sajtó is:

„Erdélyből ugy tudositatunk: hogy ama ritka Tudományáról már sokok előtt esmeretes Fogarasi Pap Jóseff Ur, ki eddig a Maros- Vásárhelyi Réformatum Kollegyomnak Böltsességet tanitto Professora vala, és ki még Felséges Boldogultt Hazánk édes Annjának s Királynéjának, Maria Therésianak életében, a Kolosvári Királyi Universitásnak Böltsességet tanittando Professorául tzélban vétetett vala, mostt ugyan azon tudományban, Felséges Urunktol a Pesti Királyi fő Oskolának 1000 forint Esztendei jutalom mellett Professorává tetetvén, rövid időn Erdély Országának jó éjszakát fog mondani.”²⁰

(Fogarasi mielőtt egyetemi tanári katedráját elfoglalhatta volna, váratlanul elhunyt és végül a bajor származású Kreil Antal kapta meg a tanszéket.)

1789 márciusában a *Magyar Kurír* egy cikkében azt hangsúlyozta, hogy a pesti egyetem orvosi karán a megüresedett egyetemi tanári állást „minden személy vagy vallásbéli válogatás nélkül” csakis a tudományos szempontokra való tekintettel fogják betölteni.²¹

A vallási tolerancia elve nemcsak az egyetemi tanárok kiválasztásánál, hanem a hallgatók esetében is érvényesült.

„A Budai Királyi Universitás Ő Felségétől különös parancsolatot vett az eránt, hogy ezentúl az orvosi főbb szabadság, vagy-is az orvos-Doktorság, Nem-Katholikusoknak-is azon módonn, valamint Katholikusoknak, meg-adattassék. Most múlt Bőjt előhavának 21dik napján, abbéli méltósággal, egy Zsidó nemzetű s Valású, Öfzterreicher Mánes József Uram tiszteltetett meg. – Nints kétség benne, hogy ezen új rend-tartás az Universitásnak virágzására ne fogna szolgálni. – A megnevezett Orvos Doktor, ki-is nem régen a Budai s más azon vidékbeli orvosságos vizekről bő és jeles írást adott világra, születésére nézve Budai, ennek-utánna pedig a Füredi savanyó víznél hivatalos Orvos léssen.”²²

II. József 1782-ben Swieten javaslatára megszüntette az egyházmegyei papnevelő intézeteket és helyettük nagyobb, állami szemináriumok felállításáról intézkedett, Pozsonyban, Egerben és Zágrábban. A pozsonyi szeminárium 418 növendékkel 1784 tavaszán kezdte meg működését. Egy év múlva a császár vizsgálóbiztossal ellenőriztette mindhárom szeminárium működését, amelyek számára új tantervet is előírtak. A tanterv erősen csökkentette a dogmatikára

¹⁹ Magyar Hírmondó 1783. december 20. 803–804.

²⁰ Magyar Hírmondó 1784. október 30. 694.

²¹ Magyar Kurír 1789. Március 28. 329.

²² Magyar Hírmondó 1782. március 2. 137.

fordítható órák számát. Új egyháztörténeti tankönyvet írt elő, mégpedig egy wittenbergi protestáns tanár, Matthias Schröckl felvilágosult szellemű munkáját. A képzés utolsó évét ezentúl nem teológiai, hanem pedagógiai, természettudományi és gazdasági ismeretek oktatására kellett fordítani.

A változások ezzel még nem értek véget. A császár 1786-ban elrendelte az egri és zágrábi szeminárium egyesítését és Pestre helyezését. 1788-ban a teológia tanulmányi idejét ismét csökkentették, úgy, hogy csak két évig tanultak teológiát a növendékek, a harmadik, utolsó évben pedig hasznos világi ismereteket. Mindezen intézkedésekről megemlékeztek a korabeli lapok.

Érdekes módon a pozsonyi papnevelő szeminárium vezetői, bár az oktatás latin és német nyelven folyt, nem elleneztek a magyar nyelv ápolását sem.

„A Psoni Vallásbéli Sz.Tudomány gyakorlo R.Katholikus Kis-Pap Urak Sergének azon része, kik már ezen Mennyei-ut készítés tanulásában 5. Esztendőktől fogva szorgalmatosok, a Felsőes rendelések szerént, ezen ugy nevezett Húsvéti Probában, a magok Tudomány - béli Pályájakat német nyelven fűtötták-ki. Öröndetes izenet! Ugyan tsak ezen Tiszteletes ifju-Papi Karnak 5dik esztendőbenn tanulo bizonyos része, a fő Tisztelendő különös nagy érdemű és böltességű Kormányozo Ur (Director) engedelméből (kik tsak ugyan ezen Tudományt Deák nyelven halgatták) a proba köre édes Anyai és kedves Hazai szüleetett Magyar nyelveken álván-fel, mind Tudománnyoknak, mind Hazai nyelvünk pallérozásának ditséretes példáit mutatták;... A Tövissek között nyílik a Rósa, s a Terhek alatt Zöldül a Pálma.”²³

A számos magyar nyelvért küzdő újságcikk közül érdemes kiemelni a *Mindenes Gyűjtemény*ben egy néhány évvel később megjelent írást, amely jellemzően mutatja a pozsonyi szeminárium hallgatóinak szívós ellenállását a germanizálási törekvésekkel szemben:

„Egy Levelet sem lehetne talán e Gyűjteményből közre bocsátanunk a Pesti Papnevelő Házban tanuló nemes Ifjanak ditséretnek nélkül, ha mind ki-írnánk a mit ezek a kedves Hazafijak anyai nyelvünk gyarapítására el-követnek. – Ezen Hónapnak 8-dik napján a Psoni Theológusok, kik szám szerint 96-an vagynak közönségesen vizsgáltatván a Dogmaticából, 50-en feleltek közzülök Magyarúl, könnyen folyó és hathatos ékesen szólással. sőt nagy érdemű Profeszszor. T. Krammer Ferencz Úr, a Kérdéseket is Magyarúl tette-fel.”²⁴

II. József rendelkezett a mérnökképzés gyakorlatiasabbá tételéről is 1788-ban. Erről a következőképpen számolt be a *Magyar Kurír*:

„Mínthogy azt nem lehet vární, hogy a' föld-mérést vagy Insinéri tudományt tanulók, az elejekben szabott idő alatt, mind azokban a' melylyek egy Vármegeye Föld-mérőiben meg kívántatnak, magokat tökéletesekké tehessék; és mínthogy az Oskolai tanulás gyakorlása nélkül szintén ugy nem elegendő egy Vármegeye Insinér-jének formálására, valminthogy a' gyakorlás, fundamentumos tanulás nélkül nem elég: tehát ő Felsőge kegyelmesen parantsolni méltoztatott, hogy azon Földmérést tanuló Ifjak, kik a' Pesti Universitásban tanulásokat el-végezték; mind addig se dip-

²³ Mindenes Gyűjtemény 1790. III. negyed. 102–104.

²⁴ Magyar Hírmondó 1783. december 17. 790.

lomát ne kapjanak, se Vármegyékre bé-ne vétessenek, valameddig két esztendőket ... bizonyos Vármegye Insinérjénél gyakorlásban el nem töltöttek, és arról hiteles bizonyosság levelet nem mutatnak.”²⁵

Ugyanúgy mint a középiskolák esetében, II. József a felsőoktatásban is nagy jelentőséget tulajdonított a jó felszereltségnek, amely a tanítást segíti: Gondot fordított arra, hogy a felsőoktatás intézményei jó színvonalú könyvtárakkal rendelkezzenek. A gazdag és értékes Klimó-könyvtár sorsáról olvashatunk a következő tudósításban:

„A Budai Oskola Mindenesség Könyv tárja, és a melylyet Klimó György hajdan Pécsi érdemes Püspök, különös szorgalomma és drágán össze gyűjtögetett, ketté osztatik: arra való gondos tekintettel, hogy a hova fognak küldeni, az ott lévő Tudományokra az alkalmas, és bőséges segedelem meg légyen. Egyik része Pestre fog által vittetni, az ott léendő Böltselkedési, Törvénybéli, és Orvos Karnak véle való élésére. A másika Pozsonba hordatik által, az által, az ott fel állítatandó Böltselkedés’ Törvény, és Istenes Tanúltság’ Karjainak szükségökre.”²⁶

Bizonyára szerepe volt a császárnak abban is, hogy testvére, Mária Anna az egyetemnek adományozta természetrajzi gyűjteményét. Az eseményről a következőképpen tudósított a sajtó:

„Külső országi levelekbenn jelentetik, hogy Mária Anna Fő-Hertzeg Aszszony, a föld terméseiből való nagy gazdag gyűjteményjét, melyet ama nagy hírű s e részben fő tudományú Born Ur rendbe szedett vólt, a Budai Universitásnak ajándékozta. Nevezetes Kilyi adomány; olly gyűjtemény, melyhez, kivált a földnek minden részeiből egybe-gyűlt bányászákra és tsigákra nézve, nem igen fog más Universitásnak hozzá fogható gyűjteményje lenni.”²⁷

II. József támogatta az egyetem tanárainak tudományos munkásságát is. Spaits István tanár különleges térképet készített a magyar iskolák elhelyezkedésének Mária Terézia korabeli állapotáról. A *Magyar Hirmondó* 1784 elején Révai József kommentárjával közölte a hírt:

„Tisztelendő, ’s Nagy nevezetű Spaits István Ur, a’ Budai Királyi Oskola Mindenességben a’ Szelid Tudományoknak Ifjabbik Tanítójok (*Secundarius Humaniorum Professor*) szép ilylen munkát nyújta bé Nagyságos Ürményi József Udvari Tanácsos Urnak még a múlt esztendőnek Szent András hava huszan ötödik napján. A’ Tudományoknak Mária Teresia alatt el rendeltetett állapotjokat mutatja ez az abrosz. Fő tisztelendő Molnár János Ur után úgy nevezem én is a’ *mappát*. Lehetne talám azután, a’ nagyobb, és kisebb Föld le iratások között külömbséget téve, így is szólni: *világ abrosza, ország abrosza, tartomány’ abrosza, vármegye’ abrosza, egy telek’ abrosza*.

Most erről szóllván 1) itt ugyan azért Mária Teresiának a’ Képe leg felylyül a’ Homlokon vagyon Királyi Mennyezet alatt. 2) Mindegyik Oskola Vidék (*Difirietus*

²⁵ Magyar Kurír 1788. június 18. 526.

²⁶ Magyar Hirmondó 1783. december 20. 800.

²⁷ Magyar Hirmondó 1781. március 28. 199–200.

linguli Studiorum, et Scholarum) meg vagyon különös színnel, egymástól különböztetve. 3) Ugy szintén a' Várasak is a' Mező várasak, a' Helységek, valahol vagy Deák, vagy Nemzeti Oskolák vagynak. 4) Ki vagynak itt szépen írva Magyar Országunk. „s hozzá tartozó minden Tartományoknak, azután a' Budai Oskola Mindenességnek, a' Tudomány Fő Oskoláknak, a' Deák Nagyobb Oskoláknak, a' Fő Oskola Igazgatóknak, a' Helybenn lévő Oskola Igazgatóknak Tzimereik. 5) Nem külbömbenn példázat képekben elő adatnak a' Mindességben lévő Fő Tudomány Karok: az Istenes Tanultság, az Orvosi, a' Törvénybéli, a' Böltselkedési, és a' Szép Tudománybéli. 6) Végezetre darabonként lobognak szép látatból le íratott rajzolataik mind azoknak a' Várasaknak, a' hol vagynak az Oskola Mindenesség, a' Tudomány Fő Oskolák, a' Deák Nagy Oskolák.

Gyönyörűséges munka: minden örülhet néki; de fő képen azok, kik Jó szándékú Spaits Uramatt segítették mind ezeknek hív meg küldtetésöikkel. Láthatják már nyilván, hogy köz igyekezetökkél ily jeles munkának telyyesebb végbe vitelére élt Segedelem Kérőjök. Tsak már rézre való metszetését kívánnám mennél élőbb! De minek ez a' tarka abrosz? hiszem, most megint más képen vagyon az Oskolákna állapotjuk. No! ilyen kérdést nem tanácsos a' Tanultabbak előtt támasztani: mert azonnal, nem tudom, mi alatsonyat vélnék felőlünk. Valylyon nem örömet tudjuk e mi is a' múltakat? és nem fáj e szívünknek, ha a' valóra nem jöhetünk? Jobban gázdálkodjunk mi a' mi unokáinknak, mint mi nekünk a' mi őseink. Hadd tudja, hadd lássa ilyly rajzolon is a' jövő század is, hogy miként vólt nálunk a' Tudomány' állapotja mind Mária Terésia alatt, mind pedig Második József alatt. Idővel változik a világ állapotja: más környül állások kelnek elő, és így más rendelkezéseket kívánnak. Mennél több a' régiből ilylyennek a' példája, egyikét a' másikkal egybe vetve, annál többet tánul később nyomunk a' jövőre. Mert ugyan ezért kell a' Történeteket tanulni. A' Történet' Tanulásának pedig, a' mint a' Tanultak igazán mondják, két világító szeme gyanánt vagyon a' Föld' le íratása, és az Idő számozás (*Geographia, et Chronologia*): ezek nélkül homálybann vakoskodunk. Vagyon tehát, betse Spaits Uram' munkájának erre is tekintve. De amúgy is nem nagy dolog azt a' kitsit még meg változtatni benne, a' mit most megint ezekre a' környül állásokra nézve jobban el rendelt Felséges Fejelemünk.”²⁸

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy II. József közép- és felsőoktatásra vonatkozó intézkedései, reformjai gyakran szerepeltek a korabeli lapok hasábjain. A cikkek szerzői sokszor kommentálták, magyarázták őket. A helyi levelezők értékes és más forrásokból már nem megszerezhető adalékokkal szolgáltak ezekkel kapcsolatban, amelyeket neveléstörténetírásunk is hasznosíthat.

²⁸ Magyar Hírmondó 1784. január 3. 5–6.

KATALIN FEHÉR

**La politique d'instruction moyenne et supérieure de l'empereur Joseph II,
reflétée par la presse contemporaine**

Dès sa naissance, la presse reflétait, dans chaque époque, les aspirations principales du système politique donnée. Tout cela se rapporte plus intensément encore à la décennie du règne de Joseph II, étant donné que l'histoire de la presse de langue hongroise commença en 1780, l'année de l'avènement au trône de l'empereur. L'auteur de la présente étude examine l'apparition de la politique d'enseignement moyen et supérieur de l'époque joséphisme dans la presse contemporaine. Les décrets de patience, de langue, de taxe scolaire et de bourse, les changements se rapportant à la structure des écoles, les efforts d'unification, les changements touchant le système de programme, de méthodologie et de discipline de l'empereur ont tous leurs traces dans les journaux qui consacraient à tous ces problèmes un terrain large aux années entre 1780 et 1790. Notre historiographie d'enseignement consacrait jusqu'ici peu d'attention à l'exploration et à l'élaboration des articles publiés dans la presse de l'époque se rapportant à l'instruction et à l'éducation, alors que ces articles contiennent de nombreuses données intéressantes, importantes et souvent inconnues, comme l'étude de l'auteur en est aussi la preuve.

SZAFFNER EMILIA

Az első magyar szerkesztőnő és lapja, a Családi Kör

1860. október 14-én indult útjára a Monarchia első, asszony által szerkesztett lapja, a *Családi Kör*. Egyben ez volt az első magyar szépirodalmi és divatlap, amely képes volt a fennmaradásra két teljes évtizeden keresztül.

A szerkesztőnő, Szegfi Mórné Kánya Emília,* a kor népszerű írónője volt *Emília* néven, s lapja révén az akkortájt létrejövő női irodalom központi alakja lett. Lapjával missziót teljesített: ahogy az 1850-es évtizedben született lapok a nemzet, a *Családi Kör* a magyar nők bizalmának felébresztését, feladataik, kötelezettségeik tudatosítását tekintette céljának.

I. A nők és az irodalom viszonya

A hagyományos női szerep megváltozása és ezzel együtt a női olvasóközönység kialakulása a polgárosodással függ össze. Ám a nők helyzete még Európán belül sem volt egységes, nagymértékben függött az adott ország társadalmi viszonyaitól és az uralkodó vallás révén kialakult szemléletmódtól.

A katolikus Franciaországban a nők számára egyetlen szereplehetőségként a művelt, ámde könnyed társalgás kínálkozott az udvari életben, a szalonokban. Ez a nőírókat arra buzdította, hogy bebizonyítsák egyenrangúságukat a férfiakkal, mint ahogy Mme de Staël vagy George Sand műveiből kitűnik.

A puritán Angliában sok nő anyagi helyzete miatt kényszerült rá, hogy tanítónőként, nevelőnőként keresse meg kenyerét. Ezért az angol írónők hangsúlyozottan női szemszögből írtak, a nőket leginkább érintő témákat vetették fel, s nem az eszmék, hanem a valódi lehetőségek talaján álltak, mint például Jane Austen, a Brontë-nővérek és George Eliot.

A protestáns Németország sok kis fejedelemségből állt, tehát az országnak sok kis egyeteme is volt. Itt a tudósok, tanárok feleségeinek és leányainak is lehetőségük volt a művelődésre. Ezért itt rengeteg nő lépett fel, akik nemcsak

* A családnévről: Kánya Emília (és édesapja, Kánya Pál is) minden kézirat és nyomtatásban megjelent munkájában a „Kánya” vezetéknévét használta. Ezért – ellentétben a szakirodalom által Szinyei öta elfogadott „Kanya” névalakkal – a dolgozatomban következetesen a család által viselt vezetéknévét használom. (A szerző.)

tudományosan felkészültek, hanem radikális felfogásúak is voltak. Legismertebb közülük a lapszerkesztő Caroline Schlegel-Schelling.

A bécsi katolikus udvari kultúrában akadt ugyan egy-két író, ám egyikük sem jelentős. Magyarországra mégis Bécs közvetítette az új nyugat-európai eszméket.

A 18. század utolsó évtizedétől Pesten is megnyíltak az első irodalmi szalonok. Ezek háziasszonyai azonban nem „emancipált” nők, hanem tisztas özegek és családanyák voltak, akik férjük révén ismerkedtek meg a házukba járó írókkal, irodalmárokkal, művészekkel. A hölgyek művészettel csak műkedvelőként foglalkoztak, önálló – bár igen szerény – jövedelmük csupán a színésznőknek volt.

Az 1820-as évek végéig az általánosan is elfogadott leghaladóbb nézet a női nemről az volt, amit korábban Kármán József fogalmazott meg: a családi nevelés révén a nemzet és a nemzeti kultúra fejlődése női kezekbe van bétéve. Ezért a leányok az egyre szaporodó leánynevelő intézetekben szerezhettek nemzeti szellemű tájékozottságot és gyakorlati ismereteket, hogy alkalmassá váljanak a jövő hazafiainak felnevelésére. Ebben a korban tehát a nőnevelés politikai ügynek számított.

Az irodalmi kötetek ajánlásait az írók egyre gyakrabban címezték a magyar hölgyeknek, így az asszonyok lehetőséget kaptak a nagyobb fokú tájékozódásra, azonban még az 1820-as években is az első magyar újságíró, Takács Éva fellépése éles vitát váltott ki arról, hogy gazdasszonyi és gyermeknevelési kérdésekben egy mintaszerű háziasszony és többgyermekes családanya kifejtheti-e véleményét és tapasztalatait.

Az 1830-as évtizedben Magyarországon is jelentőssé vált a nyilvánosság új formája: a sajtó. Az előfizetők száma folyamatosan növekedett. A mennyiségi változás magával vonta a közönség, s ezáltal az újságfajták differenciálódását. A napi- és képes hetilapok, a politikai, irodalmi, tudományos és különféle szaklapok között megjelentek a vegyes tartalmú családi és divatlapok is. Ezek a szép-irodalom (elbeszélések és költemények) mellett tudósításokat közöltek a társadalmi, valamint a tudományos és művészeti élet eseményeiről, színi- és zene-kritikákat adtak, ezenkívül – ismeretterjesztő jelleggel – érdekességeket jegyeztek le más országokról, népekről és korokról. A könyvatos mellékletekben divatrajzokat, kottákat és híres emberek arcképeit is megtalálhatta az olvasó.

Ebben a korban tűntek fel az első magyar írók is, akik új szemléletet hoztak az irodalomba. A legjelentősebbek közülük: Dukai Takách Judit, Bezerédj Amália és Karacs Teréz.

Az 1840-es évekkel elérkezett a liberalizmus nagy korszaka. Ekkor már olyan, a nőket szorosabban érintő kérdések is a viták középpontjába kerültek, mint a szerelem, a vegyes házasság, a válás. Az új generáció nőideálja a „honleány” lett, aki a politikai tájékozottság mellett irodalmi és zenei műveltséggel is rendelkezett. A tudományos műveltség nőknél még ritka volt, de az „emancipált”, feltűnően viselkedő és férfiasan öltözködő nőtípus már nálunk is megjelent. Egyre több lett az országos híru színésznő és énekesnő, az író- és költő-

nők száma pedig különösen megnőtt. Közöttük olyanok is feltűntek, akiknek a nevét már nemcsak a korral foglalkozó irodalomtörténészek ismerik.

Elsősorban nem saját munkássága, hanem múzsai szerepe révén vált ország-szerte híressé Petőfiné Szendrey Júlia, noha naplója és költeményei megütötték a férfiírók általános irodalmi színvonalát.

Az irodalom terén riválisa volt Vachott Sándorné Csapó Mária, aki költeményeket, elbeszéléseket és regényeket egyaránt írt. (Emíliaival közös novelláskötetet is megjelentetett.) Az a tény már kevésbé ismert, hogy kishíján ő lett az első magyar női lapszerkesztő. A forradalom után folyamodott egy *Képes Családi Lap* elnevezésű hetilap kiadási engedélyéért. Lapja – beadványa szerint – „a közerkölcsnek, a vallásosságnak, a hazafiasságnak, a családi erénynek volna terjesztője”, és így „a nagy állami szervezetnek hasznos szolgálatokat tehetne”. Ám kérelmét férje forradalmi múltja és saját „szenvedélyesen magyar” érzelmei miatt is elutasították.¹

A fentieknél idősebb, ám az irodalmi pályát náluk később, az ötvenes években kezdte Jósika Júlia (b. Jósika Miklós neje), ráadásul külföldön. Férje regényeinek németre fordításával elérte, hogy azok legalább a Monarchián kívül megjelenhessenek. Ezenkívül elbeszéléseket, tudósításokat és nevelési cikkeket küldött a hazai lapoknak, s írt egy „pályavezetőt” fiatal leányok számára. Ők mindhárman kapcsolatba kerültek Emíliaival, írásaik megjelentek a *Családi Körben*.

Az író- és költőnők népszerűsége lassan feszegetni kezdte megítélésük kerekeit. Jókai volt az első, aki kimondta a nők jogát a gondolkodásra 1848. januárjában:

„elmúltak az idők, midőn a nőket a guzsalyhoz és varrotűhöz utasítá a közvélemény ... Azért csak hagyjuk, hogy a szellem emancipálja magát: engedjük, sőt adjunk rá módot, hogy mindenki tanuljon gondolkozni, mert bizony eljön az idő, mikor mindenkinek szüksége leend saját eszére, legyen férfi vagy asszony. ...”²

Az abszolutizmus korában azonban a nyilvánosság formái ismét, sőt minden eddiginél jobban beszűkültek. Az önkényuralmi rendszer nem kedvezett semmilyen mozgalomnak, így a nők egyenjogúsítási küzdelmének sem. A nőképzés színvonala visszaesett. Az özvegyekre és a magukra maradt asszonyokra súlyos feladat hárult: maguk és családjuk eltartása, a rászorulóknak megsegítése. Még a (birtokukat veszített) középnemesi rétegek nőtagjai is rákényszerültek, hogy tanítással, nevelőnősködéssel, sőt esetleg kézimunkával keressék meg kenyerüket. A középrétegek nőszemélye fokozatosan átalakult. Először az asszonyoknak a családi életben belül elfoglalt helyzete változott meg: kialakult a tevékeny, a gazdasági ügyekben járatos nő ideálja. Később családfenntartókká váltak, s végül az értelmiségi pályák is megnyíltak előttük.

¹ *A magyar sajtó története. II/1. 1848–1867.* Szerk.: KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp. 1985. Akadémiai K. 454.

² Idézi FÁBRI Anna: *Az irodalom magánélete.* Bp. 1987. 726.

Az 1860-as évekre a nőképzés célkitűzései határozott fontossági sorrendet kaptak: a nő legyen gondos anya, hű feleség, jó gazdasszony, lelkes honleány, erkölcsös-vallásos világszemléletű. A közvélemény tehát elismerte a nők művelődéshez való jogát, ám még mindig nem vette szívesen, ha az asszony a politikai vagy a társadalmi élet mezejére lépett.

A korábban meghódított területekre azonban özönlöttek a nők, így az irodalom berkeibe is.

„A negyvenes években megindult szellemi mozgalom mindig nagyobb mérvet öltött. A magyar nők, köztük egyre több tehetséges nő, vette fel a tollat, úgyhogy a hatvanas évek elején egész kis női irodalom jött létre, melynek központja volt Emilia.”³

A kor jellemző műfajának megfelelően főleg költőnők tűntek fel, akik saját vagy felvett keresztnéven váltak az ország kedvenceivé, mint Flóra (Majthényi Flóra), Atala (Kisfaludy Atala) vagy Malvina (Tarnóczy Malvina).

A szerkesztésben is hamarosan akadt Emíliának követője. 1861–63 között több olyan lap is indult, amelyet nő szerkesztett, ám egyik sem maradt fenn néhány hónapnál vagy egy-két évnél tovább. Vachottné Csapó Mária háromszor is próbálkozott (*Anyák Hetilapja*, *Szünórák*, *Magyar Gazdasszonyok Hetilapjai*). Kisfaludy Atala pedig Szabó Richárddal együtt adta ki a *Gyermekbarát* című lapot.

Így a női szerkesztővel rendelkező lapok közül a *Családi Kör* maradt az egyetlen, amely hosszú ideig fenn tudott maradni.

II. Kánya Emilia indíttatása és irodalmi munkássága

Kánya Emilia szepességi evangélikus családból származott. Édesapja, Kánya Pál, a pesti evangélikus gimnázium igazgatója, az egyház levéltárnoka és a német gyülekezet jegyzője volt. Ifjabb korában József nádor gyermekei mellett házitanítószkodott, s a barátságos viszony a főhercegi családdal később is fennmaradt. Nem kétséges, hogy – más okok mellett – ez a kapcsolat is közrejátszott abban, hogy leánya 1860-ban megkapta a lapengedélyt Magyarország teljhatalmú kormányzójától.

A Kánya család egy kislétszámú, összetartó közösség tagja volt: az egyesült magyar–német–szlovák ágostai hitvallású evangélikus egyház gyülekezetéhez tartoztak. Az összetartás nemcsak a nemzeti, hanem a társadalmi különbségek áthidalását is jelentette. Így Kányáék Deák téri tanár-lakásában a művelt középosztály tagjain kívül a protestáns mágnások színe-java is megfordult. Innen származott Emilia ismeretsége többek között Pákh Alberttel, Falk Miksával, Tavassy Lajossal, Horárik Jánossal és Székács Józseffel. Az akkori társasélet igazi magasiskolát jelentett az amúgy is színvonalas képzésben részesült ifjú

³ FAYLNÉ HENTALLER Mariska: *A magyar írónőkről*. Bp. 1889. 83.

hölgy számára. A tudós tanár úr ismerősei és barátai az összejöveteleken zenével, énekkel, szavallattal, színjátékkal és felolvasással szórakoztak. Az ifjú leány szépirodalmi lapokat is olvasott, Petőfi „költeményei gyűjtő hatással voltak” rá,⁴ és még hatvan évvel később írt emlékirataiban is részletesen fel tudta idézni a két alkalmat, amikor személyesen találkozott a költővel.

1847. szept. 8-án (azon a napon, amikor Petőfi és Júlia) oltár elé állt Gottfried Feldingerrel, egy temesvári vagyonos birtokos-kereskedő fiával. Feldinger német nyelvű tudósításokat, cikkeket és költeményeket írt külföldi és magyarországi lapokba, és munkatársa volt a *Pesti Divatlap* humoros rovatának.

A szabadságharc alatti hányódások után Temesvárt telepedtek le. Itt indították meg 1851. újév napján a Bánát akkoriban egyetlen folyóiratát *Euphrosine* (azaz Derű) címmel. Az alcím részletesebben kifejti a lap célját; magyar fordításban: „Felvidítő lapok a művészet, irodalom, közhasznú beszélgetés, hazai hírek, humor, a szellemi és társasélet köréből.” A címlapon szerkesztőként és kiadóként Feldinger neve volt feltüntetve, bár az ezekkel járó gyakorlati feladatokat rossz szeme miatt nem tudta egyedül ellátni.

„Szellemileg és gyakorlatilag egyaránt segítője volt nagyműveltségű fiatal felesége, Kánya Emília, aki a munkatársakat leveleivel megnyerte, majd szerkesztői üzeneteiben buzdította, nyomdába járt, maga végezte a lap szétküldését, férje helyett az írásmunkákat. Mindkettőjük neveltetése – evangélikus iskolákban és közösségekben – osztrák-német irodalmi kapcsolatokkal is járt, Emíliáé még több magyarral. Így alakult ki a munkatársak köre, néhány akkoriban jönevű s máig is fellelhető emlékü ausztriai, némethoni íróval, németül éppúgy író magyarokkal meg a szerkesztővel. A közlemények tehát nem fordítások: többnyire eredeti írások, ritkábban az akkor szokásos utánközlések. A lap stílusa mindvégig irodalmi.”⁵

Politika csak burkolt célzásokban szerepelhetett, bár a szerkesztők bátorságát mutatja, hogy rögtön a legelső számban – az országban elsőként – közölték Petőfi életrajzát, a cenzorok figyelmetlenségére számítva egy Bürgerről és a német népdalköltészetről szóló cikkbe ágyazva. Végül a bírságok olyan tetemes összegre rúgtak, hogy a lap ráfizetéses lett, így Feldinger feladta lapját. Az *Euphrosine* azonban e rövid idő alatt is igen jó előtanulmányt és rengeteg gyakorlati tapasztalatot jelentett Emíliának majdani saját lapja szerkesztéséhez.

Emíliának ebből a házasságából három gyermeke született. Férjével való kapcsolata azonban annyira megromlott, hogy tíz évi házasság után, 1857-ben, elvált tőle. Visszatért Pestre, édesapjához költözött, de – hogy ne kelljen újból édesapja kenyerén élnie – önálló megélhetés után nézett. Természetes módon kínálkozott számára önálló keresetként az írás.

Szinnyei írói lexikona⁶ szerint Kánya Emília már az ötvenes évek elején is írogatott álnéven, de erre nem találtam biztos adatot. Ezzel szemben Faylné szerint Emília az alábbiakat írta neki:

⁴ KÁNYA Emília: *Emlékiratai. I.* (kézirat, Evangélikus Orsz. Levéltár)

⁵ FABÓ Irma: *Az „Euphrosine”, negyvennyolc és Petőfi.* = MKsz 1974. 149–155. (L. a 150. l.)

⁶ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XIII.* Bp. 1909. 559.

„Gyermekeivéim óta írtam, jegyezgettem, fordítottam, de önálló munkával csak 1857-ben léptem fel a Napkeletben először, azután a többi szépirodalmi lapokban.”

Mindenesetre 1858. elején már a divatlapok keresett írója volt.

Első elbeszélése, *Akit a világ nevet* címmel 1857. május 21-étől június 5-ig jelent meg folytatásokban a *Napkeletben* „K...Emília” néven. Második novelláját a *Hölgyfutár* közölte július 22-től augusztus 3-ig, *Lehullt csillag* címmel, már csak „Emília” néven, és ettől kezdve állandóan ezt használta. Tizenöt „beszélyt” írt a lapja indulása előtti három évben. A fentiekén kívül még a *Szépirodalmi Közlöny*, a *Divatcsarnok* és a *Delejtű* hasábjain jelentek meg elbeszélései, iránycikkai, élet- és jellemrajzai. Legkedveltebb novellái önálló kétkötetes gyűjteményben is megjelentek 1859-ben, *Szív és élet* címmel.

1860-tól 1880-ig leginkább az általa szerkesztett *Családi Körbe* írt; többnyire élet- és jellemrajzokat, ezenkívül ismeretterjesztő és vegyes tartalmú cikkeket, valamint elbeszéléseket. Emellett két regénye és két „beszély”-gyűjteménye jelent meg a hatvanas években. A következő évtizedben már eredeti munkákat nem adott ki, csupán fordításokat: két német író három ifjúsági regényét.

Szerkesztői munkáinak körébe tartozik a *Magyar Nők Évkönyve*, a *Magyar Hölgyek Naptára* és a *Magyar Hölgyek Könyvtára* sorozat. Ezek – a *Családi Körhöz* hasonlóan – a színvonalas nőnevelés céljával készültek, egész évre olvasnivalót kínálva a középréteghez tartozó asszonyok, leányok számára.

III. A Családi Kör

Már 1849-től kezdve, a nemzet legdermedtebb időszakában, többen próbáltak lapot indítani. Ez Pesten nehezebben ment, mint vidéken. Ám az ötvenes évek során megkezdődött a lapok tagozódása, így az irodalmi lapoké is. A túlságosan magas színvonalú, ezért rövid életű irodalmi – kritikai – esztétikai tartalmú folyóiratok mellett a közönségigényt jobban kielégítő, másnemű célkitűzésekkel egyesített „divatlapok” is születtek, sőt ezek is tovább tagozódtak.

Már az ötvenes évek közepétől megjelentek a színezett képekkel illusztrált divatszaklapok, amelyekben az irodalom és a női témájú cikkek csak a mellékletekben kaptak helyet.

Az enciklopédikus folyóiratok típusához tartozó családi lap a hasonló jellegű angol és német „Familienblatt”-ok mintájára született meg. Ez a laptípus „a család egészéhez szólva a tartópillérnek vélt női nem problémáit, érdeklődését különleges melegséggel viseli a szívében”.⁷ Ilyen jellegű kezdeményezések nálunk 1852-től indultak, ám hamarosan kiszorította őket a *Vasárnapi Újság*, Pákh Albert (és Jókai) lapja.

E kettő jellegzetességeit egyaránt hordozza a divatlap, ez a kifejezetten nőknek szóló laptípus, amely azonban a nők egyenjogúsítására törekszik, ezért

⁷ *A magyar sajtó története. II/1... 417.*

igyekszik a divatszaklapokénál magasabb színvonalat nyújtani a szépirodalom és a női témájú cikkek révén.

A *Hölgyfutár* (1849–64) volt az első szépirodalmi és divatlap, amely engedélyt kapott a forradalom bukása után. És ez az első, amely meghirdette programjában, hogy „mindenekelőtt a nőolvasók pártfogására számít”. A hölgyek közül pedig elsősorban „a közép- és kisnemesség, illetve a gyérszámú polgári osztály asszonyai és lányai számára készül. A kor fogalmai szerint ez egyet jelent a mindenekelőtt való szórakoztató tartalommal.”⁸ Ebből nemcsak az következik, hogy a *Hölgyfutár* színvonala a közepes körül ingadozott, hanem az is, hogy a lapban nem jelent meg kifejezetten női problematika.

A *Divatcsarnok* (1853–63) az előbbihez hasonlóan változó szerkesztők alatt, sőt kisebb-nagyobb szünetekkel működött. Császár Ferenc, az első szerkesztő, programnyilatkozatában arra kéri munkatársait:

„kivált a női lelket is ékesítő tudományok mezejének művelésével, hathatós segédkezőket tőlem meg ne vonják! Mert nagyon is itt volna hitem szerint, ideje, hogy a csupán mulattató tanulságos tárgyakkal vegyíteni, összekötni igyekezzünk.”⁹

Ez a program a *Hölgyfutár*énál jóval többet ígér, s valóban több munka is foglalkozik a nőket legközvetlenebbül érintő problémákkal, ám a magas színvonalat a szerkesztőváltozások sem tudták fenntartani. Igazán női szaklappá Szabó Richard szerkesztése idején (1859. november – 1862. december) vált: irodalmi része másodlagos lett, ám a nővilág kérdéseire nagy gondot fordított, s a lap kiállítása pompázatos volt. Természetesen a *Divatcsarnok* ekkor volt a legkeresettebb, s a népszerű szerkesztő távoztával csöndesen kimúlt.

Vajda János lapja, a *Nővilág* (1858–64), az első igazán emancipációs törekvésű magyar divatlap. Vajda alapmondata: „A szellemi művelődés együttjár a nőnem felszabadulásával.” Ezt a nézetet alátámasztják Vajda irodalmi, esztétikai, s mégis női olvasókat megcélzó tanulmányai, Jósika Júlia és más nőírók cikkei.

Az alcím szinte teljesen megegyezik a *Családi Kör*ével: „Hetilap a magyar hölgyek számára”, emellett ez a lap képviseli az eddigi, nőknek szóló kiadványok között a legmagasabb színvonalat, tehát mindenképpen a *Családi Kör* előzményének tekinthető.

Ám Vajdát elcsábította a politika, elhanyagolta a *Nővilágot*, s mire visszatért, az előfizetők száma a töredékére olvadt. Ráadásul irodalmi ellenfelei országos bojkottot hirdettek Vajda ellen, így a kiadó megszüntette a lapot. Ráadásul időközben megerősödött riválisa: a *Családi Kör*.

1859–60 telén a Kánya-család régi barátja, Pákh Albert vetette fel Emíliának egy női lap szerkesztésének ötletét. Egy heti fontolgtatás után az író nő már lelkesedett az eszméért.

⁸ *A magyar sajtó története. II/1. ...* 419.

⁹ Uo. 432.

De akkoriban nehéz út vezetett egy lap kiadásának engedélyezéséhez. Emilia kérvényeket nyújtott be, és személyesen is felkereste a hivatalokat. Még Benedek Lajos tábornagy, Magyarország teljhatalmú kormányzójának ellenvetéseire is meg kellett felelnie:

„...nagy katonás hangon, rosszállólag nyilatkozott tervemről. Minek akarok én, magyar nő, egy újságot kiadni, szerkeszteni, én, a kis Magyarország kicsi nője, mikor a nagy Ausztriában nem találkozott még nő, aki ilyen eredeti, de szerinte felesleges vállalatra adná magát. Első akarnék-e lenni, és talán úttörő? Mire való ez? Miért nem maradok szépen házi foglalkozásaim mellett, és csak hagyjam a nyilvánosságot a férfiak részére.”¹⁰

A kormányzót végül a kérelmező családi körülményei győzték meg, hiszen válása után négy kisgyermekét egyedül kellett nevelnie.

Prottmann rendőrfőnököt még nehezebb volt meggyőznie. Hónapokig tartó hajszára volt szükség, míg végre megkapta az engedélyt. Ez alatt már szerzett kiadót és munkatársakat is. Mandello Ignácot ismerte egy barátnője révén, így az „Engel és Mandello” cég lett a kiadó. Két főmunkatárs is ajánlott hamarosan: Szegfi Mór a heti tárca írását, a korrektúrát és a revíziót végezte rendszeresen;

„Szokoly Viktor író és barátunk vállalta el az újdonságok írását, összeállítását, és a mindenféle kisebb-nagyobb, nem mindig kellemes gyakorlati munkákat is, amelyek gomba módra nőttek a lap kiadása és szerkesztése körül.”¹¹

Végül 1860. október 14-én megindulhatott a Monarchia első lapja, amelynek szerkesztője nő volt. Emilia „nemes törekvését hálával és szeretettel fogadta az a sok ezer asszony, aki előtt megnyitotta a gondolatok s a költészet világát. Mindazok, akik Emilia regényeiből kedvelték meg az olvasást, lelkesen sorakoztak az első női újság hívei közé, s azóta soha nem is álmódott fényes anyagi támogatással indult meg a *Családi Kör*, hogy hétről-hétre elvigye a maga finom, nőies olvasmányait, oktató cikkeit, tanácsait a magyar asszonyok hajlékaiba.”¹² Többek véleménye szerint ezen a napon született meg Magyarországon a feminizmus.¹³

Az olvasónők megnyerése azonban nem volt könnyű, hiszen 1853 óta a magyar hölgyeknek is kedvelt lapja volt a lipcsei „Familienblatt”, a *Gartenlaube*. Ráadásul a lap indulását nemcsak jóindulatú figyelem kísérte. „Egyesek leki-csinyelték gondolatát: – Külön lapot a magyar nőknek!? – Mások gúnyos mosollyal utaltak a nők alacsonyabbrendű szellemiségére.”¹⁴ De a legelkeserítőbb volt a szerkesztő és a munkatársak számára

¹⁰ KÁNYA Emilia: *Emlékiratai. III.* (kézirat, Evangélikus Országos Levéltár)

¹¹ Uo.

¹² KÜRTHY Emil: *Emília.* (Nekrológ.) = Vasárnapi Újság 1906. 1. sz. és Divat Salon 1906. 8. sz.

¹³ Uo. és GYARMATHY Irén: *Kánya Emilia, az első magyar szerkesztőnő.* = Ünnepek 1938. 4. sz. 29.

¹⁴ GYARMATHY: i. h.

„a gyakori, majdnem hetenkénti hercehurca a rendőrséggel, ... mert majdnem hihetetlen volt az a rosszakaratú, aprólékos figyelem, mellyel a legártatlanabb újdonságból vagy más hazafias irányt tanúsító megjegyzésből politikát vagy izgatást olvastak ki. Csupa szekatúrából. Rendesen a péntek esti órákban folyt ez a hajsza, úgy hogy gyakran éjjelig is együtt kellett maradnunk, hogy a változtatásokat megcsináljuk, és a lap a sajtóba mehessen. Pedig eszünk ágában sem volt politikát csinálni! De minden nemzeti irányú buzdítás, még ha csupán a nőknek is szólt, már izgatás bűn-számba ment. Egyszer 25 forint bírságra is ítélték, már nem is tudom, milyen csekélységért. Óvatosabbak lettünk, de továbbra is a nemzet fejlődése lebegett célként a szemünk előtt.”¹⁵

Szegfi Mór 1860-ban főmunkatársul ajánlkozott a *Családi Kör*hez, s még abban az évben (május 8-án) feleségül vette Emíliát. Szegfi szegény zsidó családból származott, óraadásból és újságírásból élt. A szabadságharc alatt századosi rangot nyert, majd Szemere Bertalan titkára volt. Világos után Berlinben, Párizsban és Londonban élt, valószínűleg 1853-ban tért haza, mert ebben az évben kezdte újra írói munkásságát. Egyetlen sikeres műve *A harmadik szomszéd* (1857) című regénye volt, amely Szinnyei Ferenc szerint „az akkori idők egyik legjobb terméke” volt.¹⁶ Nejeének szorgalmas segítője volt a lap szerkesztési munkálataiban, noha 1867 és 1876 között a kereskedelmi minisztériumban fogalmazói, majd titkári állást is betöltött. 1876-ban Szegfi a lőcsei főreáliskolába került tanárnak, és kénytelen volt Emíliára bízni gyermekeiket és a lap sorsát is. A lap ekkor

„már szerényebb jövedelmet hajtott, de leszállított igényeknek, azt hittem, még megfelel, és éjjelt nappallá téve erőmegfeszítéssel dolgoztam, csakhogy fenntarthat-sam.” De „minden, a lap körüli kiadás jelentékenyen megráglult: a papír, a nyomdaköltség, az írói díjakat pedig nem volt szabad leszállítani. (...) Voltak emberek, akik felhasználták az én ügyefogyott eljárásomat: összegeket préseltek ki belőlem, hol kölcsön formájában, hol dolgozatok fejében, melyeket soha nem adtak át. Egész hajsza folytatódott körülöttem, de mert a közönségben mégis csak találtam visszhangot, némi támogatást, azt hittem, ez csak időszaki pangás.”¹⁷

Emília nem világosította fel távollevő férjét a tönkremenés veszélyéről, mert egyedül akart kivergődni a helyzetből. Két kis udvari szobába költözött gyermekeivel. Végül mégis bekövetkezett a teljes csőd.

„1880-ban, újév felé, olyan gyéren gyűltek az előfizetők, hogy egészen vaknak kellett volna lennem, ha nem látom küzdelmem sikertelenségét. Milassin Vilmos, egy szépirodalmi divatlap kiadója azt az ajánlatot tette nekem, hogy adjam át neki az addig begyűlt előfizetési pénzeket.”

Milassin adta ki és szerkesztette a *Hölgyek Lapját* (1877–88). Ez már a modern idők terméke volt: a lap képes divatrészét Milassin Párizsban nyomtatta.

¹⁵ KÁNYA Emília: *Emlékiratai. III.*

¹⁶ SZINNYEI Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban.* Bp. 1939.

¹⁷ KÁNYA Emília: *Emlékiratai. III.*

„Így lettem földönfutóvá 1880-ban, január első hónapjaiban. Milassin egy részét az előfizetési összegnek nekem tartozott évnegyedenként beszo­l­gá­l­ni. Ez összeg nagyságától függött hát a megélhetés lehetősége, vagy a nyomor.”¹⁸ Ezt a lépést férje élete végéig nem bocsátotta meg neki.

De mi lehetett az oka annak, hogy az oly sokáig népszerű *Családi Kör* érdektelenségbe fulladt? A szerkesztő így látta:

„Legkedvesebb foglalkozásaimnak vége szakadt, elvesztettem azt a női kört, amelynek élni, amelyért működni olyan édes feladat volt. De – talán nem is kellett többé. Más fordulatot vett a világ, más igényeik támadtak a nőknek. Egyszerre lettem ósdi, egy más világból való, és végtelenül boldogtalan. Később Murány Lajos és Vadnay Károly biztatására írtam még egy-egy beszélyt –, ez volt csendes kimúlása az én írói pályámnak.”¹⁹

Nyilvánvaló, hogy ugyanaz a magatartás, amely 1860-ban merész, modern és hazafias volt a hetvenes években fokozatosan túlhaladottá vált, a lap megszűnésének – Emília gyakorlatiatlansága és naivitása mellett – ez volt a legfőbb oka.

A lapot főcíme (*Családi Kör*) alapján német típusú „Familienblatt”-nak, az egész család számára olvasnivalót kínáló, enciklopédikus jellegű közművelődési lapnak hihetnének. (Ilyen jellegű családi lap volt a korban a már említett *Vasárnapi Újság*.) A megcélzott olvasóközönségről az alcím többet elárul: „Hetilap a művelt magyar hölgyek számára.” S a lap tartalmát közelebbről megvizsgálva valóban megállapíthatjuk, hogy valóban a hazafias érzelmű, liberálisabb gondolkodású közép- és (felsőbb-)osztálybeli asszonyoknak, leányoknak szólt.

Feltételezhető tehát, hogy a szerkesztő a címmel nem is annyira az olvasóközönségre kívánt utalni, hanem inkább Arany János közismert versére, ezzel emlékeztetve az olvasókat a politikai oldódás idején az elmúlt évtized vészterhes napjaira. A majd’ tíz évvel korábban született költemény a nyilvánosság teljes beszűkülését mutatja be: a szabadságharcában elbukott nemzet még a szólás szabadságát is elvesztette; a családi kör maradt hosszú évekig az egyetlen közeg, amelyben a hazafiak kimutathatták érzéseiket, kimondhatták gondolataikat.

1860-ra némileg megváltozott a magyarok helyzete. Az 1859-es esztendő ugyanis meghozta a kiegyezés reményét. A solferinói vereség folytán megrendült az osztrák birodalom katonai tekintélye, politikai hatalma, ezért Ferenc József szinte egész kormányát leváltotta, az előző évtizednek gyászos nevet kölcsönző Bach külügyminisztert is. Enyhült a politikai légkör: nem merték letiltani vagy megtorolni az ünnepélyeket és a jótékony gyűjtéseket, újra működhettek az egyletek és társaságok, ismét magyarul taníthatták a történelmet, újból hordani kezdték a magyar ruhát (a divatlapok is magyar

¹⁸ KÁNYA Emília: *Emlékiratai. III.*

¹⁹ Uo.

divatképeket közöltek), s a folyóiratokban bátrabb lett a politikai tréfálkozás. S bár az 1861-i alkotmányos kísérlet meghiúsultával az önkény újra megerősödött, a szellemi életet már nem lehetett ismét béklyóba szorítani. Tehát Emília a legalkalmasabb időpontot találta meg egy lapengedély kieszközlésére.

A lap címe azonban nem egyszerűen politikai utalás, hanem szorosabban is összefügg Emíliának a család szerepéről alkotott elképzeléseivel. Ugyanis a család a társadalomban nemcsak a legkisebb gazdasági egység, hanem a társadalmi viszonyokat is leképezi: szocializáló és értékrendszer-közvetítő szerepe is van. S Emília elképzelése ebből szorosan következik. A nemzet fejlődéséhez szükség van a családok kiművelésére, ehhez pedig elengedhetetlen az anyákat, illetve a leendő anyákat megtanítani társadalmi és hazafias kötelességeikre. Hiszen ők nevelik a jövő nemzedéket, az ő kezükben van a nemzet fennmaradása és továbbfejlődése.

Ennélfogva Emília a nőnevelést és általában a nőkérdést mindig a haza és a család szempontjából veti fel, és azt csupán e másik két, fontosabb eszme kiteljesedéséhez vezető lépcsőnek tekinti. Emlékirataiban így fogalmazza meg hitvallását:

„A férfiak komoly harcot vívtak már alkotmányunk újraépítésén, jogainknak visszaszerzésén, nem rettenve vissza a vereségektől, az alattomos háború lankasztó gyakori leveretésétől, és nekünk nőknek nem jutna más feladat, csupán csak a legszűkebb családi körben érvényesíteni képességeinket? De ha még azt is egész szívvel-lélekkel tennők, oh, de hányan vannak közülünk, akik nem felelnek meg annak a feladatnak, amelyet a természet rendje előírt számunkra. Jó anyák vagyunk-e mindannyian, jó feleségek, jó háziasszonyok, és érezzük-e, hogy van egy közös édesanyánk, a haza, a szülőföldünk, akire vajmi keveset gondolunk? És a sok szenvedő szegény ember, a milliónyi könny, melyet csak a maga fásult fájdalma és nem a részvét áldott keze szárít fel. – Oh, van mire figyelmeztetni a nőket, egyengetni az utat, szeretni minden szépet, jót, rámutatni a társadalom lelki és testi szegényeire, ezeknek vigaszt hozni, ezeket bátorítani, nyíltan rávezetni az örök igazságok mesgyéire azokat, akikben még van lélek, és el nem nyomta még a köznapiság nehézkes nem-bánomsága. Nőink kezében is van nagy hatalom, a jószág, a nemes érzések művelésének királyi példája – ezzel uralkodjanak, hódítsanak és boldogítsák a kört, melyet kijelölt nekik a végzet.”²⁰

A nőknek tehát hármass kötelességük van a társadalommal szemben: legfontosabb a szűk családi körben jó anyának, feleségnek és háziasszonynak lenni, másrészt ehhez kapcsolódóan is igazi „honleányként” viselkedni, s akinek módja van rá, a szenvedőkön segíteni.

Összehasonlításkeppen vessünk egy pillantást a *Családi Kör* első számára, a „mutatványlapra”, hogy a nyilvánosság számára megjelent programot megvizsgálhassuk.

²⁰ KÁNYA Emília: *Emlékiratai. III.*

A fejléc kidolgozottabb, részletezőbb, mint a korabeli családi és divatlapokban szokásos. Egy alaposan megrajzolt szobabelsőt láthatunk, bútorokkal, festményekkel, faliórával, szobrokkal, vázával, függönyökkel. Egy ajtón át kilátás nyílik a kertre. Az ebben a nappaliban tartózkodó család igen nagyszámú; közülük azonban csak kettő férfi. Mindkettő Kossuth-szakállt visel. A kezében könyvet tartó idősebb férfi nyilván a hat leány apja, a fiatalabb pedig a gyermekét ölében tartó fiatalasszony (a legidősebb leány) férje. Ez a kisebb család a kép középpontjában helyezkedik el. A korabeli családi lapok fejlécén a kép közepén többnyire a lapot olvasó családfő található. Itt a lapot a két legifjabb leány olvassa, a háttérben, a sarokban meghúzódva. A másik három ifjú hölgy művészi tevékenysége mintegy keretezi a képet: a zongorázó-éneklő páros a kép jobb szélén látható (s az öregúr nyilvánvalóan bennük gyönyörködik), a festető leány pedig a kép előterében. Mindannyian magyaros viseletben vannak.

A lapindító írás nem a szokásos szerkesztői nyilatkozat: az első női szerkesztő lapját egy férfi ajánlja az (elsősorban hölgyekből álló) olvasóközönség figyelmébe. A cikk mégis programnak tekinthető: egy hat héten át megjelenő tanulmány-sorozat első része. Szerzője Almási Balogh Pál, egy filozófiában jártas orvos. A dolgozat a női–férfi egyenlőség problémáját járja körül. Fejtegetései meglepően magasröptűek: kissé felülértékeli olvasónőit. A nők helyzetét tekinti végig az egymást követő korokban, majd előadja nézetét, híres filozófusok e tárgyban való felfogásával vitatkozva. Almási Balogh szerint a nő – idegrendszeri adottságainál fogva – magasabbrendű tudományos gondolkodásra képtelen, néhány kivételtől eltekintve, akik azonban a férfi–zsenikkel egyenrangúak. Fel is sorolja elmúlt korok híres tudós- és írónőit. Hosszasan és részletesen kifejti, hogy a nők – deduktív gondolkodásmódjukkal, empátiás készségük, mértékletességük révén – nem a közéletben, hanem a magánszférában tudják

tökéletesen ellátni feladataikat. Ezért feladatuk a férfiak kiegészítésére korlátozódik. Ám elismeri a nők jogát az ismeretszerzésre, valamint irodalmi és más „honleányi” tevékenységekre. Végül a *Családi Kör*ről is ejt néhány szót:

„... meleg hazafiúi kebellemmel üdvözljük ezen új folyóiratot, melynek nemes keblű alapítója egy magyar nő; ki azon szándokkal fogott annak szerkesztéséhez, hogy abban komolyabb tárgyú, ismeretterjesztő értekezések is állandó rovatot nyerjenek, s így erős szándokkal kívánja megkezdeni a magyar nők világirodalmi emancipációját.

Hisszük, hogy haladni s ismereteket szerezni, lelköket művelni s a szívüket nemésíteni kívánó nőink, kiktől sokszor hallottuk azon óhajtást, bár volna magyar folyóirat, melyből a magasabb műveltségre törekvő nők is tanulhatnak valamit, örömmel fogadják ezen reményteljes vállalatot, melynek fő célja: oktatás és mulatgatás.”

A *Családi Kör* hetente jelent meg, két íven, kék színű borítékkal. Mint szépirodalmi és divatlapnak, szándéka háromszoros: megfelelni a művelődési, a szórakozási és az információszerzési igényeknek egyaránt. Ezért a lap összeállítását változtatás: szerepelnek benne költemények és a korban „beszélyeknek” nevezett novellák, történelmi, élet- és jellemrajzok, ismeretterjesztő cikkek, vegyes írások, a gazdasszonyoknak szóló jótanácsok és receptek, divattudósítás, hírek Budapestről és vidékről, olykor külföldről is, valamint az irodalom és a művészetek köréből (a Nemzeti Színháznak külön rovatot szentelve), rejtvények és az elmaradhatatlan szerkesztői üzenetek. Ezenkívül minden számhoz melléklet is tartozott, amelyek igényes kivitelűek és szintén változatosak voltak: hol kézimunkarajz, hol szabásminta (az országban elsőként), hol egy színezett divatkép, hol egy könyvmasa arckép vagy kotta kísért a lapot az olvasókhoz. Az előfizetőknek ráadásul évente 24 kötet válogatott regényt is küldött a kiadó, valamint két „műlapot”.

Emília különleges szolgáltatást is nyújtott vidéki olvasóinak: apróbb bevásárlásokat és más személyes megbízatásokat is elvállalt. Hirdetése többször is megjelent:

„Bárminő háztartási vagy divatcikkre volna t. előfizetőimnek szükségük, csak forduljanak hozzám, én lehetőleg gyorsan és jutányosan megveszem és megküldöm azt nekik.”

Ez természetesen vonatkozott a lapba dolgozó vidéki írókra is.²¹

Egy folyóirat jellemzéséhez hozzátartozik az egyes műfajok aránya. A *Családi Kör* egészében megállapítható a szépirodalmi művek túlsúlya. Ezen belül legnagyobb számban versek jelentek meg, ám terjedelmüknél fogva ezek még így is viszonylag kis helyet foglaltak el a prózai írásokhoz képest. A hosszabb „beszélyeket” és életrajzokat a szerkesztőnő folytatásokra bontotta, az akkorra már megszokottá vált szerkesztői fogással tartva fenn az olvasók érdeklődését.

²¹ Vö. Tompa Mihály levele Emíliához. (MTA Könyvtár Kézirattára)

A nem irodalmi műfajok közül a legfontosabbnak az ismeretterjesztő írások mutatkoznak. Ezeknek tekintélyes része a nőkérdeessel foglalkozik, alaposan körüljárva ezt a témát: a nők visszas helyezete az egyes társadalmakban (Törökországtól Amerikáig), a leánynevelés, a házasság és a családi élet kérdései, a társaséleti viselkedés külföldi példái és magyar szabályai, a „szépnem” hivatása, jogai és kötelességei, öltözködés és testgyakorlatok, és még sok hasonló, valamint ún. „iránycikkek”: értekezések a női tulajdonságokról, a nőiség mi-benlétéről. Ezek mellett rengeteg természettudományos cikk is szerepel, ám ezeknek is egy része a nőket különösen érintő szépségápolással kapcsolatos. Még a családi lapokban szokásos külföldi és kultúrtörténeti érdekességekre, beszámolókra is marad hely.

Az ismeretterjesztő írásokkal Emília célja az volt, hogy asszonytársai figyelmét felkeltse komolyabb tárgyak iránt. De a könnyedebb érdeklődést is igyekezett kielégíteni, erre szolgáltak a „vegyes” írások, amelyek között egyaránt találhatunk olvasói nyílt leveleket, vidéki és külföldi tudósításokat (szintén az olvasóktól), aranymondásokat-gondolatszikrákat, valamint közérdekű (a lappal kapcsolatos vagy jótékony célú) felhívásokat.

A történelmi, élet- és jellemrajzok célja a példaállítás volt. Ezek a történelem egyes jeleneteit, valamint nemzetünk múltbeli és jelenkori kiválóságait könyvmatos képeken mutatta be. Akkoriban ez a nyomdai eljárás újdonságnak számított, és igen költséges volt. A képekhez tartozó cikkek nagy részét Emília írta, az ő élet- és jellemrajzainak hősei jelentős részben olyan kortársnői voltak, akik valamely cselekedetük révén hírnévre tettek szert. Erzsébet királynétól a jótékonykodó főrangú hölgyeken és történelmi nevet viselő asszonyokon keresztül a színésznőig, korának szinte mindegyik híres magyar nőalakját ismertette olvasóival. A történelmi nevet viselő asszonyokon a szabadságharc hőseinek feleségeit értem. Mivel a hősokról még a hatvanas években sem lehetett írni, már Damjanich Jánosné vagy Perczel Mórné méltatása is politikai jelentőségű tett volt. Csak jótékony cselekedeteiért méltatta Bohusné Szőgyény Antóniát, akiről mindenki tudta, hogy az ő házában zajlott le a világosi fegyverletétel. Sok férfi is szerepelt az életrajzokban (ezek egy részét is Emília írta), legtöbbször a kor népszerű írója-költője volt. A történelmi rajzok szerzői olykor más országok történelméből vették tárgyukat, ám rendszerint a dicsőséges magyar régimúltat választották témájukul. A históriai jelenetek révén a *Családi Kör* „ráirányította a figyelmet a jelenből a múltra, s vigasztaló erőt, hitet, reményt, bizalmat árasztott azokra, akik ama gyászos időben már-már csüggedtek volna.”²²

Az egyes lapszámok felépítése alig változott az évek folyamán. Az első lapon vagy egy arcképpel ellátott életrajz állt, vagy valamely neves író értekezése a nőkérdeésről. Ezután egy vers következett, majd egy novella (illetve éppen esedékes folytatása), azután újabb ismeretterjesztő cikk, esetleg még egy novella(részlet), továbbá vegyes és ismeretterjesztő írások, s végül a rendszeres

²² KÜRTHY: i. h.

heti rovatok: az Egy hét története Szegfi tárca-rovata volt a legfontosabb társadalmi és kulturális eseményekkel; a Gazdasszonyoknak szóló három jótanács vagy recept; az Irodalom és művészet előfizetési felhívásokkal és rövid méltatásokkal az új könyvekről, kottákról; a Budapesti Hírvivő kisebb hírekkel; beszámoló a Nemzeti Színház előző heti előadásairól és bemutatóiról; Vidéki tudósítások, részint eredeti, részint más lapok után; Divattudósítás, amelyben a hölgyek figyelmét igyekeztek a párizsi modellek helyett a magyaros viselet felé irányítani; a Rejtvények rovata sakk- és egyéb feladványokkal és a fejtők névsorával; a Mindenfélék társasági hírekkel; a valamely jótékony célra Adakozók névsora; a Megbízások tára; a Szerkesztői üzenetek „zöld szalonja” és végül természetesen a Hirdetések.

A szerkesztőség egy kétszobás, bérelt lakás volt a Hajó utca 8. szám alatt, egy sarokházban.

„Ott töltöttem a délelőttöket, írtam, fogadtam az írókat, ott javította Szegfi és Szokoly Viktor a második asztalon az ő kézírataikat, ott tartottuk a hét két utolsó napján együttesen a revíziót, de délutánonként csak kivételesen voltam ott. Csakis kéziratokat, leveleket kaptam oda a címemre, az előfizetési pénzeket az Engel és Mandello cég kezelte.”²³

A lap fényes erkölcsi és anyagi támogatással indult, mint már említettem, s az olvasóközönség lelkesedése később sem csökkent: a *Családi Kör* két évtizedig fennmaradt.

„Egyre szaporodtak híveim és előfizetőim, és az írói gárda sűrűn keresett fel dolgozataikkal, amelyeket (az akkori viszonyokhoz mérve) tisztességesen honoráltunk, amit akkor nem minden kiadó vagy szerkesztő tett. Talán ezért is, soha nem voltam szűkében a dolgozatoknak, és a legjobb nevű írók sem restelltek közreműködni az első női lap és olvasói érdekében.”²⁴

Állandó munkatársi gárda nem volt, hiszen teljes évek maradnak ki még a leggyakoribb írók megjelenésében is, illetve ha lett volna, Emília bizonyára megemlítette volna az emlékiratában. Így csak azt állapíthattam meg, hogy a névtelen – feltehetően a szerkesztők által írt – cikkeken kívül kiknek a neve szerepel legnagyobb gyakorisággal és folyamatossággal a lap hasábjain. Természetesen ez önmagában nem jelzi a színvonalat, hiszen a *Családi Kör*be több százan írtak. Rengeteg dilettáns író és még több írónő jelentkezett, főképp költeményekkel, valamint tudósításokkal és értekezésekkel, amelyeket Emiliának illett elhelyeznie a lapban, támogatásuk és előfizetők toborzása fejében. Ám a nőírók magas száma ellenére a *Családi Kör*t többségében férfiak írták: a némi rendszerességgel szereplő írók-költők közül csak kettő nő. (Ráadásul kilétüket sem sikerült teljes bizonyossággal megállapítanom. „Júlia” talán Szász Juliánna, ifj. Szász Károly nővére, „Teréz” pedig Karacs Teréz lehet.) A rendsze-

²³ KÁNYA Emília: *Emlékiratai. III.*

²⁴ Uo.

resen megjelenő nevek egyébként meglehetősen ingadozó színvonalat mutatnak, amit korabeli elismertségükkel (tudományos társaság tagsága) és az irodalomtörténet későbbi értéktételeivel mértem. Érdeemes megfigyelni, hogy a kettő egybeesik. Az írók egy része tagja volt az Akadémiának, a Kisfaludy Társaságnak vagy a Petőfi Társaságnak, s mai szemmel is ők a legjelentősebbek. Névsorrendben: Abonyi Lajos, Ágai Adolf, Asbóth János, Balázs Sándor, Dalmady Győző, Győry Vilmos, Kazár Emil, Léway József, P. Szathmáry Károly, ifj. Szász Károly, Tolnai Lajos, Tóth Endre, Vértesy Arnold. Közülük a legtöbb szépirodalmi művet jegyző szerzők: Ágai Adolf, Győry Vilmos, P. Szathmáry Károly és Vértesy Arnold.

Emília írásainak mennyiségével mindenkit messze túlszárnyal, s ez a tény eloszlat minden kétséget afelől, hogy valóban ő volt-e a lap teljhatalmú szerkesztője. Szegfi Mór és Szokoly Viktor neve azonban kevés írás alatt szerepel, valószínűleg a szerkesztéssel járó rengeteg munka mellett csak jelentéktelen, ezért névtelenül hagyott cikkek megírására jutott idejük.

Egy lapra jellemző lehet a munkatársnak számítható írók kora, származása, vallási hovatartozása és végzettsége.

A lap köré csoportosuló kör igen fiatal, húszas-harmincas éveiben járó írókból állott. Ez érthető a szerkesztők viszonylag fiatal kora, valamint a lap női jellege miatt: az íróknak el kellett fogadniuk egy női főszerkesztőt és azonosulniuk kellett a lap céljával, a nők szellemi egyenrangúsításának programjával. E mellett a *Családi Kör* a kezdőknek erőpróbát és nem utolsósorban megélhetést is jelentett, amíg hírnevet szereztek. Tekintélyes, már nevet szerzett, korosabb írók azonban lenézték a korban elszaporodó „kékharisnyákat”. (L. Emília vitája Gyulaival.)²⁵

A lap íróinak életrajzaiból megfigyelhető az értelmiségi réteg kialakulásának korabeli tendenciája, mivel többségük a földbirtokos és polgári középosztályból származott, bár mindkét végletre akadt példa (pl. Szegfi szegény zsidócsaládból, a társadalom periferiájáról került a pesti szellemi életbe, ugyanakkor erdélyi arisztokrata is volt közöttük: gr. Lázár Kálmán, a neves ornitológus).

Felekezetükre nézve a többség evangélikus volt, ám reformátusok és katolikusok (még papok is) szép számmal fordultak elő a munkatársak között. Zsidó

²⁵ 1863 első felében Arany János lapja, a *Koszorú*, közreadta Gyulai Pál *Nők a tükör előtt* című elbeszélés-sorozatát, amelyben szokott gunyoros hangján jelenítette meg a különféle rendű és rangú hölgyek negatív jellemvonásait. Az egyik írás Árpádináról szól, a költőnőről, aki – tehetetlensége dacára – a sikert előbbre tartja házi, hitvesi és anyai kötelességeinél. Ennek egyik mondata („Az öregúr mosolygott, tudta, hogy az írónők nemigen szoktak kötni és hímezni”) szemet szúrt Emíliának, és ennek hatására háromrészes cikksorozatot írt a *Családi Körben* (*Néhány szó a nőnem érdekében*), amelyben – Gyulai korábbi cikkeit, nyilatkozatait is alapul véve – kifejtette Gyulai nőíró-, sőt nőellenességét. A kicsinyes vita a *Koszorú* lapjain folytatódva személyeskedéssé fajult, úgyhogy végül a szerkesztő saját nyilatkozatával zárta le. Arany esztétikai és etikai szempontból is Gyulainak adott igazat, megdorgálva Emíliát és más „írócskákat”, akik meg merték támadni Gyulai Pált.

származású csak Szegfi és Ágai volt közöttük. Mindez jelzi, hogy a mélyen vallásos, ám liberális gondolkodású szerkesztő nem adott helyt semmiféle vallási türelmetlenségnek, amit egyébként Szegfivel kötött házassága is mutat.

A munkatársszámba menő íróknak legalább kétharmada rendelkezett felsőfokú végzettséggel, nem egy közülük többel is. (Szász Károly és Tolnai Lajos még bölcsészeti doktorátust is szerzett.) A többség jogi végzettségű volt, ők többnyire ügyvédként keresték meg kenyerüket. Sok teológus is volt köztük, ők – kevés kivétellel – a papi hivatást választották. A bölcsész-diplomások közel annyian voltak, mint a teológusok, ők a tanári pályára mentek rendszerint, vagy szereztek mellé egy jogi diplomát is. Kivételek a természettudós gr. Lázár Kálmán és a műgyezetemet végzett Asbóth János. Az alacsonyabb végzettségűek a földbirtokosok voltak, valamint a két hölgy, akik ekkoriban még nem szerezhetek magasabb végzettséget.

Kevés volt köztük a főfoglalkozású író, hírlapíró. Ekkoriban csak a legnépszerűbbeknek biztosított megélhetést az írás. Néhányan meg tudtak élni a birtokukból, ám a többségnek valami más értelmiségi munkát is kellett választania, hogy családját eltarthassa, s az ügyvédi, tanári vagy papi hivatás mellett szabadidejükben írogattak.

A fentebb felsorolt írók-költők között öt igazán jelentős nevet láthatunk: Abonyi Lajos, Asbóth János, Lévy József, Szász Károly és Tolnai Lajos nevét. Ezért az ő tevékenységük a *Családi Körben* külön figyelmet érdemel.

Abonyi Lajos (eredeti nevén Márton Ferenc) a pesti evangélikus líceum diákja volt, ahol Kánya Pál tanított és lakott, valószínűleg már innen ismerte Emiliát is. Csak négy elbeszélését adta közre a *Családi Kör*, de összesen 31 folytatásban, így Abonyi neve előkelő helyre került a gyakorisági listán. Két leghosszabb elbeszélése (*Beszély egy öreg asszonyságról*, 13 részben és *A családi kör varázsa* 8 részben) a lap témakörébe vág.

Asbóth János ifjú kezdőként két elbeszélését tette közzé a lapban 1864-ben, 1866-tól pedig útirajzokat és tudósításokat küldött Svájcból és Párizsból. A *Családi Kör* ismertette és részleteket is közölt híres útirajzából, az *Egy bolyongó tárcájából* (1866. 28. sz.).

Lévy József, a kor elismert költője, a népnemzeti irányhoz tartozott. Szemere Bertalan fogalmazója volt a forradalom alatt, éppúgy mint Szegfi Mór, így innen ismerhették egymást. Számos eredeti verse mellett fordításokat is publikált a lapban Burnstól és Victor Hugo-tól, mindkettőt 1865-ben.

Szász Károly, a termékeny, de eredetiséget nem mutató, a népnemzeti irány nagy alkotóit követő költő volt. Nem véletlen, hogy máig tartó jelentőségét műfordításaival alapozta meg. A *Családi Körben* versein kívül egy ismeretterjesztő cikke is megjelent, *A természet háztartása* címmel.

Tolnai Lajos, a későbbi prózaíró, lírikusnak indult, a kor közkedvelt népi és műballadáinak (különösen az Arany-balladák) hatása mutatkozik meg költeményeiben. A *Családi Körben* is csak egyetlen „beszélye” jelent meg, ám számtalan verse, amelyek a romantikus hajlamú hölgyolvasók ízlését elégitették ki.

A fentiekén kívül a kor szinte összes jelentős költője és írója támogatta a lapot egy-két írással. Csak a legnagyobbakat említve: Arany Jánosnak már a lap második számában jelent meg verse (az akadémiai Széchenyi-ünnepélyre írt *Széchenyi emlékezete*), és még a hetvenes években is közölt itt költeményeket. Tompa Mihály kilenc versét publikálta itt.

Jókai Mór egy történeti beszélyt írt a *Családi Kör* számára *Mit tudnak a nők?* címmel, küldött egy részletet a *Felfordult világ* című regényéből, és írt egy verset is *A budai népszínház megnyitására*. Eötvös József ekkorra már felhagyott az írással, csupán aforizmagyűjtemények jelentek meg a neve alatt. A *Családi Kör* ezekből közölt válogatásokat 1862-ben, *Aranymondatok* és *Gondolatszikrák* cím alatt. Vas Gereben három, Degré Alajos és Pálffy Albert egy-egy novellát publikált itt. Mikszáth Kálmánnak, még pesti jogászhallgató korában, többek között a *Családi Kör* is közölte egy költői kísérletét (*Otthon*, 1867.), majd 1872–78 között három elbeszélését (*Sramkó bácsi*, *Egy unalmas fickó*, *Hogy lehet meggazdagodni?*). Toldy István és Beöthy Zsolt novellái is megjelentek a lapban.

Ha a lap íróinak színvonaláról beszélünk, nem feledkezhetünk meg a vers-, próza- és cikkfordításokról sem, amelyek mutatják a szerkesztő irodalmi tájékozódását, preferenciáit és természetesen hatással vannak a közönség ízlésére is.

A *Családi Kör*ben kevés külföldi szerző szerepel, ezeknek is a fele korabeli divatos író(nő), s csak a másik fele képviseli a világszínvonalat. Megfigyelhető az angol és francia írók túlsúlya. Az angolszász irodalomból Washington Irving, Dickens és Burns több művével is szerepel, de Byron és Longfellow, sőt a híres utazó, David Livingstone nevével is találkozhatunk a *Családi Kör* elsárgult lapjain. A franciák közül Béranger és Victor Hugo vezeti a listát, ám mellettük Lamartine, Balzac, George Sand és Dumas műveinek fordításai is megtalálhatók itt. A nagy német írók-költők közül csak Heine, Goethe és Börne neve fordul elő. Más nemzetek irodalmából „Horác”, Alarcón, Turgenyev, Andersen és Björnson írásai jelentek meg a lapban.

Elvértve néhány életrajzot is közölt a lap külföldi írókról. Csak a jelentős írókat említem: Walter Scott, Dante, Petrarca és Heine. Ismertetés is megjelent néhány irodalmi műről, mint a *Macbeth*, a *Hamlet* és a *Faust*.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a *Családi Kör* nem volt emancipációs, feminista lap. Emília nem követelt a nőknek politikai jogokat vagy egyenjogúságot, csak tanuláshoz és munkához való jogot kívánt, azt is csak azért, mert a művelt nő okosabban tudja nevelni, a kereső nő el tudja tartani a gyermekeit. Ezért is válhatott a korabeli „művelt magyar hölgyek” ideáljává.

Emília jelentőségét e téren külföldön is elismerték. 1872-ben egy méltató cikk jelent meg róla a *Bazar. Berliner Illustrierte Frauenzeitung* című német folyóirat hasábjain. Ebből idézek:

„Sie widerlegt glänzend das Vorurteil, das die Frau nur mit Vernachlässigung ihrer häuslichen Pflichten und auf Kosten ihrer Weiblichkeit sich einer öffentlichen Tätigkeit widmen könne, denn Emilie ist Mutter zahlreicher Kinder, und zwar Mutter und Hausfrau im vollstem Sinne des Wortes.”

(Kitűnően megcáfolta azt az előítéletet, hogy az asszony, a nő csakis házi kötelességei elhanyagolásával és nőiessége elvesztése árán képes köztevékenységnek szentelni magát, mivel Emília asszony számos gyermek anyja, méghozzá anyja és háziasszony a szó legteljesebb értelmében.)

Végősoron tehát megállapíthatjuk, hogy a *Családi Kör* nem tekinthető emancipációs lapnak. Nőknek szóló szépirodalmi és divatlap volt, amely a nőkérdést az egész társadalom előtt álló feladatokkal összhangban és annak alárendelve kívánta megoldani. És ez a társadalom úgy ítélte meg húsz éven keresztül, hogy szüksége van a *Családi Körre*.

EMILIA SZAFFNER

The first Hungarian woman-editor and her newspaper, the *Családi Kör* (Family Circle)

The first woman-editor of the Austro-Hungarian Monarchy was called Mrs Szegfi (maiden name: Emília Kánya). Her periodical newspaper, the *Családi Kör* ('Family Circle'), was set off in 1860. It belonged to a magazine type originating from the German 'Familienblatt', an illustrated paper providing literary pieces as well as fashion reports. It was also the first family paper in Hungary which was appearing for two decades.

The redactress, known by the pen-name 'Emília', wrote several articles and even a few short stories in her paper. Besides she was a writer of novels and stories, a translator of German novels written by and for women, a serial editor of almanacs, calendars and books providing pieces of reading for the ladies of the country, and an organizer of charity, female education and literary institutions. She gradually became the central figure of woman literature of the time.

The *Családi Kör* was a weekly magazine aimed at the educated, liberal and patriotic middle-class women as its reading public. With the threefold intention of educating, entertaining and informing, it contained different kinds of writings: poems, stories, historical, biographical and character sketches, popular scientific articles, news from Budapest, from the country, and sometimes even from abroad, literary, music and theatre reviews, fashion notes, recipes, riddles and so on. Every number contained an appendix adorned with lithographic pictures.

The paper contained original literary pieces and articles written by the dilettante female readers as well as by the best known and acknowledged (male) poets and writers of the time.

The *Családi Kör* was not a paper of feminism. Emília did not claim political emancipation for women; all she demanded was the woman's right to education and work, only to become capable of raising the next generation and of sustaining the family. She subordinated this aim to the tasks to be performed by the Hungarian society. That is why the *Családi Kör* was able to meet the requirements of this society for twenty years.

BÁLINT GÁBOR

A Nova Könyvkiadó története

1. A megalakulás

A Nova Irodalmi Intézet története – bár hivatalosan csak 1924-től létezik – sokkal korábban, a századfordulón kezdődött azáltal, hogy két kereskedő-testvér közös céget alapított. Müller Mór, az idősebbik, 1865. november 16-án született, öccse, Dávid, 1867. december 16-án.¹ A két fivér közül Dávid volt az életrevalóbb, hamarosan országos hírnévre tett szert a sport révén, többszörös tornászbajnok és az MTK alapító tagja volt. 1896-ban visszavonult a versenyzéstől, és az üzletének szentelte magát, ahol sok mindent árusított, elsősorban sportszereket, de Stemmer Ödön már antikváriusként említi, tehát ekkor már könyvekkel is foglalkozott.² Feleségül veszi a nyitrai születésű Engel Éliás Huldát, aki 1898. október 19-én egy fiút szül: Müller Pál később fontos alakja lesz a Nova történetének.

Az üzlet úgy tűnik sikeres volt, ezért Müller Dávid elhatározta, hogy bátyjával céget alapít. A hivatalos cégbejegyzés³ a következő volt:

Müller Dávid és társa cég. A társaság jogviszonyai: Közkereseti társaság. Indult 1901. április 20-án. Tagok: Müller Dávid sporttárgyak, vívó- és tornaeszközök, kérekpárok, sportöltönyök és varrógépekkel kereskedő, és Müller Mór ódon könyv és régiségkereskedő budapesti lakosok. A cég képviseletére egyedül Müller Dávid jogosult. Üzlete: VI. Andrassy út 32.⁴

Később belép a társaságba a feleség, majd Müller Mór 1911. augusztus 11-i halála után egy kültag is. Ez még csak egy kis kereskedőcég, könyvkiadóként 1924. október 12-től működik. Ekkor döntenek úgy, hogy a sportszer-kereskedést visszafejlesztik, és teljesen átállnak a könyvszakmára, olyannyira, hogy a könyvkereskedelem mellett kiadói tevékenységet is folytatnak. Így alakult meg a

¹ A Budapesti Zsidó Hitközség hivatalos anyakönyvéből.

² STEMMER Ödön: *Egy antikvárius visszaemlékezései*. Bp. 1985. 18.

³ Fővárosi Levéltár. Társas cégjegyzék, 30/H kötet. 6050/1. szám.

⁴ Az Andrassy útnak ez a része frekvenciált hely volt könyves szempontból. STEMMER: *i. m.* uo. még két antikváriust említ erre felé, de itt volt (a 21. szám alatt) a Lampel–Wodiáner cég székhelye, illetve a Singer és Wolfneré is (Andrassy út 10, majd 16.).

Nova Irodalmi Intézet (Müller Dávid és társa), Nova Literarische Anstalt. Cégvezető Müller Dávid. Az új magyar és német cégszöveg, továbbá Müller Dávidné és Engel Artúr társtagok eddigi foglalkozásán felül könyvkiadó, -kereskedői minőségük, valamint az a körülmény, hogy a céget egyedül Müller Dávidné jegyzi, végül Müller Dávid alkalmazott cégvezetői minősége, és a „pp”⁵ toldattal való önálló cégjegyzési jogosultsága bejegyeztetett.⁶

Még ebben az évben beléptek a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Országos Egyesületébe, a könyvkiadói szakosztályba.

2. Az első évek

A Nova hatalmas iramban kezdte meg könyvkiadói tevékenységét, hiszen az 1924-es év hátralevő három hónapjában kilenc könyvet adott ki, és ez a nagyszerű lendület a következő évben is kitartott. Részint a klasszikusokhoz nyúltak vissza (az idősebb Dumas, Jack London, Kuprin), részint gyerekkönyvekkel (Clara Nast, Friedrich Pajeken, Grimm) jelentkeztek a piacon. Már ekkor is sorozatokban gondolkodtak (pl. „Nova úti könyvtára”, „Kuprin összes művei”), de pár kötet után ezek megjelenése elakadt.

Az 1925-ös év legreprezentatívabb kiadványai viszont a „Szerelmes századok” című sorozatban jelentek meg. Valamennyi kötetét Forró Pál és Szini Gyula szerkesztette és fordította. A sorozat hirdetése szerint a „legfinomabb hófehér famentes papíron” Franz von Bayros, Gustave Doré illetve Gara Zoltán rajzaival. Egy-egy kötet terjedelme kb. 500 oldal, ára fűzve 77000 korona, „modern félvászonkötésben” 87500 korona volt. Kiadták még 50 számozott amatőrpéldányban is, különböző kötésekben. A sorozatban a következő kötetek jelentek meg (az első három 1926-ban): *Ezeregyéjszaka*, Boccaccio: *Dekameron*, *Heptameron*, Balzac: *Borsos történetek*, *Don Juan*, *Faublas*.

Valamennyi kötet elejére odaillő mottó került, a kettős címlapon színpadi függönyt utánzó szép könyvdísz, hosszú, archaizáló alcímek, és a fordítók előszót írtak minden műhöz. Egy későbbi könyvjegyzék szerint ezek a kiadványok az antikváriumok kedvelt darabjai lettek, és akár nyolc pengőért is elkelték.⁷

A következő években napvilágot látott két orvosi-pszichológiai munka: August Forel, a népszerű svájci orvos *A nemi kérdés*, és Krafft-Ebing *Psychopathia sexualis* című műve. 1927-ben új sorozatot indítottak „Nova regénytár” címen. A megjelent öt kötet három szerzője (Adlersfeld-Ballestrem, Lehne, E. Werner) mára már tökéletesen elavult, elfelejtődött. Elindult a „Nova detektív-regények”, két meglehetősen ismeretlen szerzővel, majd három kötet után abba is maradt. 1928-ban egy újabb sorozat négy műve látott napvilágot tíz kötetben:

⁵ Vagyis másodlagos cégjegyzési jogosultsága volt.

⁶ Fővárosi Levéltár. Társas cégjegyzék, 53/B kötet. 10775. szám. Egyébként 1928-ban Engel Artúr kilépett, helyét Müller Pál vette át.

⁷ Általános magyar könyvjegyzék. Kiadja a Lantos rt. könyvesboltja. Bp. 1927.

a „Regények regényei”. Bulwer *Rienzi*, Gustav Freytag: *Tartozik és követel*, Walter Scott: *Quentin Durward* és Eugène Sue *Páris mélységei* című regények jelentek meg.

Ebben az évben a Nova érezhetően kezdett kifáradni. Az 1925-ös és 26-os évi harminc-harminc kiadványa után 1927-ben csak tizenkettő, 1928-ban pedig már csak kilenc mű jelent meg. A következő évben pedig mindössze egyetlen új könyvön állt a Nova emblémája. 1930-ban csak két gyermekkönyvre futotta. Mi lehetett ennek a hanyatlásnak az oka?⁸ Egyrészt mindenképpen a gazdasági világválság.⁹ Másrészt a Nova valószínűleg túl sokat markolt kis kiadó létére. Mindenfélét próbált kiadni, divatos bestsellereket, krimiket, múlt századi klasszikusokat, de gyermekkönyveket és tudományos munkákat is. Talán ez utóbbi volt a legnagyobb rizikótényező, hiszen a tudományos munkák kiadása egyébként is visszaesett a világháború után, még az Akadémia is alig-alig adott ki. Megkérdőjelezhető Sue, Dumas stb. műveinek megjelentetése is. Ez az időszak – a húszas évek vége – már a „jazzkorszak” volt, az amerikai zene és táncok, az „eton-frizura”, a „vampok”, a „flapperek” korszaka, ahol ezek a múlt századi szerzők már nem jelenthettek akkora sikert. Ugyanez lehet a helyzet a néhány éve még divatosnak számító, de viharos gyorsasággal elfelejtődött szerzők (Ewers, Werner stb.) műveivel is. Figyelemre méltó, hogy ebben az időben a Nova – neve ellenére – távolról sem a friss, modern munkákat próbálta megjelentetni, hanem visszanyúlt az időben talán csak pár évvel ezelőtti, de egy korszakkal korábbi könyvekhez.

A Nova, ötévi működés után a bukás szélén állt, közel volt ahhoz, hogy a neve eltűnjön a süllyesztőben. A Müller-családnak gyorsan ki kellett találnia valamit, ami új életre kelti a kiadvállalatot.

3. A „klasszikus” Nova-könyv

Az ötlet pedig a következő volt: egyrészt modern szerzőket kell kiadni, frisseket, aktuálisakat, másrészt egységes köntösbe kell öltöztetni a könyveket, hogy az olvasó már a külsejéről felismerhesse a Nova-kiadványokat, végül – de egyáltalán nem utolsósorban – egységes árban, olcsón kell megjelentetni a könyveket, s így többen fogják megvenni.

A Nova új korszakának első kiadványa 1931-es évszámmal, de valójában 1932-ben jelent meg: Erich Kästner *Fabian* című regénye, amely friss könyvsikernek számított a német nyelvterületen. Ezzel indultak újukra a kétpengős regények. Kisalakú, piros egésvászonkötésű, 250 oldalas könyv, s mindössze 2

⁸ Ugyanezen években általában a többi kiadó, pl. az Athenaeum is csökkentette a könyvtermelését.

⁹ Bár a válság „hivatalosan” csak 1929 októberében kezdődött, egy jókora tőzsdei értékeléskedés előzte meg az USA-ban, ami azt jelentette, hogy a befektetők már akkor, 1927–28-ban kivonták Európából a tőkéjüket.

pengőért.¹⁰ Ez valóban olcsó volt: sokkal rosszabb minőségű papírra nyomott, kisebb terjedelmű könyvekért is gyakran kértek 3-4 pengőt akkoriban. A Kästner-könyv nagy siker lett, három kiadásban is elfogyott.

Minden hónap elején kihoztak egy-egy újabb kötetet ebben a sorozatban. A következő mű Fraccaroli *Amerikai lányok* című regénye volt, aztán Torberg *A Gerber érettségije* következett stb. Valamennyi regény – ha a művészi színvonaluk ingadozott is –, friss és modern hangjával kitűnt a korabeli átlagos regények közül. 1933-ban új sorozatot indítottak, amelynek ára három pengő volt. Ebben is csupa nagy sikerre számító modern szerzőt adtak ki: pl. Hans Fallada több művét, Franz Werfel regényeit stb. A sorozat kötetei kéthavonta jelentek meg. 1934-ben pedig Werfel *Verdi* című művének megjelenésével elindult a 4,80 pengős regények sorozata.

Ennél magasabb árú sorozatot már nem nagyon volt érdemes kiadni. Az akkor nagy mennyiségben megjelenő kisebb-nagyobb füzetes regények piacán azonban még volt hely a Nova számára. 1935-ben jelent meg az új sorozatuk első kötete: Zane Grey *Leányrablás a vadonban* című regénye. Ezzel indultak a „Nova kalandos regényei”. Ára egy pengő volt, terjedelme pedig 12 ív, vagyis 192 oldal. Kéthetente jelent meg egy-egy újabb kötet. A sorozat szerkesztője Tábori Kornél volt. E könyvek külsejükben tulajdonképpen nem sokban különböztek a többi Nova-kiadványtól, legfeljebb csak a papírjuk minősége volt rosszabb, és kizárólag puhakötésben árusították őket.

Zömmel külföldi szerzők jelentek meg itt, magyar szerző csak három: Rejtő Jenő (P. Howard és Gibson Lavery álnéven, 14, illetve 5 művel), Barsi Ödön (E. A. Rodriguez álnéven, 6 művel) és Nagy Károly (Charles Lorre néven, egy művel, illetve sorozaton kívül egy másik regénye). A legtöbbet Fred Roberts műveiből adtak ki: tőle 25 regény jelent meg, utána Leslie Charteris következik 19 könyvvel, majd Peter Cheyney és George O. Baxter tíz-tíz művel. A ma is ismertek közül pl. Agatha Christie-nek adták ki öt regényét ebben a sorozatban.

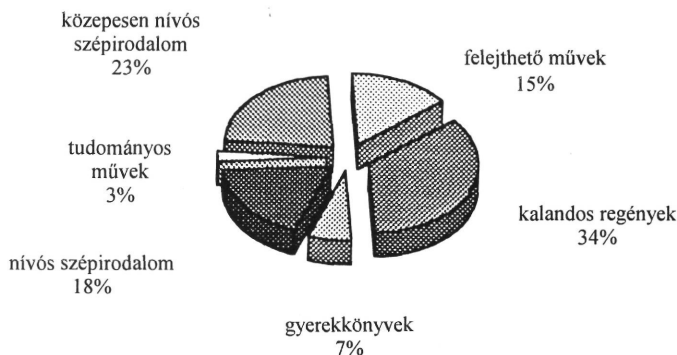
Nincs adat arról, hogy ki végezte a lektor, a korrektor feladatát a kiadóban, de megállapítható, hogy gyakran nem állt hivatása magaslatán. Nem ritkák a sajtóhibák, előfordul, hogy hibás a párbeszédek, a fattyú- és az ársorok kezelése. Jónéhány fordításban találhatunk hibákat, kisebb magyartalanságokat, félre-fordításokat is.

Szalay Károly Karinthy Frigyesről szóló első művében – mivel a Novánál jelent meg Karinthy *Mennyei utazás* című könyve –, kitér a Nova legkedveltebb íróira is. Szalay szerint a tipikus Nova-bestseller-regény cselekményét rendszert a szegények és gazdagok ellentéte mozgatja. A gazdagok újjazdagok, akiknek minden vágyuk, hogy a lányukat régi és nemesi család sarjaihoz adják... A nyárspolgári ízlés másik megnyilvánulása e művekben a nosztalgia a csavargó, bohém és erotikus motívumok iránt. Főleg Vaszary Gábor épít az erotikára,

¹⁰ Persze az ötlet nem egészen új. Pl. az Athenaeumnak is volt egy kétpengős sorozata (szintén piros kötésben), és a Genius kiadó is hasonló módon „uniformizálta” az árakat.

Török Rezső viszont burleszkjelenetekben gondolkozik. Szalay megemlíti még Aszlányi Károlyt, aki viszont a városi entellektüeleknek írt.¹¹

Lányi András – több évvel később –, már megértőbben viszonyul ehhez a műfajhoz: Ő úgy véli, hogy „megnevetetni a megszorítottakat tisztos és tiszteletreméltó cél, és e műnemben a lektűr legkellemesebb válfaját tisztelhetjük. Humoros írásmű sosem lehet teljesen talmi, vagy hazug, mert akkor nem nevetnek rajta.” Lányi szerint Vaszary, ha éppen van türelme, életteli helyzeteket, eleven figurákat teremt. Talán jó író, csak nem bízik az irodalomban.¹²

1. ábra. A Nova-kiadványok műfaji megoszlása

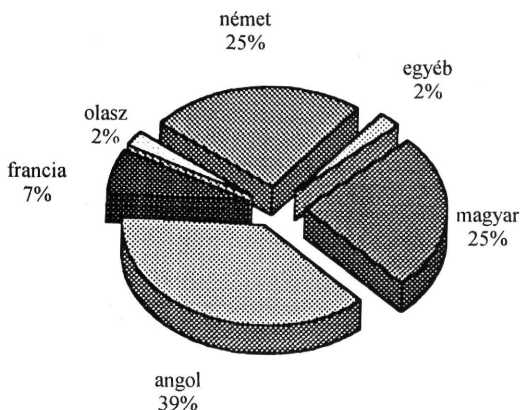
Vizsgáljuk meg a Nova-kiadványokat a műfajuk szempontjából (1. ábra). Eszerint a könyvek 15%-a felejtendő, felejtendő szerzők (Elinor Glyn, Eschtruth, Ewers stb.) munkája, 23%-a közepesen nívós mű (Török Rezső, Aszlányi Károly, Vaszary Gábor stb. regényei), 18%-a nívós, illetve klasszikus szépirodalom (Werfel, Fallada, James Joyce, Kuprin, Dumas stb.). Ha a felejtendő kategóriát együtt számoljuk a kalandos regényekkel, akkor láthatjuk, hogy a fennmaradó rész (vagyis a Nova kiadványainak fele) olyan mű, amelyek megjelentetésével ma sem kellene szégyenkeznie egyetlen kiadónak sem. De akár a kalandos regények közül is ideszámíthatnánk pl. Rejtő Jenő, Leslie Charteris, Agatha Christie műveit, amelyek a maguk műfajában klasszikusoknak számítanak.¹³

A legtöbbet kiadott szerzők névsorában természetesen a könnyű műfaj képviselői állnak elől – hiszen általában ők többet is írnak. 25 regénnyel Fred Roberts vezet, utána Upton Sinclair, Leslie Charteris és az id. Dumas állnak 19-19 művel. Csak eggyel kevesebbet adtak ki Török Rezsőtől, aki után Vaszary Gábor következik 14 regénnyel. Bettauertől 12, Peter Cheyney-től tíz mű jelent meg. A tíz alattiak már többen vannak, pl. Fallada hét, Pitigrilli és Franz Werfel hat-hat regénnyel stb.

¹¹ SZALAY Károly: *Karinthy Frigyes*. Bp. 1961. 335.

¹² LÁNYI András: *Az írástudók áru(vá vá)lása*. Bp. 1988. 122.

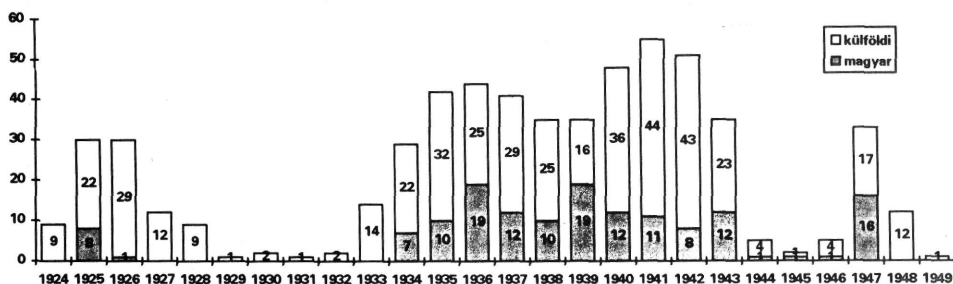
¹³ Természetesen ez a felosztás erősen szubjektív.

2. ábra. A Nova-kiadványok megoszlása az eredeti nyelvük szerint

Nem érdektelen áttekinteni a Nova-kiadványokat az eredeti nyelvük szempontjából (2. ábra). Szembetűnő, hogy magasan az angol eredetű kiadványok vezetnek (221 mű), ami kicsit meglepő, ha belegondolunk, hogy Magyarország a harmincas évek végétől a tengelyhatalmak közé tartozott. A német eredetű könyvek száma (145) is majdnem annyi mint az eredeti magyar műveké (148). Ám a német szerzők kiadása sem volt veszélytelen. A német birodalmi propaganda-minisztérium ugyanis már 1938-ban információkat gyűjtött arról, hogy a magyar kiadók milyen és mennyi emigráns német írórt jelentetnek meg. Nos, az Athenaeum után, amely 30 ilyen könyvet adott ki, közvetlenül a Nova következik 22 művel, mint a német antifasiszta írók második legfontosabb magyar kiadója.¹⁴

Mint látható, Müllerék sokkal kevesebb francia eredetű könyvet adtak ki (42) mint angolt, és még ennél is kevesebb az olasz művek száma (14). Az egyéb kategóriában három orosz, nyolc skandináv és két arab mű szerepel.

3. ábra. A Nova-kiadványok évenkénti megoszlása

¹⁴ RENÉ Geoffroy: *Német nyelvű emigráns írók magyar kiadóknál 1933–1944 között megjelent művei.* = MKsz 1995. 1. sz. 51–67.

A kiadványok számának évenkénti megoszlását elemezve (3. ábra), a két nagy hullámvölgy azonnal szembetűnik: az 1929–1932-esről már volt szó ebben a munkában, a második pedig 1944–45-ben következik be.

A Nova legjobb éve az 1941-es év volt. Ekkor 55 könyvet jelentettek meg, ebből 11 mű volt magyar. 1942-ben 51-et, nyolc magyar művel. Ebben az évben a hatalmas Athenaeum cég pl. csak 112 könyvet jelentetett meg. Ez az időszak úgy tűnik kedvező volt a magyar könyvkiadás számára: évente több mint 5000 könyv jelent meg.¹⁵

A Nova összesen 583 könyvet adott ki a fennállása alatt, ami azt jelenti, hogy évente átlagosan 23-at, vagyis majdnem kéthetente jelent meg egy-egy új kiadvány.

4. Gazdasági ügyek, reklám

A Novának nem maradt meg semmiféle üzleti könyve, kimutatása. Pénzügyeiről, gazdasági helyzetéről tehát csak általánosságban beszélhetünk, főleg a többi kiadó hasonló ügyleteinek figyelembevételével.¹⁶

A könyvkiadás természetesen a kézirat megszerzésével kezdődik. A szerzői tiszteletdíj változó volt, a ponyvakiadók 50–60 pengőt fizettek egy 64 oldalas regényért. Idővel, az infláció révén ez a duplájára nőtt. Bár Rejtő – és családja – állandóan panaszkodott, hogy nem fizetik meg a munkáját, a többi író szerint Rejtő minimum dupla pénzt kapott, de van olyan vélemény, mely szerint akár 2000 pengőt is fizetett neki a Nova. Ha belegondolunk, hogy 1934-ben egy kiadó 200 pengőt fizetett valakinek egy 240 oldalas „komoly” regényért... Ezt akkoriban nagy felzúdulás követte.

A szerzők ezenfelül az eladott példányokból befolyt pénzből is részesültek. A kezdők, ismeretlenek általában 8%-ot, a keresett, híres írók akár 12%-ot is kaptak. Hasonló volt a helyzet a külföldi írókkal. Gyakori volt az egy összegben fizetés, a húszas években pl. 1500 svájci frank volt az átlagos honorárium. Később kb. 10 000 francia frank, 30 font, 400 német марка stb. (Ne felejtjük el, hogy a harmincas években a pengő jobban állt mint a frank, és alig ért kevesebbet, mint a марка!)

Amennyiben a Nova nem közvetlenül a külföldi szerzővel (illetve itthoni jogi képviselőjével) kötött szerződést, hanem egy másik magyar kiadóval, amelyik már kiadta a szóban forgó művet, a kiadás jogát és a már meglévő fordítás jogát

¹⁵ Az adatokat közli KISS István: *Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*. Bp. 1980. 101.

¹⁶ E fejezet adatait, tényeit – amennyiben nincs külön jelölve – a következő kiadványokból vettem: RITTER Aladár: *Dörög a colt. Egy detektívregényíró visszanéz című utószava in: Az arizonai farkas*. Bp. 1988., valamint: VÖRÖSVÁRY László: *Egy volt könyvkiadó visszaemlékezései*. Bp. 1982. és KISS István: *Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*. Bp. 1980.

kellett megvásárolnia. Pl. Franz Werfel *A nápolyi testvérek* című művét a majdani bolti ár 4%-áért adta át az Athenaeum, 1000 pengő előleg lefizetésével. Fannie Hurst *A nagy kacaj* című regényéért ugyanez a kiadó 5% jutalékot kért és 500 pengő előleget, de ebben az esetben az írónőnek szintén járt 5% és 500 pengő előleg. Érdekes módon egy Sinclair Lewis-könyvet csak 4%-ra értékelt az Athenaeum, de maga az író 8-at kért.¹⁷

Ha a kiadó maga fordította a művet, akkor ívenként fizetett. A húszas évek végén 10-12 pengő, később 20-28, a negyvenes években pedig már 50-60 pengő – természetesen csak az infláció miatt. Ha a mű példányszáma meghaladta a háromezretet (tehát viszonylag sikeresnek számított), akkor a fordító szintén kapott jutalékot, általában 2-3%-ot.

A könyv ára fűzötten a teljes előállítási költség (a szedés, korrektúra, papír, kötés) négyszerese volt. Ezenkívül a kiadónak persze még rengeteg költsége adódott: a honoráriumok, a rezsik, a reklámok, a kereskedői jutalék stb. Nyomdákban akkoriban nem volt hiány, a rengeteg kis cég igen előnyös feltételekkel, gyakran még hitelben is vállalta a munkát. Általában harminc napra végezték el egy 15-20 íves, azaz 240-320 oldalas regény kinyomtatását. A 64 oldalas ponyvafüzetek egy hét alatt készültek el! Átnézve a kiadványok impresszumát, megállapítható, hogy a Nova legtöbbet az alábbi nyomdákval dolgoztatott:

Fémes-Friedmann Ármin könyvnyomdája, (Alapították 1909-ben) VII. Nagyatádi Szabó u. 20.; Klein Jenő könyvnyomdája, (Alapították 1937-ben) VI. Lovag u. 20.; Radó István könyvnyomdája, (Alapították 1928-ban) VI. Hajós u. 25.; Viktória kő- és könyvnyomda, tul.: Grün Ignác, (Alapították 1904-ben) VII. Király u. 9.; Sárík Gyula és Géza könyvnyomdai műintézete, (Alapították 1904-ben) Cegléd.

A Nova természetesen a Teréz krt. 1/a szám alatti saját boltjában is árusította kiadványait, de szüksége volt reklámozásra, kapcsolatra a könyvkereskedőkkel. A Nova-reklámok nemcsak a *Corvinában* jelentek meg – ami teljesen nyilvánvaló és szükségszerű, hiszen ezt a legtöbb könyvkereskedő olvasta –, de a *Nyugatban* is megjelentettek egészoldalas hirdetéseket. A leggyakoribb reklám-hely azonban a *Literatura* volt, Supka Géza folyóirata, ahol egyrészt térítésmentesen közölték a frissen megjelent könyvek listáját, másrészt rendszeresen jelentek meg ismertetések, tartalmi kivonatok a Nova-kötetéről. Sőt, 1936-tól külön rovatot indított a lap „Kalandos regények” címmel, amelyben főleg a Nova (és a Palladis stb.) kiadványait ismertették.

Jellemző fogás volt a Novánál, hogy minden könyvükbe tettek reklámokat – szinte azt is mondhatnánk, telerakták velük. Előfordult, hogy a védőborító hátlapján, a két (elégg széles) fülön kívül, még a könyv végén is több oldal reklám volt. Természetesen a legtöbb kiadó kihasználta a fennmaradó helyet saját kiadványaikban, de talán egyik sem ilyen „töményen”. Mondhatni, a Nova minden kis helyet kihasznált, nem törődve az esetleges zsúfoltsággal.

¹⁷ A Nova és az Athenaeum néhány fennmaradt levele. Mindegyikben egy-egy mű átadásáról van szó. OSzK Kézirattár, Fond 3.

Egy másik reklám-lehetőség a szórólapok, tájékoztató füzetecskék készítése és terjesztése. Természetesen a Nova ilyeneket is nagy mennyiségben adott a vásárlók kezébe. Fennmaradt pl. az 1937-es könyvnapra kiadott, rózsaszín papírra nyomott kis füzetecske, amelyben friss kiadványaikat hirdetik. E reklám-anyagok grafikai megoldásait Pályi Jenő készítette. A Nova egyébként 1935-ben, tehát a hetedik alkalommal megrendezett könyvnapon jelentkezett először külön kiadvánnyal. Aszlányi Károly, Tamás István, Vaszary Gábor egy-egy regénye és Megyery Sári verseskötete mellett Révész Béla Adyról szóló könyve jelent meg erre az alkalomra. A következő években általában négy könyvnapi kiadványuk volt. Három éven keresztül a Barabás–Szrubián–Török–Vaszary négyes szerepelt a reklámfüzetekben.

A rabat (a könyvkereskedői jutalék) minimum 25% volt, de a szoros verseny miatt a legtöbb kiadó legalább 30%-ot adott a terjesztőknek. Különféle egyéb alkalmi kedvezmények is voltak. A Novánál előfordult, hogy három könyv rendelésénél már 33 1/3%-ot adtak. Ha hat darabot rendeltek, akkor a hetediket ráadásul kapták, tíz könyvnél pedig a pluszpéldány mellett 40% volt a jutalék. Az 1934-es könyvnapi kiadványaiknál viszont csak tíz példány után járt a 33 1/3%, húsznál lett 35, harminc után 37 1/2 és ötven példánynál pedig 40%.

Természetesen nem minden könyvkereskedő szerezte be közvetlenül a kiadótól a könyveket. A vidéki terjesztést – az ügynöki hálózattal nem rendelkező cégek részére, tehát a Novának is – Földes Ede¹⁸ könyvterjesztő vállalata végezte. Jutaléka 50% volt. Általában nem készpénzzel, hanem kilencven napos váltóval fizetett. Ezt le kellett számíttatni a bankban, ami újabb költséggel járt.

A „Nova kalandos regényei”-t persze nemcsak könyvesboltokban árulták, hanem az újságosbódékban, IBUSZ-pavilonokban, pályaudvarokon, tehát minden olyan helyen, ahol a füzetes regények vásárlóra találhattak. A könyvek fogyása viszonylag lassú volt a két világháború között. A legtöbb kiadó ugyanis nemcsak gyors fogyásra törekedett (ami természetesen gyorsan pénzt hozott), hanem arra is, hogy egyes kiadványaik állandóan kaphatók legyenek. Ha egy mű elfogyott, általában azonnal új kiadást készítettek. Így egyrészt az író neve és a könyve állandóan a kereskedői és vásárlói köztudatban volt, másrészt ennek a kiadásnak már sokkal alacsonyabb volt a költsége, tehát innentől számított a könyv igazi pénzügyi sikernek.

Például Fannie Hurst *A nagy kacaj* című regényét a Nova 1942 februárjában vette át az Athenaeumtól, s a könyv nemsokára meg is jelent. Egy kimutatás szerint – amit az Athenaeumnak küldtek el,¹⁹ a nekik járó jutalékkal együtt – a kinyomott 3000 példányból egy év alatt 1500 fogyott el 8,30 pengő áron. Tehát a könyv fogyása elég jól alakult, várható volt, hogy másfél-két év múlva a teljes készlet elfogy. Ebben az esetben a kiadó már tisztos haszonra

¹⁸ 1887-ben született. 1930-ban alapította vállalatát, előtte az Athenaeum terjesztési részlegénél dolgozott. Cége 1942-ben beleolvadt egy nagyobb könyvterjesztő vállalatba.

¹⁹ OSZK Kézirattár, Fond 3.

számíthatott. Persze az igazán nagy „fogás” akkor volt – mint azt fentebb említettük –, amikor röviddel a megjelenés után második kiadást kellett nyomtatni, nem beszélve az esetleges további kiadásokról, amelyek már extra profitot eredményeztek. Természetesen előfordult az is, hogy egy könyv rosszul fogyott. Ilyenkor különféle árengedményekkel próbálták növelni a vásárlókedvet.

5. A „házszerzők”

„Kis nagy írók” – Lányi András²⁰ után így nevezhetjük azon írók csoportját, akik kétségtelen talentumuk ellenére sem voltak képesek igazán jelentős művet alkotni. Erőiket szétforgácsolták, ponyvaregényeket írtak, hogy meg tudjanak élni, aztán valahogy sosem készült el a „nagy regény”...

A Nova legismertebb szerzője kétségkívül Rejtő Jenő (1905–1943) volt. Miután néhány kisebb regénye jelent meg más kiadóknál, Müllerék karolták fel, és adták ki szinte minden művét. Legendák terjedtek el arról, hogy mennyi pénzt keres Rejtő a Novánál, és arról, hogy a kiadónál elfogadják a kéziratait darabonként is – Rejtő hitelezői tehát „valutaként” használták ezeket stb. 1941-ben azonban Rejtő összeveszett Müller Pállal, és öt év után más kiadóhoz szerződött. Néhány fennmaradt levelében elmarasztalóan ír a Nováról, ugyanakkor elismeri szakmai tudásukat és tisztességüket.

Aszlányi Károly (1908–1938) zenei pályára készült, de első novellája után, amely 1927-ben díjat nyert a *Nyugat* pályázatán, író és újságíró lett. 1935-től főleg a Novánál publikált, regényei legtöbbször a könyvnapra jelentek meg, kiemelten kapott reklámot. Fordítóként is alkalmazták, pl. Leslie Charteris *Angyal-története*it ő ültette át magyarra.

Török Rezső (1895–1966) hét sikeres vígjátékot írt a korábban Ady Endre köréhez tartozó Emőd Tamással. Első regénye, *A férfi mind örült*, 1936-ban jelent meg a Rózsavölgyi kiadónál és nagy sikert aratott. Innentől kezdve az összes könyve (szám szerint 18) a Novánál jelent meg. Stílusa gördülékeny, zamatos; egyszerre választékos és köznapi. Regényei némiképpen az angol Wodehouse műveivel hasonlíthatók.

Vaszary Gábor (1897–1985) már fiatalon díjat nyert egy mesekönyvével. Párizsból hazatérve megírta *Monpti* című regényét, amely a Singer és Wolfner kiadónál jelent meg, de 1935-től a Nova lett az állandó kiadója, amely 15 könyvét adta ki. Ifjúsági regényei – merész pikantériájuk miatt is – több kamaszgeneráció kedvenc, „pad alatt olvasott” könyveivé váltak.

E négy nagy mellett volt még néhány – ma már kevésbé ismert – író, akiket a Novához kapcsolhatunk: Tamás István (1904–1974), Barabás Pál (1902–?), Szrubián Dezső.

²⁰ LÁNYI András: *Az írástudók áru(vá vá)lása*. Bp. 1988. 122.

6. A munkatársak

A Nova Irodalmi Intézet nem egyszemélyes kiadó volt.²¹ Nem pusztán Müller Dávid volt a tulajdonos, hanem a fia és felesége is benne volt a cégben. Több gépirónő is dolgozott náluk, mint az a Rejtő-levelekből kitűnik. Két tisztviselőjükrol pedig több adat is napfényre került.

Pangl Ferencet a háború idején katonának hívták be, valahol a keleti harctéren, vagy hadifogságban halt meg. Bleuer Tibor 1942-ben munkaszolgálatos lett, és 1943. február 15-én halt meg.²² Adminisztratív munkakörben dolgozott, egy Rejtő-levél szerint Müllerék távollétében ő fizette ki az írók előlegeit.

A „Nova kalandos regényei” sorozatát Tábori Kornél (1879–1944) szerkesztette. Tábori újságíró volt, a bűnügyi riport első magyar művelője. 1919-től több dokumentumot adott közre a bécsi titkos levéltár anyagából az 1848-as eseményekkel kapcsolatban. Új Csokonai-kéziratokat fedezett fel, s ennek kapcsán Kner Imrével is kapcsolatba került. 44 fordítása jelent meg a Nova kiadásában, Gergely György álnéven is. A nyilas uralom alatt deportálták, Auschwitzban halt meg.

Tábori Pál (1908–1974) alapítója és társigazgatója volt a Mideuropean Literary Service nevű irodalmi ügynökségnek. Főleg angol szerzőktől fordított (Walpole, Huxley, Wassermann, Dreiser stb.). A Novánál 28 különböző műfajú fordítása jelent meg, Barlay Péter álnéven is. 1937-ben Angliába emigrált, és főleg angol nyelvű művei jelentek meg. 1962-ben a PEN nemzetközi íróalapjának főtákará volt.

Pályi Jenő (1900–1952) hosszú éveken át ellátta a kiadó összes grafikus feladatát. Gyermekeknek szóló képeskönyvei, leporellói is megjelentek a Novánál. Összesen 26 mű címlapján szerepel a neve. 1945 után, s főleg a Nova megszűntével, a *Ludas Matyi* című hetilapban jelentek meg karikatúrái.

A kiadó sokat foglalkoztatott fordítói voltak még: Braun Soma (1890–1942), Gáspár Margit (1905), Supka Géza (1883–1956), Emödi Hajós Zsuzsa és Torday György.

7. A háborús évek

1942. július 17-én megjelent a Budapesti Közlönyben az a miniszterelnöki rendelet, amelyet a korabeli sajtó „ponyvarendelet”-ként emlegetett, és az olcsó ponyvák megjelenését korlátozta a háború miatti papírhányra hivatkozva.

²¹ Itt említem meg, hogy Hegedűs Géza személyes közlése szerint, *Az életművész hagyatéka* című művében szereplő Hollender nevű ponyvakiadót Müller Dávidról mintázta. Azonban ez a Hollender – bár külsőségeiben találónak tűnik: nagydarab, robosztus ember, akinek nagy autója van, mert a kicsibe be sem fér stb. – egy személyben vezeti a kiadóját, amelynek falait ponyvaregények borítói díszítik, s mindösszesen csak egy titkárnője van stb. Ez aligha lehetett a Nova kiadó valós képe.

²² A még élő hozzátartozók közlései.

Eszerint a három pengőnél alacsonyabb áron forgalomba hozott könyvet, nap-tárt és füzetet csak miniszterelnöki engedéllyel szabad előállítani. Az engedély-hez a kiadó és a kiadvány fontosabb adatainak közlésén kívül ívenként tíz pengő eljárási díjat is kellett fizetni a kiadónak. (A „Nova kalandos regényei”-nél tehát 120 pengőt.) Szankcióként hat hónapig terjedő elzárást, illetve akár 8000 pengő büntetést helyezett kilátásba a rendelet. A kérelmezési kötelezettség visszamenőleg is érvényes volt 1939. január elsejétől! Tehát az azóta megjelent kiadványokat is kérvényezni kellett, illetve a megmaradt példányokat át kellett adni (mázsánsként 4,50-ért mint hulladékpapírt), a Magyar Papíripari Nyers-anyagbeszerző Kft-nek.²³

A Novánál nem vállalták a kérelmezéssel járó vesződséget és a tetemes többletköltséget: a „Nova kalandos regényei”-sorozat abbamaradt. Sorozaton kívül kiadtak még egy Nagy Károly (Charles Lorre)-regényt, de belátták, hogy nem éri meg a krimik kiadása.

A harmincas évek végétől az egyre jobbra tolódó magyar kormányok több törvényt és rendelkezést léptettek életbe a zsidó lakosság ellen. 1944. április 5-től pedig kötelezővé tették a sárga csillag viselését, valamint elrendelték a zsidó boltok lezárását és áruik leltározását. A listát a Kereskedők Országos Egyesülete részére kellett elküldeni. Itt lehetett igényelni ezeket a boltokat, természetesen csak árjáknak.²⁴ A Sztójay-kormány hamarosan újabb rendeletet hozott, „a kiadói ipar engedélyhez kötéséről”, ami azt jelentette, hogy az addigi kiadói jogosultságok megszűntek, újat viszont zsidó nem kaphatott.

Müller Dávid, aki nemrég még büszkén vallhatta magáról, hogy magyar kiadó és Magyarország tornászbajnoka, most egyszeriben „csak egy zsidó” lett, másodlagos állampolgárnak érezhette magát.

Ilyen körülmények között csodálatra méltó, hogy a Nova egyáltalán kiadott valamit. Márpedig öt könyv jelent meg 1944-ben, természetesen még az év első harmadában. Egy képeskönyv gyermekeknek, egy Brett-Young-regény, egy Fannie Hurst és két Upton Sinclair. Csupa angolszász szerző, a háború kellős közepén, egy olyan országban, amelyet a német-barát kormány és közhangulat uralt.

A *Budapesti Közlöny* 1944. április 30-i számában rendelet jelent meg „a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvása tárgyában”. Eszerint a zsidónak számító személy műveit tilos sokszorosítani, közzétenni, forgalomba hozni, terjeszteni, kölcsönadni, vagy bármilyen más módon használatba bocsátani. A könyvtárakban lévő példányokat be kellett jelenteni, és beszolgáltatni „hulladékhasznosításra” a fent nevezett papíripari cégnek. A szállítás költségei is a beszolgáltatót terheltek.

A rendelet mellékletében pedig felsorolták azokat a szerzőket, akiknek művei bezúzendók (a listát később többször is kiegészítették, a Zsidókérdéskutató

²³ A rendeletet és a közvélemény reakcióit elemzi CSÁKI Pál: *A ponyvairódalom „megrendszerbályozása” az 1940-es évek elején.* = MKSz 1988. 1. sz. 41–46.

²⁴ STEMMER Ödön: *Egy antikvárius visszaemlékezései.* Bp. 1982. 284.

Magyar Intézet közreműködésével). Az alábbiakban csak azok nevét közlöm, akik valamilyen kapcsolatban álltak a Novával (zárójelben a Novánál megjelent művek száma):

Magyarok: Altai Margit (6), Andai /Axelrad/ Ernő (1), Aszlányi /Ausländer/ Károly (7), Bús Fekete László /Trauerschwarz Pinkasz/ (2), Forró /Friedmann/ Pál (6), Gáspárné Dávid Margit (5), Karinthy Frigyes (1), Korcsmáros /Reich/ Nándor (1), Révész Béla /Roth Benjámín/ (1), Tábori /Tauber/ Kornél (csak fordítás: 44 darab), Tábori Piroska (1), Török Rezső (18), Török /Weltmann/ Sándor (2), Újhelyi Nándor (1), Zsolt /Steiner/ Béla (2).

Külföldiek: Schalom Asch (1), Hugo Bettauer (12), Maurice Dekobra (4), Alfred Döblin (1), Lion Feuchtwanger (2), Bernhard Kellermann (2), Karl Marx (1), Guido da Verona (2), Franz Werfel (6), Jakob Wassermann (2), Otto Zarek (2).²⁵

E rendelet szerint a Nova-kiadványok közül 25 szerző 89 műve bezúzendó volt...

A nyilas kormány 1944. november 9-én a zsidók számára gettót jelölt ki. Magas fakerítésekkel lezárták a Nagyatádi Szabó István – Király – Rumbach Sebestyén – Madách Imre – Károly király utcák által határolt területet. Az itt lévő 4513 lakásban kb. 70 000 személyt őriztek. Hamarosan megkezdődtek a deportálások is. A budapesti gettó 1945. január 18-án szabadult fel. A túlélők között ott volt a 78 éves Müller Dávid is, feleségével és 47 éves fiával együtt.

8. Az utolsó évek

Budán még folytak a harcok 1945 februárjában, de Pesten már szerveződött az élet. Újjáalakult a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Szövetsége és az egyes kiadók és nyomdák is kezdtek talpra állni. Az újságokban hirdetések jelentek meg, hogy a munkások, tisztviselők jelentkezzenek cégnél. Megkezdődött a háborús károk felmérése és helyreállítása.

A Novának – nem lévén nyomdája vagy papírraktára – természetesen csak az Andrassy úti irodáját, illetve a Teréz körút 1/a alatt lévő könyvesboltját kellett rendbehozni. Még abban az évben két könyvet adtak ki: Upton Sinclair *Jimmie Higgins* című művét, és Török Rezső legújabb regényét: *Enyv és szappan*. A Nova házaszerzője ebben a művében először és utoljára kirándul a politika területére. Budapest háborús éveit meséli el egy bújkáló zsidó család kalandjain keresztül. Többször is név szerint emlegeti Horthy Miklóst (ez már politikának számított, hiszen addig ilyesmit egy író sem tett...), Vaszary Jánost (aki a színészkarából kidobta a zsidókat) stb. Maga a cím is a koncentrációs táborokra utal. A könyv vége – bár természetesen a felszabadulással végződik – pesszimista: „Magyarországon vagyunk, itt minden megtörténhet.”

²⁵ A rendeletet és a listát teljes terjedelmében idézi TRÓCSÁNYI Zoltán: *A budapesti német könyvharácsolás*. = MKsz 1945. 1–4. sz. 2–8.

A Nova újramezdését egy haláleset árnyékolta be. Müller Dávid, aki túlélte a nyilas uralmat, a gettóba zárást, a deportálást – 1945. december 27-én meghalt Angyalföldön, a Szabolcs utcában. Hogy mi történt vele, talán sohasem fogjuk megtudni.²⁶ A Corvinában egy rövidke cikkben búcsúztak el tőle.²⁷ A továbbiakban Müller Pál vette át a kiadó vezetését.

1946-ban is mindössze öt könyvet adnak ki: négy Upton Sinclair-regényt, köztük az egyiket közös kiadásban a londoni székhelyű Lincolns Prager kiadóval. Ez a cég minden bizonnyal a korábban Prágában kiadót működtető, majd Londonba emigráló Prager Jenő vállalata volt.²⁸ Az ötödik könyv ismét csak Török Rezsőé. Új művében mind témában, mind hangulatban visszatér a harmincas évekbe.

Az ebben az évben dúló infláció természetesen a könyvszakmában is éreztette hatását. A megoldás – mint az első világháborút követő időkben – a szorzószám bevezetése volt, amelynek megállapítása az egyesület kiadói választmányának feladata volt. Az alapár megfelelt az 1944. decemberi bolti árnak. Az első szorzószám, 1945. június 15-én, a 10 volt. Átlagban hetente emelték, az utolsó 1946. július 27-én lépett életbe és – 200 000 000 adópengő volt! Ez lett egyenlő 1 forinttal, és így az alapár megegyezett a forint-értékkel. Egyébként a könyvkötészeti, valamint a papírárak változása is hasonló módon, szorzószámmal történt.²⁹

Az 1947-es év a talpraállás éve volt az egész könyvszakmának éppúgy, mint a Nova Irodalmi Intézetnek. Müllerék harminchárom új könyvet adtak ki, és ennek majdnem a fele magyar szerzők munkája. Öt év után ismét részt vettek a könyvnapon, méghozzá hat kiadvánnyal.

Több angolszász író könyve is megjelent ebben az évben a Novánál: Louis Bromfield, Sinclair Lewis, Upton Sinclair két-két regénye. És kiadtak egy különleges könyvet is: James Joyce világhírű *Ulysses*-ét – a könyvet, amit eddig lefordíthatatlannak tartottak –, Gáspár Endre magyarításában. Csak egyetlenegy kiadásban készült, mindösszesen ezer példányban, a könyvkereskedők és a könyvgyűjtők részére. A kétkötetes, famentes papíron, nagy albumalakban megjelent díszkötésű kiadvány előfizetési ára 180 Ft volt, a megjelenés utáni bolti ára pedig 220 Ft. Nem volt olcsó könyv, az bizonyos: annak idején egy nagy gyakorlattal rendelkező könyvesbolti eladónak 680 Ft fizetése volt havonta...³⁰

²⁶ Sírkövén, ahol felesége mellett fekszik, a következő felirat áll: „Itt nyugszik Magyarország többszörös tornász bajnokja és viadóra / Müller Dávid / a legjobb apa és férj / 1867–1945.” (Buda-pesti Izraelita köztemető, 1/a parcella, 16. sor 8. sírhely)

²⁷ Corvina 1946. 1. sz. 1.

²⁸ KOLLIN Ferenc: *A Prager könyvkiadó története* (Bp. 1977.) című könyv szerzőjének személyes közlése.

²⁹ MÁTÉ Károly: *A magyar könyvkiadás helyzete a pénzromlás idején.* = MKsz 1946. 1–4. sz. 131–136.

³⁰ VARGA Sándor: *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem, 1945–1957.* Bp. 1985. 96.

Ebben az évben a Nova a 11. helyet foglalja el a kiadványok számát tekintve a mintegy hatvan kiadó közül. Ezzel a legnagyobb középkiadónak számított. Előtte, a 10. helyen, az Athenaeum állt, mindössze héttel több kiadványával.³¹

Ám a fellendülés a Nova esetében csak egy évig tartott. 1948-ban már csak 12 könyvet adott ki, és ezek között már egyetlen magyar szerző munkája sem volt. Ismét Upton Sinclair művei voltak a fő kiadványok: négy művét jelentették meg, ebből hármat közös kiadásban a Lincolns Pragerrel. Nem véletlen ennek az írónak a kiválasztása: amerikai volt, olvasmányosan írt, nagy sikere volt az olvasók körében. Ugyanakkor közismerten baloldalinak számított, ami viszont az akkori kultúrpolitika számára volt fontos – és az idő előrehaladtával egyre fontosabb. Az újságokban, folyóiratokban megjelent könyvismertetések egyre inkább ideológiával teltek meg. Az addig elismert szórakoztató szerzők (a Novánál pl. Török Rezső) egyszerre „osztályidegen, burzsuj” írókká lettek a hatalom szemében, akik jelenléte nemkívánatos a magyarországi könyvpiacra.

A következő évben már csak egyetlenegy könyvet adott ki a Nova: ez is egy Upton Sinclair-regény volt. Müller Pál – hasonlóan a többi kisebb kiadóhoz – belátta, hogy ez a világ nem kedvez egy magáncégnek, főleg nem egy bestsellerekkel foglalkozó magánkiadónak. Kiváráó álláspontra helyezkedett tehát: érdemes lesz-e továbbra is könyvkiadással foglalkozni?

Nem kellett sokáig várnia. Pár hónap múlva, 1949. szeptember 29-én megjelent a *Magyar Közlöny*ben egy minisztertanácsi rendelet az „egyes vállalatok felszámolásának szabályozása tárgyában”. E rendelet egyik pontja szerint az illetékes miniszter bármikor utasítást adhat a vállalat felszámolására, ha a vállalat viszonyaiban „fontos ok van a felszámolás elrendelésére”. Abban a korban ez elégségesnek számított, nem is volt szükség részletesebb indoklásra: Az abban az időben alakult Könyvterjesztő Nemzeti Vállalatnak ugyanis könyvesboltokra volt szüksége.³²

Az államosítással megbízott néhány személy hamarosan megjelent a Nova irodájában, a „Sztálin út” 32. alatt, és közölték a tulajdonosokkal, hogy a Népművelési Minisztérium rendeletére a Pénzügyi Központ lefoglalja a kiadó-vállalatot. Felszólították Müller Pált, hogy adja át a kulcsokat, hagyja el a helyiséget, utasítsa az alkalmazottakat, hogy ők is távozzanak el, de a személyes holmijaikon kívül semmit sem vihetnek magukkal, s később majd a Nemzeti Vállalatnál jelentkezhetnek munkára. Mindezek elvégzésére öt percet adtak. Leltárt vettek fel mindenről, átadták a kulcsokat a KNV megbízottjának, és elmentek. A felszámolás lebonyolításához magukkal vitték a cég gazdasági-pénzügyi iratait, ezeket azonban nem sokkal később bezúzták.³³

³¹ VARGA Sándor: *i. m.* 95.

³² VARGA Sándor: *i. m.* 155.

³³ A procedura menetét így írja le CSERÉPFALVI Imre: *Egy könyvkiadó visszaemlékezései 1945–1963*. Bp. 1988. 80. Megemlíti, hogy még egy esernyőt is csak engedéllyel vihettek magukkal... Ha – akkoriban a „rendszer emberének” számító – Cserépfalviékkal is így bántak, elképzelhető, hogy a többi kiadónál mik történtek.

Így az egész kiadó állami tulajdonba került, ami egyet jelentett a felszámolással. Ebben az időben több másik könyves cég is megszűnt: mindegyiknek volt nyílt árusítású könyvesboltja...³⁴

Még egy hivatalos aktus volt hátra a kiadó életében. December 2-án a *Corvina* 1949. évi 48. számában egy rövid hivatalos hír jelent meg, amelyben bejelentették, hogy a Nova Irodalmi Intézet államosítás folytán kilép a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Szövetségéből.

Müller Pál a továbbiakban mint sportoktató dolgozott. 1957. január 3-án halt meg idegbénulás következtében. Sírja csak egy jeltelen földhalom a temetőben.

*

A Nova megszűnésével együtt 1949-ben egy korszak is végetért Magyarországon: a többi magánvállalkozással egyetemben, hosszú időre lezárult a magánkiadók jelenléte a kulturális piacon. De az olyan középkiadók, mint pl. a 25 évig működő, s ezalatt 583 művet megjelentető Nova könyvei ma is megtalálhatók a könyvtárak, antikváriumok és a könyvbarátok polcain.

GÁBOR BÁLINT

L'histoire de la maison d'édition Nova

L'auteur a écrit l'histoire de l'Institut Littéraire Nova, fondé en 1924. La firme commune de Mór Müller et de Dávid Müller ne s'occupa, à partir de 1924, sous le nom d'Institut Littéraire Nova, que de commerce de livre et d'activité d'éditeur. L'étude analyse les publications des premières années de l'entreprise qui avait une tendance à la hausse jusqu'au commencement de la crise économique. Après la crise, ils cherchèrent à sauver l'entreprise voisine de la chute par des innovations: ils publièrent des auteurs modernes dans un vêtement uniforme, et ils lancèrent la collection „Les Romans d'Aventure de Nova”. L'auteur analyse ces publications à la base de leur genre et de leur langue et il démontre, à l'aide d'une statistique, que la maison d'édition publia en somme 583 livres, c'est-à-dire 23 volumes par an. Après avoir présenté les auteurs et les collaborateurs intérieurs, l'étude rend compte de la dernière période de la maison d'édition, des années de guerre quand, de parmi les publications de Nova, 89 ouvrages de 25 auteurs furent broyés, et du renouveau, certes court, dans les années d'après guerre, de 1945 à 1949.

³⁴ VARGA Sándor: *i. m.* 155.

KÖZLEMÉNYEK

Adalbert „főúr” állítólagos könyvei Pannonhalmán. A *Magyar Könyvszemle* 1878-i évfolyamában Kuncze Leó hívta föl a figyelmet a Pannonhalmi Főapátság levéltárában Caps. VII. B. jelzet alatt őrzött 12. századi végrendeletre és abban egy könyvekre vonatkozó érdekes adatra. A végrendeletet egy közelebbről nem ismert Adalbert nevű személy állította ki vagyónáról, mielőtt II. Géza király szóbeli üzenetének átadására indult Roger szicíliai királyhoz, előrehaladott korára és a közbejöhethető veszedelmekre való tekintettel. Maga a végrendelet datálatlan. De mivel a követség 1153-ban utazott Dél-Itáliába, kétségtelen, hogy a végrendelet is ebben az évben kelt.¹

A végrendelet utolsó sorában az olvasható, hogy összes könyveit („omnes libros”), amelyeket saját tulajdonában bír („quos proprios habeo”), a Szent Márton egyháznak, tehát Pannonhalmának adja („ecclesie Beati M[artini] commendo”).

Az oklevél szövegét rámásolták a küszéni apátság alapító-levelére is, és beírták az ugyancsak a pannonhalmi levéltárban található „Liber ruber” néven ismeretes kódexbe, amelybe 1240 táján átmásolták az apátság legfontosabb okleveleit. Az oklevelet Wenzel Gusztáv közölte az *Árpádkori új okmánytárban*,² később pedig a pannonhalmi rendtörténet.³ Az ajándékozásról szóló sorokat és az ajándékozás tényét megismételte Zoltványi Irén ugyanabban a pannonhalmi rendtörténetben, 1902-ben.⁴ Ugyanígy megemlékezik róla Gulyás Pál összefoglaló magyar könyvtörténetében 1961-ben.⁵

Azonban Závodszy Levente már 1913-ban kétségbe vonta magának az oklevélnek a hitelességét, szerinte az 1240 tájáról való hamisítvány.⁶ Megállapítását két érvre alapozta. Az egyik az, hogy a végrendeletben Magyarország még „Hungaria”-ként szerepel, már pedig szerinte II. Géza idejében még csak az „Ungaria” alak használatos. A másik pedig az, hogy a kolostor főapátja („archiabbas”) van említve, pedig Pannonhalmán a 12. században nem főapátság, hanem apátság volt. Amint Závodszy írja, a 12. században még külföldön is csak Clunyben volt főapát, Magyarországon pedig az egész középkorban csak egyszer fordul elő a főapáti cím, 1433-ban. Sőt még 1510-ben, a főapátság megszervezésekor is a kolostor vezetőjét csak „apát”-nak választották.

Minthogy a végrendelet szövegének másolata ott látható a küszéni apátság említett alapítólevelében, Závodszy ezt az utóbbi oklevelet is hamisnak véli.

¹ KUNCZE Leó: *A pannonhalmi Szentbenedekrend könyvei*. = MKsz 1878. 168–170.

² WENZEL Gusztáv: *Árpádkori új okmánytár*. I. Pest 1860. 64.

³ *A Pannonhalmi Szent Benedek Rend története*. I. Bp. 1902. 602–603.

⁴ Uo. „A magyarországi bencés irodalom.”

⁵ GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. I. Bp. 1961. 137.

⁶ ZÁVODSZKY Levente: *A Héder nemzetség*. = Turul 1913. 103–105.

Csakhogy Závodszy téved a Hungaria-Ungaria névvel kapcsolatban. Bár valóban gyakoribb II. Géza korában az „Ungaria” forma, a „Hungaria” alak is nemegyszer előfordul.⁷ Ami pedig a főpáti címet illeti, ha egyetlen előfordulása 1433-ból való, akkor ez a Závodszy részéről 1240 tájára helyezett hamisítás idején éppen olyan anakronizmus, mint a 12. században. Itt tehát csak arról lehet szó, hogy a végrendeletet fogalmazó személy járatlan volt az egyházjogban és egy fokkal nagyobb tiszteletet akart kifejezni, mint ami az apátot megillette.

Ami már most Adalbert „főúr” személyét illeti, kétségtelen, hogy világi ember volt, mert felesége javára is végrendelezik az iratban, sőt azt is kijelenti, hogy nincs kifogása az ellen, hogy az ő esetleges halála után felesége újra férjhez menjen. Eltekintve a „főúr” kifejezés szokatlan voltától, Adalbert nem lehetett nagybirtokos, mert a végrendeletben csak mintegy tucatnyi pusztáról („praedium”) intézkedik, amelyeket vagy örökölt, vagy maga szerzett. A praediumok azonban nem nagyok, mert általában két-két szolgát ajándékoz velük együtt, egyszer egyet, egyszer hármat és egy-egy ekét (egy ekalaj!). Állatokról csak két esetben van szó, egyik esetben 12 ökör, egy másik prédiumnál 30 meg nem szelidített („indomitus”) ló és 45 juh. De ha nem is nagybirtokos, de nemes ember kellett hogy legyen, mert feleségétől azt kívánja, hogy ha újra férjhez megy, választottja saját nemességének megfelelő legyen.

Miután földjeiről így intézkedett, néhány személynek, tehát szolgáknak, szabadságot ad („libertatem habeant”). Az állatait, marhákat, sertéseket a szegények ellátására rendeli. Különös, hogy semmiféle értékesebb ingóságrol (fegyverek, ékszerek) nincs szó, hanem az irat végén következik a nevezetes mondat: „Omnes libros, quos proprios habeo, ecclesie Beati M[artini] commendo.”

Dehát mire használhatott könyveket a 12. században Magyarországon egy világi nemes? Az olvasgatás még nem volt szokásban sokáig világi emberek közt, nemcsak nálunk, de sehol Európában. Gondoljunk csak arra a több mint háromszáz évvel későbbi jelenetre, amit Galeotto jegyzett föl Mátyás király korában. Arról volt szó, hogy a királyra várakozó előkelők kinevetik a köztük levő Báthory Miklós váci püspököt, mert az olvas és ők ezt nevetségesnek tartják.⁸ De az is megfontolandó, hogy mintegy fél századdal Adalbert előtt az egész pannonthalmi apátságnak összesen 80 kódexe volt és ezeknek több mint a fele az istentiszteletet szolgálta, olvasmányoszerű anyag csak 13 volt közte, pedig a Regula előírása szerint minden szerzetesnek naponta négy órát olvasással kellett töltönie.⁹ Márpedig az „omnes libros” összes könyveket jelent, tehát nem egy-két darabról lehet szó.

Megoldódik azonban a kérdés, ha betűkiesésre, vagy nyelvtani hibára gondolunk. Nem „liber”-ekről, mint könyvekről van szó, hanem „liber”-ekről, azaz szabad emberekről. Csak egy e- betű kimaradt, nem „libros”-nak, hanem „liberos”-nak kellene lenni ott. Ilyen betűhiba máshol is van az oklevélben: „adhibitis” helyett „adibitis”. Vagy Horvátország neve „Croatia” helyett „Cro-hacie”. De az is lehet, hogy hiányos latin tudásról van szó. Ha a liber=könyv többes accusativusa „libros”, az oklevél írója az azonos alakú „liber” = szabad melléknév többes tárgyestét tévedésből vagy önkénytelen elírásból szintén „libros”-nak írta „liberos” helyett.

Tehát Adalbert nemes a maga személyes szolgálatában álló szabadokat kommandálja, bízza, adja át Pannonthalmának. Pontosan megfelel ez a fordulat a végrendelet egy előbbi mondatának, ahol azt olvassuk, hogy „Ancillas omnes, quas habeo, uxori mee concedo”, tehát összes szolgálóit, akiket bír, feleségének engedi át.

⁷ Kétségtelen, hogy II. Géza király korában még gyakoribb Magyarország nevének „Ungaria” alakja a „Hungaria”-nál, de előfordul ez az utóbbi alak is. Csak néhány példát erre: GOMBOS, Albinus Franciscus: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. Bp. 1938. 898., 1030., 1176., 1719.

⁸ CSAPODI Csaba: *Báthory Miklós Cicero-kódexe*. = Antik Tanulmányok 1972. 97–98.

⁹ CSAPODI Csaba: *A legrégibb magyar könyvtár belső rendje*. = MKSz 1957. 14–21.

Szabadokról szóló hasonló intézkedésről más egykorú oklevelekből is értesülünk. Így a bozóki apátság alapítója 1135-ben „Dedit etiam Lampertus comes duos liberos homines” (Lampert comes két szabad embert is adott).¹⁰ Vagy 1131-ben Filo comes „predium meum, quod Ursu nominatur, cum servis et liberis, domibus et vineis monasterio Sancti Martini ordinavi”. (Pusztát, amelyet Ursunak neveznek, szolgálkkal és szabadokkal, házakkal és szőlőkkel Szent Mihály monostorának rendelem.)¹¹ Egy 1146-i végrendeletben „predium, quod est in That, cum tribus hominibus et omni supellectili, domibus et uno libero... constitui possidendum.” (Thaton levő pusztát három emberrel és minden fölszereléssel, házakkal és egy szabaddal örökre birtoklandónak határoztam.)¹² 1152-ben egy Margit nevű nő ad Pannonhalmának egy Péter nevű szabadot: „do liberum nomine Petro.”¹³

Tehát Adalbert „főúr” nem könyveiről végrendelkezett, hanem a saját személyes szolgálatában álló szabadokat kommandálja, ajánlja, adja, bizza Pannonhalmára. Adalbert könyveit tehát ki kell törölni a középkori magyar könyv- és könyvtártörténet adatai közül.

CSAPODI CSABA

Ifj. Buchholtz György magyar nyelvű köszöntőversei. Az elmúlt századokban városaink és falvaink életének sajátos, üde színfoltját jelentették a diákok – felekezettől független – iskolán kívüli szereplései, a rekordálások, kántálások, köszöntések. A régi, középkori eredetű diákszokás a 17. században élte fénykorát, amikor ünnepek alkalmával, ünnepek előestéjén a diákok csoportosan jártak házról házra, részben az ünnepet, részben a felkeresettet és családját köszönteni. Ilyen alkalmak voltak a névnapok, naptári ünnepek – karácsony, aprószentek, újév, vízkereszt, farsang, Szent Balázs és Szent Gergely napja, húsvét, pünkösd –, temetések, lakodalmak, disznótor, szüret stb. Az ünnep tartalmát, gondolatkörét felidéző énekekhez, versekhez vagy prózai szövegekhez általában jókívánságok is csatlakoztak, s gyakran adománygyűjtés céljával adták elő őket. Maga a köszöntő többnyire a kántor, a tanító által írt, vagy egyházi, irodalmi eredetű, folklorizálódott vers, illetve egyházi ének, népének volt. A régi kantációk dallamai nem maradtak fenn, szöveg is csak kevés, maguk a szokások azonban tovább éltek a néphagyományban. A legrégebbi adatok a 16. századból valók, és a karácsonyi ünnepkörrel kapcsolatosak. Ilyen a „Nékünk születék menyeyei király” kezdetű ének, amely valószínűleg középkori eredetű. A 17. századból szintén karácsonyi, illetve Balázs- és Gergely-járáshoz kapcsolódó énekek maradtak fenn: például a *Cantus Catholicus*-ben (1651) szereplő, középkori eredetűnek tartott „Csordapásztorok”, vagy a „Szent Gergely doktornak, híres tanítónknak az ő napján” kezdetű ének a *Zöngedező mennyei kar* című, 1696-ban kiadott evangélikus énekeskönyvben.¹

Hogy a tanítók által írt köszöntők, alkalmi versek többsége nyom nélkül eltűnt, nem meglepő, hiszen általában egyetlen alkalomra íródtak, a következő évben már más, új szöveget mondtak

¹⁰ FEJÉR, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*. Buda 1825–1844. VII/5. 105–106.

¹¹ Uo. IX/7. 631–632.

¹² WENZEL: *i. m.* I. 58.

¹³ Uo. 62–63.

¹ A bevezető részhez felhasznált szakirodalom: *Magyar Néprajzi Lexikon*. Főszerk. ORTUTAY Gyula. II. Bp. Akadémiai K. 1970. 283.; III. Bp., Akadémiai K. 1980. 27–30, 65–66, 310, 714; *A magyar népzene tára*. II. Szerk. BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán. Bp. 1953. Akadémiai K. 198; *Magyarország zenetörténete II. 1541–1686*. Szerk. BÁRDOS Kornél. Bp. Akadémiai K. 1990. 218–219; MÉSZÁROS István: *Középkori kolduló diákjaink*. = FK 1961. 107–116.

– énekeltek a diákok. Vannak azonban kivételek: fennmaradtak például ifjabb Buchholtz György versei, aki naplójába pontosan feljegyezte néhány, a tanítványai számára írt köszöntő szövegét.

Ifj. Buchholtz György (1688–1737) nevét, apjához és fivéréhez hasonlóan, bár valamennyien folytattak irodalmi munkásságot is, mégis inkább természettudósként őrizte meg az irodalomtudomány. Id. Buchholtz György (1643–1724) evangélikus lelkészként nemegyszer volt szenvedő alanya a vallásüldözéseknek: mivel nem tagadta meg hitét, bebörtönözték, száműzték, majd végleg eltiltották hivatása gyakorlásától. A viszontagságok közepette egyháztörténeti, turisztikai, természettudományi műveket írt, s családi krónikát vezetett, amelyet később Jakab fia folytatott. Buchholtz Jakab (1696–1755) bebarangolta és leírta a Tatra vidékét, érceket, ásványokat gyűjtött. Munkásságát az udvar is elismerte, s megbízatást kapott az ország érckészleteinek felkutatására.

Az ifjabbik Buchholtz György Rozsnyón tanult, majd két évet (1709–1711) a greifswaldi egyetemen töltött. Az 1709. május 9-től 1737. július 25-ig vezetett naplója alapján pontosan végigkövethetjük élete eseményeit. Greifswaldból való hazatérése után másfél évig Rozsnyón, Lányi Pál házában házitánítóskodott, majd 1713-ban újabb, ezúttal csak néhány hónapig tartó peregrinációt tett német egyetemeken – Drezdát, Hallét, Jenát, Wittenberget látogatta meg. 1714 és 1723 között Nagypalugyán tanított, 1723-tól haláláig a késmárki evangélikus iskolát vezette. Négy nyelvű hungarus volt, latinul, magyarul, németül, szlovákul egyaránt jól beszélt, írt és verselt.

Ifj. Buchholtz Györggyel keveset foglalkozott a magyar irodalomtörténetírás, és akkor is főként természettudományos munkásságát emelték ki a kutatók. Még *A magyar irodalom története* 2. kötete is csak mint Bél Mátyás munkatársát említi, s csupán annyit ír róla, hogy „késmárki iskolaigazgató, híres ásvány- és éremgyűjtő”.² Az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* (1994) már valamivel többet árul el Buchholtz irodalmi tevékenységéről, megemlíti diáriumát, és azt, hogy tanítóként számos közjátékot, oratóriumot és iskoladramát írt és játszatott diákjaival. Az utóbbi időben megjelent néhány cikk elsősorban a naplónak az iskolai színjátszásra, illetve Buchholtznak a drámái műnemben alkotott rövidebb műveire vonatkozó adataival foglalkozik.³

Buchholtz közel háromezer oldalas latin nyelvű naplójának⁴ tartalmát Varga Imre a következőképpen foglalja össze: „nap mint nap, hol részletesen, hol rövidebben feljegyezte, mit csinált, mi történt vele és környezetében; kivel találkozott, kitől kapott és kinek írt levelet; mit tanult (majd később tanított), milyen munkát, mikor kezdett el olvasni, és mikor fejezte azt be; milyen célból, kinek írt verseket, beszédeket, sokféle témáról különböző írásokat; mikor, milyen templomban orgonált, hallgatott prédikációt és kitől, (majd később mikor, milyen nyelven és miről tartott ő maga beszédet); kinél ebédelt, vacsorázott (majd később, kit látott vendégül). Számat ad halálesetekről, temetésekről, lakodalmakról, születésekről, egyházi, iskolai ünnepekről, összejövetelekről, gyűlésekről; utazásairól, kirándulásairól; nevezetességekről, könyvtárak látogatásáról stb. Beszámol a hallott vagy olvasott hírekről.”⁵

Naplójába gyakran verseit is beírja. Ezek zömmel latin nyelvűek, de néhány magyar és német is akad köztük. A késmárki években sokszor utal szlovák versekre, szlovák nyelvű szöveg azon-

² *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp., Akadémiai K. 1964. 469.

³ VARGA Imre: *Buchholtz György és az iskolai színjátszás*. = ItK 1983. 212–224.; VARGA Imre: *Buchholtz György drámája a könyvek megbecsüléséről*. = ItK 1984. 192–194.; SZELESTEI N. László: *Buchholtz György dialógusai*. In: *Barokk színház – barokk dráma*. Szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna. Debrecen, 1997. 132–141.

⁴ *Diarium cum itinero I–II*. jelenlegi lelőhelye: Martin (Szlovákia), Matica slovenská, III. skupina, č. 11–12. Mikrofilm: MTAK, A 1989–1991.

⁵ VARGA I.: *i. h.* 1983. 213.

ban a naplóban nincs. A műfajok között többek közt névnapi köszöntő, anagramma, halotti búcsúztató, epitaphium szerepel. Többször találunk utalást egyes – főleg egyházi – énekek kinyomatására.

A diárium magyar nyelvű versei mind köszöntők, s kivétel nélkül Buchholtz nagypalugyai tanítóskodása idején születtek. Nagypalugya a mai Szlovákia területén, Liptószentmiklóstól nyugatra feküdt (a Vág liptói víztározójának építésekor elárasztották). Artikuláris hely volt, vagyis olyan település, ahol a protestánsok szabadon és nyilvánosan gyakorolhatták vallásukat, templomot, lelkészházat és iskolát építhettek. Lakói a 18. század végén szlovákok, artikuláris hely volta magyarázhatja a magyar nyelv jelenlétét.

Buchholtz a korabeli szokásoknak megfelelően az ünnepekre köszöntőverseket írt diákjai számára, amelyeket azok a kántálás során előadtak. A kisebbeknek magyar, a nagyobbaknak latin nyelvű verseket készített. Ezek a naplóban általában egymás után, egymás mellett szerepelnek, de nem tekinthetők egymás fordításainak: hol a versforma, hol a tartalom, hol mindkettő különbözik. A diárium összesen kilenc magyar verset tartalmaz,⁶ ezek közül három húsvétra, egy pünkösdre, öt pedig karácsonyra készült. Buchholtz versei általában nem a házigazdát, hanem az ünnepet köszöntik, s sokkal inkább a népekekhez, mint a jókívánságokat tartalmazó és adományokat kérő köszöntőkhöz hasonlítanak. Tartalmukban, kifejezőkészletükben meglehetősen hasonlóak: ismétlődő gondolatok, szavak, frázisok fordulnak elő bennük. Ennek magyarázata nem az, hogy az ünnep közeledtével Buchholtz fellapozta naplóját a korábbi években írt verseknél, s onnan merített újra ihletet, hanem az, hogy az általa is használt gondolat- és kifejezőkészlet az imádságok, népekek révén benne élt a köztudatban, s így írás közben öntudatlanul is ezek a fordulatok jöttek a szájára, tollára.

Tipikus karácsonyi ének-felépítés volt például a korban a következő: örömdetes hír hirdettetik – megszületett Jézus a mi megváltásunkra – a próféták ezt már régen megjövendölték – ember, állat, természet mind örül – születésével Jézus megtörte a pokol és az ördög hatalmát – adjunk hálát, dicsőítsük, és kérjük, hogy halálunk után a mennybe juthassunk (az elemek sorrendje változhatott, illetve egyes részek néha kimaradtak). Számos példát találhatunk ilyen énekekre a kor énekeskönyveiben, a *Zengedező mennyei karban*, a *Cantus Catholiciben*, vagy *Tranoscius* biblikus cseh nyelven íródott, s más nemzetiségek által is használt evangélikus énekeskönyvében, a *Cithara Sanctorumban*.⁷ Hasonló felépítést követnek Buchholtz karácsonyi versei is, azzal a különbséggel, hogy nála az ördög hatalmának megtöréséről nincs szó (csak a húsvétra frott köszöntőkben), és némelyik versből a prófétákról szóló rész is kimarad. Hasonló a karácsonyi énekekéhez mind a korabeli énekeskönyvek, mind Buchholtz húsvéti köszöntőinek szerkezete is, csak Krisztus születése helyett feltámadása szerepel bennük. A pünködsi énekeknek szintén megvolt a maguk jellegzetes tartalma és felépítése, ráadásul itt tipikusnak mondható a kezdősor is: „A pünkösdnek jeles napján...”⁸ Buchholtz pünködsi köszöntőjében is követi a népekek mintáját, s az említett sort is felhasználja, igaz, versének második strófáját kezdi így.

⁶ Gyakran csak a versek kiosztásának tényét rögzítette. Pl. 1718. ápr. 5. *Pridie Rhythmi hungarici minimis distributi. Heri Hungarici majoribus Donatistis ...*; 1718. dec. 14. *Rhythmos exhibui minimis Hungaricos*; 1719. márc. 30. *Rhythmos exhibui minimis hungaricos*; stb.

⁷ Vö. *Cantus Catholicí*, 1651. S. a. r. és kiad. RAFFAELI R. Rafaela nővér. Bp. 1935. 37–38. (Magyar Irodalmi Ritkaságok 35.): „Ez nap nekünk dicsiretes nap...”; 42.: „En nagy vigaságos örömet hirdetek...”;

Zengedező mennyei kar. Lőcse, 1726. 41–42.: „Hirdetek ti néktek Lelki nagy örömet...”
Cithara Sanctorum. W Laubně, 1745. 55. sz. ének: „Krystus Syn Boží Narodil se nyní...”

⁸ *Magyar Néprajzi Lexikon*. III. 28. (1. jegyzet); *A magyar népzene tára*. II. 198. (2. jegyzet).

Mindezen tartalmi egyezések ellenére pontos, szövegszerű megfeleléseket nem találunk a kor énekeskönyveiben szereplő népeének és Buchholtz szövegei között, csupán bizonyos – protestánsok és katolikusok által egyaránt használt – frázisokat: vígan énekeljünk; örvendezzünk, vígadozzunk; nincs ereje/hatalma a halálnak/pokolnak; születék mi váltságunkra; vígy be az mennyországba stb. Az egyetlen hosszabb, énekeskönyvben is szereplő szöveggel egyezést mutató szakasz a következő:

„Vígán méltó énekelnünk
Christusunkat most ditsirnünk
Mert fel tamadt mi életünk...”

Ugyanezek a sorok a *Cantus Catholici*ben és a református költő Pécseli Király Imre egy énekében is szerepelnek, mégpedig a következő formában:

„Feltámadt az mi életünk,
vigan méltó énekelnünk,
Ur Christust dicsirnünk.”⁹

Hogy a katolikus és a református szöveg közül melyik az eredeti, itt most kevésbé fontos (a kritikai kiadás jegyzetei szerint „lehet, hogy a katolikus változat a régebbi, és Pécseli ezt rövidítette és módosította a reformátusok számára”¹⁰) inkább maga a tény az érdekes, hogy a különböző felekezetek, bár hivatalosan tiltakoztak ellene, mégis közös énekszövegeket használtak. Nem tudjuk, hogy az evangélikus Buchholtz kitől hallotta az éneket, a reformátusoktól-e, akiknek énekeit Luther követői is használták, vagy a katolikusoktól. Az azonban valószínű, hogy nem a már kész ének plagizálásával akarta megkönnyíteni a versszerzés fáradságos munkáját a maga számára, hiszen más a sorok sorrendje, az eredetileg háromsoros strofa helyett pedig Buchholtznál négysorossal találkozunk (a negyedik sor teljesen különbözik Pécseli és a *Cantus Catholici*-beli változat szövegének folytatásától), hanem ismét csak arról van szó, hogy a köztudatban benne élő, az adott ünnep énekeihez szorosan hozzákapcsolódó, a hallgatóság által szinte elvárt motívumokat használta fel a köszöntő megírásához.

Buchholtz verseinek tartalmát tehát eleve meghatározta az alkalom, amelyre készültek, formailag azonban változatosak – akár egymással, akár latin párjukkal (ha van) vetjük össze őket. A sorfajták közt leggyakoribb a felező nyolcas, de van öt plusz hármas is, és négy-, valamint hatszótagú sorokból felépülő verssel is találkozhatunk. Egyes versek folyamatosan íródtak, mások három- vagy négysoros strófákra tagolódnak. Ez utóbbiak közt refrénes is akad. Változatos a rímrendszer is: páros-, bokor- és belső rímek egyaránt előfordulnak. A rímek minősége változó, csakúgy, mint maguké az énekeké: némelyik kicsit gyengébben sikerült, némelyik viszont egészen kiváló. Formai szempontból a legérdekesebb talán az 1716. április 4-i húsvéti köszöntő, amelynek sorai két, cezúrával elválasztott és belső rímmel összekötött félsorból állnak:

„Örvendgyünk ma	már hatalma
Az Pokolnak	és halálnak
Nincs ellenünk	mert minékünk
Fel tamada	váltságunkra
Kristus Urunk	Mi kiralyunk” stb.

⁹ *Cantus Catholici*. 1651. 99. és *RMKT* XVII/2. Szerk. KLANICZAY Tibor és STOLL Béla. S. a. r.: JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József és STOLL Béla. Bp. 1962. 33. (Ez utóbbi változat csak helyesírásában különbözik a *Cantus Catholici*-belitől.)

¹⁰ *RMKT* XVII/2. 279.

A versek szövege

1715. december 13.

Distribui item aliis minimis factos Hungaricos

O melly kedves kellemetes
Edes hírek hirdettettek
Angyaloktól az menyekbül
Hogy az Kristus kisdet Jesus
Születetett, vilagra lött.

Tiszta Szüztül, Mariatul
Váltságunkra, lelki jónkra
Azért mondgyunk, hálát adgyunk
Istenünknek, Megváltónknak Amen.

1716. április 4.

Rhytmos exhibui Pueris iterato:

Vagyon immar békességünk
Istenünkel csendességünk
Mert az dühös ellenségünk
Semmit se tehet ellenünk.

O melly boldog mostan sorsunk
Nem árt már testi halálunk
Mert ha végső inség rajtunk
Kristus az Menyégben útunk.

Bár vadollya szüntelenül
Isten előtt kegyetlenül
Halal, Pokol mostan rémül
Mert győztetett ezentül.

Azért szivel örvendezzünk
Idvözítőnket ditsirjünk
Alázatossággal kerjünk
Légyen kegyelmes Istenünk

Nincs ereje már halálnak
Ellenünk se a' Pokolnak
Se az étető vilagnak
Reszeseké Menyországnak

Hogy több Husvétí örömünk
Lehessen immar minekünk
Erős Isten állj közöttünk
Mert csak benned bizik lelkünk

Löttünk Kristus nagy kinyával
Ertünk való halálával
Győzedelmes viadallal
S-fényes fel támadásával.

Item:

Örvendgyünk ma már hatalma
Az Pokolnak és halálnak
Nincs ellenünk mert minékünk
Fel tamada váltságunkra
Kristus Urunk Mi kiralyunk
Hogy ő benne Nékünk lenne

Békességünk Üdvességünk
Győzedelmes Ditsősséges
Közbenjáronk es szó szóllónk
Ally mellettünk Téged kérünk
Mikor lelkünk válik tőlünk
Te vagy nékünk egy Istenünk.

1716. december 18.

Pro pueris minimis rhythmos hungaricos feci.

1. Oh vigassagnak hireink
Es váltságunknak napjaink
Betlehemnek várossaban
Született Kristus az olban
Örvendezzünk ma
Vigadozzunk ma

2. Mert immar vagyon örömünk
Mellyel Kristus most minékünk
Születésivel szerezte
az attya Istennél nyerte
Örvendezzünk ma, vigadozetc.

3. Azért mi ötet ditsirjünk
 Es buzgo szível tisztellyünk
 Így lészen örök életünk
 Menyországban ditsösségünk
 Örvendezzünk ma
 Vigadozzunk ma

1717. március 17.

Rhythmos hungarice minimis dedi.

1
 Vigán méltó énekelnünk
 Christusunkat most ditsirnünk
 Mert fel tamadt mi életünk
 Menyországban melly vezérünk

2
 Feltamadt mi valtságunkra
 Lelki s-testi aladásunkra
 Hogy mi is fel támadhassunk
 Es menyégben vigadhassunk

[folytatás március 19-én]

3
 Nincs ereje az halálnak
 Rajtunk se gonosz Pokolnak
 Mert az Kristus Idvözítőnk
 Melly mi bennünk élet s-erőnk

5
 Ő tinéktek áldást adgyon
 Melly is rajtatok maradgyon
 Mig itt éltek e' világban
 Osztan fenyes menyországban

4
 Győzedelmessen meg ronta
 Őket s-minékünk meg-nyíta
 az egeknek fényességet
 Es menyei ditsösséget

6
 Véle edgyütt ditsosségen
 Vigadgyatok a' menyégben
 Idvözítőnket ditsérvén
 Allelujat énekelvén

7
 Jesus Istennek Szent Fia
 Bünösöknek meg váltója
 Kegyelmedből országodban
 Vidd bennünket boldogságban

1717. május 13.

Hungarici exhibiti sequentes

1. Örvendez most kereszténység
 Kiben langol az egyesség
 Mert Szent lélek az menyégből
 Küldetett az Ur Istentől.
2. Az Pünkösdek jeles napján
 Apostaloknak mindjaján
 Mikor egyes akaratan
 Jerusalemben egy házban
3. Valának, akkor egekből
 Nagy zugás lön mint nagy széltől
 Mellyen sokan meg rémültek
 de apostalok örültek.
4. Szent Léleknek ajándékán
 Udvességes tanításán

- hogy tüzes nyelvekkel szóltak
 Es népeknek praedikáltak
5. Mellyek szivekben be vettek
 az ígét s-mindjaján hittek
 Hogy Kristus Istennek Fia
 Bünösöknek meg valtoja
 6. Mi is méltán örvendezzünk
 Istenünket szívből kérjünk
 Hogy Szent lélek ajándékját
 Külgyön szentséges malasztyát,
 7. Hogy e' gyarló élet után
 Örvendezzünk menyországban
 Mind Szentekkel egyetemben
 Tökélletes ditsösségen

Minimis ex Rhythmo hoc datus 1. versus 6&7 item ut 6tus taliter mutantur: Azért mink is ör-
 vendezzünk

1717. július 19.

Rhythmi dati sunt Donatistis sequentes

Gaudium Natalis Domini

...

Hungarice

Oh öremmel tellyes hírek

Mellyek nékünk hirdettettek

Betlehemi Pasztoroktól

Aldott Isten Szent Fiától

2

Melly hozzánk jött az egekből

Mennyei ditsősségéből

Bóldog Szüztől született

Szegénységbe emberré lett

3

Hogy lelki szegénységünkül

Mentene s-az örök tüztől

Vinne fényes boldogságban

Es tündöklő Menyországban

Latin.

Gratulemur

Et laetemur

Modulantes

Et cantantes

Jesu nato

Incarnato

Deo vero

Nostro Hero

Qui virtutem

Ac salutem

Nobis dabit

Nos ditabit

Iam interna

Quam externa

Pace vera

Sempiterna

Amen

4

Azért zengedezzunk vigan

Magasztaljuk ötet mostan

Hangos szóval énekelvén

Tellyes szível ditsőitvén

5

Azon életnek adója

Ez világnak meg váltója

Áldgya meg Kegyelmeteket

Es szenteltye mindeneket

6

Hogy ez gyarló élet után

Lehessetek menyországban

Amen úgy legyen kérésem

En Uram és en Istenem!

Hung.

Örvendgy szivem

Most en bennem

Mert vig hírek

Hirdettettek

Hogy Kristusunk

Mi Jesusunk

Születettett

Vilagra lött

Boldog Szüztől

Mariatul

Betlehemben

Szegénységben

Váltságunkra

Örök jonkra

Ő bévigyen

Az menyégben

Amen.

Hung.
 Örvendetes hírek
 Mostan hirdettettek
 Az fényes egekből
 Hogy már született
 Es e' vilagra lőtt
 Kit vartak Istentul
 Az Szent Patriarchak
 Isteni Profétak
 Régen tellyes szivből

Azért örvendezzünk
 Mi-is énekellyünk
 Vig s-buzgó lélekből
 Edes Jesusunknak
 Lelki Pásztorunknak
 Mi minden örönből
 Hogy ez élet után
 Vigye boldogsagban
 Ez testi inségből
 Amen.

BOGÁR JUDIT

Révai Miklós Magyar Tudós Társaság-tervezetének egykorú magyar nyelvű szövege. Révai Miklós (1750–1807) tudós társaság-terveivel sokan és sokat foglalkoztak.¹ Egy 1784-ből fennmaradt, II. Józsefnek benyújtott tervezet (Propositio),² a nyomtatott címlapon magát másodiknak nevező *Planum* és az ahhoz kolligált tagnévsor (*Candidati*),³ továbbá levelek és kortárs vélemények szolgáltak forrásként a kutatáshoz. Ezek mellett számításba vették a korszak más hazai tudományos és nyelvművelői kezdeményezéseit, azt is, hogy Révai adta ki Bessenyei György 1781-ben írt *Egy magyar társaság iránti jámbor szándék* című művét.⁴ „A felállítandó magyar tudós társaságnak útja, módja” című szövegről a szakirodalom eddig nem tett említést, arra az aradi Megyei Könyvtárban bukkantunk rá.⁵

A kézirat nem árul el semmit eredetéről. Ívrét füzet, kötés nélkül. Másolat, s nem Révai Miklós kézírása. A szöveg végén álló coll. feljegyzés arra utal, hogy a kéziratot az eredetivel összeolvasták (esetleg a szerző átnézte). Aradra Orczy Józsefnek, Orczy Lőrinc fiának a könyveivel kerülhetett a Közművelődési Palota Könyvtárába, onnan pedig mai őrzési helyére, a Megyei Könyvtárba. Orczy József báró neve a *Planumban* felvázolt társaság leendő elnökeként került szóba.⁶

Közölt szövegünk világosan tagolt, jól áttekinthető, talán az országgyűlés bizottságának tárgyalásaihoz készült változat. Ezt a feltevésünket támogatja az iratszerű forma, erre utal az első bekezdés. Tulajdonképpen a *Planum* szövege áll előttünk magyarul, hol rövidebb, hol bővebb változatban, más elrendezésben, logikus, tárgyalásra alkalmasabb felépítéssel.⁷ Hiányoznak belőle

¹ Legutóbb kandidátusi értekezésében THIMÁR Attila: *Révai Miklós és az irodalom- és tudományszervezés, 1771–1791*. Bp. 1997. (Kézirat.)

² *Propositio de Societate culturae linguae Hungaricae erigenda*. Viennae, 31. Mart. 1784. Lelőhelye: Magyar Országos Levéltár, A 39, Acta Generalia, 3705. 784. – Kiadása: FEDERMAYER István: *Adalékok Révai Miklós győri éveire*. = Győri Tanulmányok (17.) 1996. 5–53. A propositio szövege: 30–49.

³ *Planum erigendae eruditae societatis Hungaricae alterum elaboratius*. Viennae, 1790. Hozzátkötte folytatólagos lapszámozással: *Candidati erigendae eruditae societatis Hungaricae ...* Jaurini, 1791.

⁴ Bécs, 1790.

⁵ Biblioteca Județeană A. D. Xenopol. Jelzete: 134.792.

⁶ CSÓKA J. Lajos: *A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században*. Panonhalma, 1942. 55.

⁷ Tartalmából, a pénzüsszegek nagyságából ítélve késői változatnak tűnik.

pl. a társaság osztályairól szóló sorok. Az anyagiak tervezésénél üresen maradt helyek akadnak. A tárgyalások során természetesen változhatott is a tervezet. A korszakkal foglalkozó szakemberek bizonyára érdeklődéssel fogadják ezen új, magyar nyelvű változatot, s annak a *Planum*tól való eltéréseit értékelve időben is elhelyezik azt.⁸

A tervezet szövege:

A fel állítandó Magyar Tudos Tarsaságnak Utja modja

Az Hazai Nyelvnek Kedvellői, már annyira mentek javasolt Írásaikkal, Hogy a Nemes Hazának nem tsak nagyobb, és kissebb Tagjaiba gerjesztettek, nyilván ki tecző kívánságot, és akaratot a Magyar Nyelvnek virágzó állapotra való hozása eránt hanem még a Felsőes Udvarnál is tett Szerentsés Lépések által, már a Felsőes Kantzelláriát, s' a' *Felsőes* Helytartó Tanatsot is meg indították annak jova-tragyzására[!], s' lehető elő mozdítására. Erre nézve mind a Kívánoknak, mind az Akaroknak számokat együtt vévén a marad hátra: hogy egy olyan telyessebb Raizolat adassék elő, a melybe kiki által láthassa, mi az a mit eggyező szívvvel kívánunk, és akarunk.

A' bizonyos, hogy a Magyar nyelvet szándékozván tökéletességre-vinni, egy ehez értő Magyar Társaságot akarunk mindnyájan. A melyet, hogy egy formán akarunk, Szükség ezen említett Tarsaságnak 1^{ször} is Tzéljját, és Foglalatosságát 2^{ször} Tagjait, ezeknek Rendjét, Számát, választások modját. 3^{or} Az egész Tarsaság Fel állása modját (subsistentia) közellebről meg határozni.

A Tarsaságnak Tzélja, és Foglalatossága

1^{ször} Ezen Társaságnak Feő Kiváltképpen való Tzélja a Hazai Nyelvnek Gyarapítása, masodos Tzélja pedig a [f. 1v] Magyar Tudományosságának meg könnyítése, és ki terjesztése. A mely kettős Tzél, két nevezetes Jot foglal egyszersmind magába, az egész Hazára nézve. Ugyanis ez 1^{or} Nemzetünknek méltóságát öregbiti, minthogy a Hazai Nyelvet virágzobb Allapotra hozza, és az által az Idegeneknek azt a tsúfos gynyolódását már valahára meg szünteti, a mely szerént azzal terheltek, hogy Nyelvünknek meg tanulására vagy leg alább meg értésére, leg kissebb Ut mutató Könyveink sintsenek 2^{or} Hazánknak Boldogulását elő mozdítja azzal, hogy a Tudományokat közönségessebbekké kívánna tenni. Minden bizonnal ha Nemzetünk a Tudományoknak gyönyörködtető izét született Nyelven fogja kostolni, és az azokból önként folyo sok féle Hasznokat nyilvánosságossabban által látni; maid annyival is nagyobb Buzgósággal, nagyobb számmal és nagyobb elő menetellel fog azokhoz ragaszkodni.

Ezen kettős Tzél továbbá önként meg mutatya azt is, miben álljanak ezen Társaságnak nevezetesebb foglalatosságai.

Ehez képest leg elsőben is szükséges, hogy köz erővel, egy Nyelv Tanító Könyv (Grammatica) dolgoztasson ki, és azután egy tökéletes Szó-Tár (Dictionarium) szedessen össze, a Nyelvnek több üdök alatt el talált, és meg határozott Törvényei, és vezetése szerént. Ugyan ezen említett Ut mutatás szerént fognak

⁸ Szövegközlésünkben a betűhű átírástól néhány esetben eltértünk. A ö, ő és ü, ú magánhangzókra mindenütt két pontot tettünk. A rövidítéseket dőlt betűkkel feloldottuk. Szókezdő helyzetben a másoló minden k-t és a legtöbb s-et nagybetűvel írt. A nagybetűs szókezdetet ezen betűk esetében egyéb betűkkel kezdődő szavak figyelembe vétele alapján gyakran kisbetűvel írtuk át.

mind a Tanuloknak számokra [f. 2] iratott, és azután iratando jó Könyvek, mind pedig azok, a melyek az egész közönséget akármí módon nézik el készítettnei. Lehetnek ezek nagyobb, és aprobebb munkák lehetnek Holnaponként járó Darabotskák is.

E' felett még abban is fog ez a Társaság foglalatatoskodni, hogy meg feítésre való Kérdéseket, és egyéb jelessebb Munkákat is tegyen ki Esztendőként, bizonyos Jutalom Igérettel, a ki dolgozásra, a már ki adatott Könyveket meg itéllye, és ki hirdesse: Azokat a melyek még ki nem adattattak, Kivált ha a Társaságnak Tagjaitúl való tsendes vérrel meg rázogassa, most elsőbe, talán tsak a Jó Magyarásra nézve, meg is jobbita ki nyomassa, s' a lehető leg oltsobb áran el adassa.

Ezen Társaságnak Gondviselése, és Igazgatása alatt lehet a Magyar Játék-néző Ház is némüképen: a mely a többek közt egyik leg foganatossabb eszköze volna a Hazai nyelv Gyarapításának és különösen annak azokkal való meg kedveltetésének, a kikkel a Nevelés, és idegen szokás, a Hazai Nyelvet már régtül fogva, mint egy meg utáltotta, Nemzetünknek nem kitsin meg kortsulására.

A Társaságnak Tagjai

2^{or} A Társaságnak munkas Tagjaira nézve azt, az elő mozdítok oly meg határozással vagynak, hogy a Tagok közt bizonyos Rend, és meg állított Szám légyen, a Fizetésnek, és Jutalomnak [f. 2v] jobb moddal lehető el Intézésére, szint olyan Rend Tartás a Választásnak, és a Tagoknak még kívántató minéműségeikre nézve

A Tagoknak Rendjek, és Számok

A Társaságnak Tagjai három Rendbéliek lesznek, és így fognak meg nevesztetni, 1° A Tisztes Tagok (Membra honoraria), 2^{or} A Rendes Tagok (ordinaria) 3^{or} Számfelett való Tagok (supernumeraria). Ide Járúlhatnak még a Társaságnak nevendékjei.

A Tisztes Tagok

1° A Társaságnak Tisztes Tagjai fognak lenni az Ország Nagyjai, a kik közül egynehányan, máris öszve munkálodnak, azután az Egyházi Renden lévő Jelessebb Ferfiak, fő Nemessek, és egyebek, a kiket a születés és az érdem oly állapotban helyheztetett, hogy a Társaságban való fárodságokért Jutalmat nem várnának: hanem egyedül a Haza Szeretete, és a Tudományokba való gyönyörködés lenne minden Ösztön, és elegendő meg Jutalmazások, azon kívül hogy ezeket a Társaság különös Tiszteletbe tartaná, mint hogy eő általok kívánna magát a Hazába tekintetbe meg tartani.

A Társaságnak Elöl Jároi

Ugyan ezen Nagyságos Tagok közül választya a Társaság Elöl-Jároit is, a kiknek Igazgatásoktúl függene ugy mint a Feő-Igazgatót (Director) és ennek két Másod Igazgatóit (Duo Prodirectores) ezen Nagyságos Tagoknak [f. 3] száma meg határozatlan lehetne.

A Rendes Tagok

2^{or} A Társaság Rendes Tagjainak nevezettnek az alatsoronyabb sorsu Hazafiai, a kik szejjel az Országba külömb külömbféle Hivatalokat viselnek, a melyekből élnek, és a melyek mellet még is a Magyar Nyelvnek gyarapítására ki adott jelessebb Írásoikkal magokat már nevezetessekké tették, s' egyszersmind érdemeseknek találtat-

tak, hogy a Társaságtól minden Esztendőbe különös Jutalmat vegyenek, mennél fogva már, annyival is inkább le köteleztetnek arra, hogy a Társaságnak köz dolgait meg egyesztetett erővel elő segítsék.

Ezeket a másod Renden lévő Tagokat kívánnyá a Társaság mindjárt kezdetével huszonnégyre meg határozni, vaiha pedig üdövel kiváltha a Jutalom osztásra szánt Jóltévként Esztendőként való adakozások gyarapodik, többre is leg alább még fél annyira nevelhetné számokat, hogy a ként a Magyar Tudományosságban több Hazafiaknak adódnék ösztön, és alkalmatosság az érdemlésre.

A Társaság Helyben való Tisztei

Ezen rendes Tagok közül választattnak a Társaságnak szüntelen helyben együtt lakó, együtt dolgozó állandó Tisztei, s' mint egy az egész Társaságnak oly együvé válogatott színe, hogy azoknak kezek közt minden nevezetesebb Tudományok a kívánt viragzásra fel emeltetessenek.

[f. 3v] Az eő számokat a Tudományoknak meszebb terjedt külömbiségekhez képest, leg alább is tizenkettőre szükség ki terjeszteni, akik közül négyen meg külömböztetett Tisztséget viseljenek, a Társaságnak köz munkái mellett a többi nyolcra pedig ezeknek Segéd Társai legyenek. Már a Társaságnak állandósága kívánsága, hogy ezen helyben dolgozó Tiszteknek, és Tagoknak bizonyos Esztendei fizetések legyen, azon Jutalom felül, a mely a nagy szívü adakozásból minden Rendes Tagoknak osztatik.

Közönséges Foglalatossága a Helyben lakó Tagoknak

Ezen Helyben lako Tagoknak atalyában, és egyenessen Hivatalbéli foglalatosságai azon kívül hogy kiki ott is el jár a maga kényéhez s' elmebeli tehetségéhez képest választott különös munkájába e követezendők fognak lenni.

Ők folytatták a' többi Társakkal való levelezést, Gondját viselik, a Társaság Könyv Házának, Nyomo Műhelyének, Könyv Áros Boltyának, Sürgetik, és igazgatták a ki botsátandó Könyveknek, és különösen a holnaponként járó külömb külömb Írásoknak mind tsinos, és hibák nélkül való ki nyomásokat, mind pedig azoknak Ország szerte való leg alkalmatossabb el terjesztéseket számban veszik a Jövedelmet ki osztják, a Jutalmakat, és Fizetéseket, s' min[f. 4]denekről számot is adnak a Társaságnak, a mely számadás ki is botsátodik nyomtatásba abban a Kalendariumban, a mellyel a Társaság Pártfogoinak, és Tagjainak Esztendőként fog kedveskedni, hozzá nyomtatván a Társaság személyein kívül a Társaságnak egész esztendőnek által volt Történeteit, végzéseit, és egyéb futolag való gyönyörködtető darabjait.

Ugyan ezen Tagok mellett, legyen a Könyv-Ítéző-Hatalom-is (Censura) leg alább a Magyar Könyvekre nézve, a melyért az egész Társaság különösen is esedezik.

A Tiszt-Viselő Tagoknak különös Kötelességeik

Ezen együtt lakó tizenkét Rendes Tagok közt leg első a Társaságnak Titoknokja (Secretarius) e folytatta a Levelezéseket, tartja a Tanácskozásokat, vezeti a Jegyző Könyv-Írását (ducit Protocollum). E teszi fel a meg vizgáltatott Könyvekre az *imprimatur* engedelmet, e vigyáz az helyben való Rendtartásra, a Társaságnak Elöljárói után. Ettől függenek az Író Deákok.

Második A Könyv-Ház Gondviselője (Custos Bibliothecae) e visel gondott a Társaság Könyv Házára, rendbe rakattya, és Laistromba irattya, a meg szerzett könyveket, ki adja, azokat az olvasni kívánó Személyeknek, és annak idejébe be is veszi.

Harmadik a Nyomtató Műhely Látó Tiszt (Inspector Typographiae) ez adja által a ki nyomtatando munkákat, vigyáz a nyomtató Jobbitásokra, kormányozza a Jobbitó Deákokat (Correctores Typi).

[f. 4v] Negyedik a Játék-Ház látó Tisztje (Inspector Theatri) ennek az a Kötelessége fog lenni, hogy a Magyar Játszó Paitásságnak Magyar Nyelven, elegendő, és al-

kalmatos darabokat készíttessen. Nevezetessen Pesten ilyen kezdete lehetne, ennek az ohaitott Magyar Játzó Paitásságnak. Minthogy itt a mostani egész Játzó-Társaság olyan négy kisebb Paitásságból áll, hogy ezek közül mind egyike, mint egy nyolcz szemlélekből álván egy héten tsak egyszer jádszik, tehát kívánni kell, hogy a közönséges Játék néző Hely-Igazgatója, az Esztendőnek végével, a negyedik Paitásságot botsássa el, és előre tett Hir-adással, válogasson ugyan annyi Személyből álló Magyar Paitásságot, a mely minden héten az el botsátott Paitásságnak Játék részét, helyre üsse, a Társaság Játék látó Tisztjének igazgatása alatt.

A többi Hat Seged Társak kézre fognak lenni, ketten ketten ezen hivatalbéli foglalatosságaiban a most említett Hat Tiszt-viselő Tagoknak nevezetessen az a kettő a kik a Titok[n]oknak segítségére lennének, All Titoknokoknak (Pro Secretarii) fognak hivatattni, és a' többieket a Tiszti Rendben meg előzik.

Szám feletti való Tagok

3^{or} A Társaság szám feletti való Tagjainak (membra supernumeraria) mondatnak azok a szép igyekezetű Hazafiak, akik a Magyar Nyelven való iragatásba ugy kezdetek a' Hazába [f. 5] jeleskedni, hogy nevezetes Istápokat reménlhet belőlök a Társaság, ezekből választattnak, a Társaságnak említett felsőbb Két Rendbéli Tagjai, és az olyanok ugyan, a kiket a születés ugy meg áldott, hogy segedelem nélkül nem szükölködnek: Tisztos Tagokká; az olyanok pedig, a kik szűkebb vagyonnal birnak, Rend szerént való Tagokká. Ezek is meg határozatlan számmal lehetnek.

A Nevendékek

4er A Fiatalabb Irok, a kik a Társaságnak oltalma, és utt mutatása alatt kívánnak addig is nevelkedni, míg tehetségeknak nevezetesebb jeleit adhatnák a végre, hogy ezen utobb meg nevezett szám feletti való Tagok közé fel vevődhessenek, a Társaság nevendékeinek *Alumni Societatis* fognak hivatattni, ezeknek sem határosztatik meg számok, a kik közülök még Hivatal nélkül volnának, addig is még valamire kaphatnának, belőlök választhatna a Társaság valami fizetéssel a Titoknak mellé kívántató Iró-Deákokat, és a Nyomtató-Műhelynek látó Tisztétől függő Nyomtatás Jobbitókat.

A Tagok választásának módja

A Tagoknak választásához a Társaságnak Elöljáróin, és Tisztein kívül minden Tisztos, és Rend szerént való Tagoknak szóllása légyen, mivel hogy minden Tagnak Jussa van ahoz, hogy a választando Tag betsületére légyen a Társaságnak, a mely Tzéllyának bizonyossabb el erésére ezekre [f. 5v] fog a Társaság figyelmezn.

1^{sor} is hogy Jozan-életű Jámbor szorgalmatos Emberek választassanak, és így a dologtalan motskolodo, Tzivakodásokra fakadható, kérdékenyek, a kik a Társaságnak Tárnya üzésében kedvetlen akadályokat vethetnének, idővel, el mellőztessenek. Ehez képest noha lehetetlenség, hogy mindenek egy modon vélekedjenek, még is mind az által meg nem fogja a Társaság tellyességgel szenvedni, hogy az ellenkező vélekedések felett, való vélekedésekben akár irva, akár szóval egymást meg vető, s' alá való Gyalázkodásokkal illessék.

2^{or} Arra is vigyáz a Társaság, hogy a választando Tagok főképpen ugyan a tiszta, és igaz magyarságot velőssen, és gyökeressen tudják, de a mellett egyéb Tudományokban is különösen járatosak legyenek. Es a mi a Magyarságot illeti, mivel az Országnak köllömböző részeihez képest, sokképpen köllömbözik a beszédnek módja is, tehát a Tagok az Országnak minden nevezetesebb Részeiből választassanak, hogy ezeknek egyben vetések által a nyelv, annyival tökéletessebb virágzásra juthasson.

Magyar Országnak nevezetesebb részeit ugy lehet venni, a mint négy Kerületekre fel vagon osztva t. i.: A Tiszán-túl valót, a Tisza mellyékit, a Duna mellyékit, és a Dunán túl valót, Erdély tsak két ilyen Részt adhat t. i.: a Magyarságot, és a Székelységet.

[f. 6] 3^{or} Már a Tudományokra nézve mivel minden Ember ha annál tudossabb is csak egy, vagy két Tudományba lehet egy formán erős: maid arra is kell vigyázni, hogy egy Tudomány se légyen olyan, a melyben illendő erejű ember kettő vagy három is ne találtassék, a Társaság Tagjai között.

Ez a Rendelés a Társaságnak méltóságára szolgál ugyan, de a Nyelvnek pallérozása, bővítése, a Tudományok különböző Nemeire való alkalmaztatása is, ugyan-ezt kívánja. Ugyan is ezt a Tzél, csak úgy lehet elérni, ha a Nemzetnek minden Tudományokra szolgáló különös Mester-Szó-Tárja (Terminologia) fog készített, e pedig csak úgy készíthetnek együvé, hogy azok közt böltselkedő (Metaphisicus) Természet Tanító (Phisicus) Tudákos (Mathematicus) Testeket esmérő (Naturalis Historicus) Orvos (Medicus) Törvény Tudó, Országlást értő (Statista) Polgári Igazgatást tudó (Politicus) s a t. légyen, mert csak az olyan ember tudhat valami Mester Szót (Terminust) Magyarra igazán által fordítani, aki tudja azt is, hogy ez, avagy amaz nevezetet mitsoda értelemben vesznek ez, vagy amaz Tudományba.

4^{or} Különösen az Szép Tudományokba foglalatostokodok közül olyan Tagokat is választ a Társaság, a kik Jó, és finom izléssel is birjanak, mivel ez is egy a nevezetesebb Tzélök közül, hogy a Társaság az Szép Tudományokat igaz jó izbe közöllye a Nemzettel.

[f. 6v] 5^{or} Meg fogja a Társaság választando Tagjaitúl azt is kívánni, hogy a Magyar Nyelven kívül, más egyéb nyelveket is értsenek, hogy így a Magyar Nyelvnek jó lábra állításába dolgozván, azt a Napkeleti Nyelvek tudásával is segélhessék, mint hogy a Magyar Nyelv is valósággal ha szinte nem Napkeleti volna is, leg alább azokkal a szók össze rakásába, a dolog ki mondásába, és a' Köz szollás formáiba, igen sokakba meg egygez. De mivel a' különböző dolgoknak természetek, ha egy mással egyben vettetnek jobban ki tetszik, tehát szükséges az Európai nevezetesebb Nyelveket is érteni, úgy mint a Franczot, Németet, Anglust, Olaszt, az szelidebb Tudományokra pedig, és az azokba meg kívántató jobb izre nézve a Deák, és Görög Nyelveket is tartoznak tudni, mert meg kell azt vallani, hogy minden valonak, és szépnak csak ugyan ez ez [!] még most is az első, és leg tisztább kut fejei.

Különösen pedig a Társaságba fel vétetni kívánczot ki bortsátott jelesebb munkái fogják főképpen ajánlani, a melyekben az említett minéműségek ha nem is mind öszveséggel, leg alább nagyobbára, és különösen a maga nemébe valami tisztább Tökélletesség fel találtassanak.

6^{or} A Tagoknak választásába félre tégyen a Társaság minden Vallásbéli különbséget, hogy az efféle személy válogatás miatt, a nyelv, és a haza ne szenvedne.

[f. 7]

A Társaságnak fel állása modja (Subsistentia)

3^{or} A Társaságnak fel állása modja sok ehez kívántató rész szerint eszközölő, rész szerint erősítő szerekben helyhesztetik a minéműek 1° A Törvényes oltalom, és a Pártfogás 2^{or} A Bizonyos Jövedelem 3^{or} A hely és alkalmatosság 4^{or} A Gyűlések, és Tanakodások ideje és modja 5^{or} A Társasághoz tartozó All Tisztek, és Tselédek 6^{or} A Könyv Nyomtató, és áruló Házak 7^{or} A Jutalom ki osztásnak modja, és egyéb alább ki nevezendő költségek.

Az oltalom, és Pártfogás

Hogy pedig a Társaságh fel tett Tárgyának üzésében szembe tűnőbb, hasznosabb bátrabb, és szerentséssébb lépéseket tehessen: főképpen szüksége vagyon mind a felséges Udvarnak Kegyes Oltalmára mind pedig a Haza Nagyjainak Pártfogására.

1° Az oltalmazó Fejedelem

Az elsőre nézve úgy esedezik a Társaság, hogy oltalmazó Fejedelme (Princeps Protector) mindenkor a Királyi Herczegek közül legyen a kinek szárnyai alatt gyarapodhassék, és minden egyes embernek motskolódó, és meg támadni kívánó törekedéseitől ment lehessen, ilyen oltalmazó Fejedelemnek bátorkodott a Társaság már is Felséges Sándor Leopold Feő Herczeget alázatosan meg-kérni, a ki is hogy mind Nemzetünkhöz, mind Nyelvünkhöz való különös hailandoságát világossan [f. 7v] meg bizonyítsa, azonnal mihelyt a Magyar Társaság iránt be nyuitott esedezésünket vette, azt Felséges Attya eleibe terjesztette, Ötet annak Jova hagyására fel indította, s' általa az Felséges Magyar Kantzelláriát, s a Királyi-Helytartó-Tanátsot tökéletességre lehetőképpen való vitelében munkálkodni szerentsésszen meg nyerte.

A' Pártfogók, és Jól tévők

A Hazának Naggyai közül is sokakat meg nyert már a Társaság, a kik nem tsak közben szollásokkal, de még adakozásokkal is készek ezen Társaságnak mind fel állítására, mind meg erősödésére. Ehez képest mind ezeket, mind a Jövendöket Pártfogoinak, és Jóltévdőinek fogja tiszteletének jeléül a Társaság nevezni (Patroni Societatis).

2^{szor} A Jövedelem

Az oskolák Jövedelméből

Illyen nagy dolgot, a minémü ezen Társaság Költség nélkül, s' következőképpen az arra meg kívántató bizonyos Jövedelmek nélkül, még tsak el sem lehet kezdeni, tehát leg először is a máris nyuitott kegyes Igéreten fundálván bizodal munkat azon esedezőnk alázatosan, hogy a Társaság Tiszteinek, és all-Tiszteinek Esztendőnként járó Bizonyos és állandó Fizetéseket, s' a Társaság fel állásához meg kívántató Köz Költségeket, az Oskolák Jövedelméből (ex fundo Studiorum) nagyobbára meg nyerjük.

Adakozásokból

A más mellesleg való költségekre pedig, és különössen a Jutalmakra meg kívántató Jövedelmeket az Ország [f. 8] Naggyaitól várja tellyes bizodalommal a Társaság, s' reményli egyszersmind hogy azokon kívül a kik már is szép ajánlásokat tettek, még többek is fognak adakozni, s' ebből végre allandó Mag pénzt öszve verni.

A Könyv nyomtató Mihelyből és Könyv Árus Boltból

Öregbíteni fogja ezt a Jutalom ki osztásokra való Jövedelmet a Társaságnak tulajdon Könyv nyomtató Műhelye, és Könyv Árus Boltja, a melyekben a maga Könyveit is ugyan, de egyéb munkákat is ki nyomtathasson, és el adathasson.

3^{or} A Könyv nyomo Műhely és Könyv Árus Bolt

Azért ohait pedig a Társaság a magányos, és tulajdon Könyvnyomo-Műhelyre szert tenni, hogy a könyvvel kereskedőknek nagy nyereségét szomjuzó fősvénségek miatt a Magyar Tudományosság (Litteratura Hungarica) többbe ne szenvedne mint eddig ugyan is ezek az Emberek szokások szerént úgy fel verték mind a Nyomás, mind a Darabok Árát, hogy a Hazafiak egészzen el idegenettek főképpen a Magyar Könyveknek meg szerzésektől, az Irok is pedig fáradságoknak maid minden Jutalmától meg fosztattak, a mely Iroknak így kívánna a Társaság kedvezni, kivált ha Társak volnának, hogy azoknak nyomtatást érdemlő munkáikat ki bocsátaná, és el is

arultatná, azzal a kötéssel mind azonáltal, hogy a bé vett pénzből, a réa tett költséget lehúzával [f. 8v] a tiszta nyereségből egy harmadrészt is meg tarthasson magának a Jövedelemnek öregbítésére, és két harmadrészt az Ironak engedjen.

4^{szor} A Hely, és alkalmatosság

A Helynek a hol a' Társaság fő lakása, és mint egy Széke lenne, ott kell lenni; a hol annak Tárgya-Üzésére a mindenképpen kedvező környüállások meg találatnak t. i. az Ország színe, Tudósok, Kereskedő Piatz, és az oda való könnyü-utazás, ilyen pedig mindenek felett Pest Várossa. Itt már alkalmatosságot vagy is szállást olyat kíván a Társaság addig is Bérbe fogadni, míg üdövel tulajdon Epülete lehetne a melyben leg alább is a Társaságnak Titoknokai a két All-Titokokkal együtt meg telepedhetne, noha jobb volna, ha a Társaságnak a többi Tiszt viselő és Seged-Társai is mindjárt mind egygyütt lehetnének. Addig is azomban míg ennyire mehetne a Társaság tehetsége azoknak a kiknek Szállás nem mutattathatik, az együtt dolgozás terhe azt kívánván, szükség hogy Szállás pénzük járjon.

Különösen pedig a közönséges Szállást úgy lehetne intézni, hogy abban a Társaságnak nyomo Műhelye, és Könyv Áros Boltja, és Könyv Tárja is meg férhetne.

A Könyv-Tárt igyekeznek a Társaság kiváltképpen Magyar Ré[fr. 9]jségekkal meg rakni, és erre minden Esztendőbe bizonyos Summátskát fel tenni el ne mulatná.

Lehetne e felet az Epületben egy különös szoba a Tanátskozáásra, és Gyűlés tartásra, és némely kisebb alkalmatosságok is a külön dolgozásra, mások pedig a Jövény Társaknak bé fogadásokra.

5^{or} A Gyűlések és Tanakodások ideje, Tárgya, és Modja

Ez a Társaság minden Esztendőbe négyszer kívánna közönséges Gyűléseit tartani, mindenkor a Pesti négy Országos Vásároknak alkalmatosságával mint hogy ilyenkor még a távollabb való Tagok is türhetőbb költséggel jelenhetnének meg. Hogy ha pedig annyiszor egybe gyűlni nem lehetne, mindazonáltal, a közönséges egyszeri nagy Gyűlés tsak ugyan el kerülhetetlen, a mely Sz. János feő-vételekor leg jobb moddal meg eshetik, mert ekkor az Oskolák is meg szűnnek már, s' következőképpen az olyan Tagok is meg jelenhetnek, a kik talán Tanitói Hivatalt viselven, egyébkor réa nem érhetnének.

A Gyűlések Tárgya

Az ilyen Gyűlésekbe tetetnek fel a Jutalom Írások, meg ítéltetnek a már el készült munkák, fel vévődnek, vagy fellebb emeltetnek a Társaság Tagjai, az üressen marado Tisztiségek ki potoltatnak, s' a Társ[fr. 9v]jság Elöl-Jároi választattnak. Nevezetesen Sz. János feje-vételekori vásárkor lehetne leg jobb ideje, az Esztendőbeli Jutalom ki osztásának-is akkor tartoznék minden Társ-is egy uttal írva bé-adni, hogy miben akarna a jövő Esztendön által kiváltképpen foglalatoskodni, a mely is mihelyt egyszer meg határozodna azonnal a több Társ[n]jak is hirül kellene adni, hogy a Dolgozonak segítségül legyenek inkább mint sem különösen dolgozzanak.

A Tanakodások modja

A Társak közül az elől Járokon és Tiszteken kívül, tsak a tisztés és Rendes Tagok birnának választó, és meg ítéző hatalommal, a szám felett való Tagok azomban jelen lehetnének Betsület kedvéért, de mindenkor az elől Jároknak engedelmével. Minden dolgok pedig a Szavaknak többségeken állapitassanak meg, azoknak a' kik jelen nem lehetnének, a fen forgandó dolgokat előre meg kellene írni, hogy szavokat a Gyűlésnek idejére bizonyossan meg küldhetnék, kivált a választás dolgában.

Nem kevés elő menetelére szolgálna az is a Társaságnak, ha az olyan Rend szerint való érdemes Tagoknak, a kik a köz Jónak elő mozdíttására, a közönséges Gyűlés Idejéig meszebbreül kényszerítetnek meg jelenni, uti költségek csak valamely Részből is meg térítetnek, illő lévén hogy a kik a Társaságot segítik, a Társaságtól vissza segíttessenek.

[f. 10] Kisebbségi dolgokról való Tanakodásokat tartoznak a Társaságnak Tisztei az helyben találkozó Tisztes, és Rendes Tagok leg alább is egyszer minden héten nevezetesen Tsőtörtökön tartani, a mely Tanakodásokban az Elöl Járok is mindenkor jelen lehetnek tétések szerint. Ezeknek jelen nem léteiben pedig az Elöl ülő Személy mindenkor a Társaság Titoknok. Ugyan ezen Titoknok köteles a Gyűlésekben tétett végzéseket és a Tanakodásokban meg fordult dolgokat a Társaság Jegyző Könyvébe (Prothocollum) be írni, a mely ekképpen a Társaságnak Történeteit foglalja magában.

6^{or} A Társasághoz Tartozó All Tisztek, és Tselédek

A Társaság dolgainak rendesebb, és tökéletesebb folytatása kívánnya, hogy egy-néhány All Tisztek, és Tselédek is választassanak, a millyenek volnának

A Szám adó Gazda

1er A Szám adó Gazda (Oeconomus Societatis) a ki a Társaságnak minden Jövedelmire költségeire, és az egész Házi Gazdaságra, ugymint a Tselédekre, a Házi buktoroknak meg szerzésekre tisztán, és Jó Karban való tartásokra szoros Szám adás alatt vigyázna.

Író Deák, és Nyomtatás Jobbitok

2^{or} Az Író Deák, és Nyomtatás Jobbitok a kikerül már fellyebb [f. 10v] is emlíkesztünk. Ezekből mindenikkel most eleinte csak kettőt kettőt kíván a Társaság (Duo Scribae, et duo Correctores Typi).

Könyv Nyomo

3^{or} Könyv Nyomo (Typographus) a ki a Köz-Nyomo Műhelyhez tartozó Eszközökre Legényekre be szerzett papirosokra, el készült nyomtatásokra vigyázzon, szoross szám adás alatt, és a ki állandó fizetésen kívül alku szerint való részt is vehetne, az el adott könyveknek Esztendőként meg gyűlt tiszta nyereségéből, leg alább ez alatt a szín alatt, hogy a nyomtatás Mesterségére Magyar Iffiakat tanítson.

Réz Metző

4er Rézre-Metző (Incisor), mivel a Társaság a Könyveknek tisztes nyomtatásokat, különbömböféle ékes metztésekkel is akarja kellemetessé tenni, tehát egy mesterséget jól értő Réz Metzőt is kíván a maga részére tartani, a kit ugyan minden Darabjáért kész pénzel ki fog fizetni: de azon kívül esztendőként járó állandó fizetést is kíván megrendelni egyedül azért, hogy Magyar Iffiakat tanítson, azon nálunk még nem igen gyakorlott Mesterségre.

Tselédek

5er Két inas egyike a Titoknok Tiszttségében fog szolgálni, a másika pedig a Könyv Tárban.

Szolgák

6^{or} Két házi Szolga, kik a Házi tisztogatásra Fűtésre, és egyebekre fognak köteleztetni.

[f. 11]

^{722r} A Fizetés, és Jutalom osztásnak modja, és egyéb költségek

Már a mi a fizetés, és Jutalom Osztásnak modját s' a' több Költségeket illeti, ezekről a Társaság így vélekedik: hogy a Társaságnak helyben lako Tisztei, mivel a Társaság dolgaival, úgy el foglaltatnak, hogy a mellett egyéb Hivatalt éppen nem viselhetnek, mint a többi Rendes Tagok a Társaságtól oly tekintetbe vevőgyenek, hogy a többi Tagoknál gyamolttalanabb Sorsba ne tétessenek. Ez okáért nem tsak tisztességes élelmekre, de egyszersmind ösztönzésekre is illendő fizetést rendelni szükséges, ugyan is a Tudományok szüállításéhez meg elégedett szív, és ebből származó Jó Kedv kívántatik: külömben a szűkebb Fizetés, gyamolttalana tévén a Társaságot, az dologtalaná, és nevetségessé lehetne egyszersmind, Es ha valami bizonyosan, a Jó fizetésnek el mulatása lenne, az a mi a helybe lakó Tagokat arra inditaná, hogy azok a Társaságnak nagy hátra maradásával (a mely a szűken fizetett Tagoknak kénytelen gyakor változásokbul szükséges képpen fogna következni) kényszerítettének mind munkájokat félbe hagyni, mind olyan hivatalt keresni, a melyben felénnyi fáradsággal bátor kiszebb Jövedelemmel de néha talán nagyobbbal is tisztességesen ki jöhetnének. A melybül a lenne, hogy a gyakori félbe hagyás miatt [f. 11v] hat Esztendeig sem lehet azt várni, a mi két Esztendő alatt meg készült volna. Azért még tsak a következő Fizetés modja sem lenne szer felett való, a helyben lako Tisztekre nézve.

A Titoknoknak	Rfl
Az első másod Titoknoknak	
A második másod Titoknoknak	
A Könyv Tár Gondviselőének	
A nyomó műhelyhez latonak	
A Játék házhoz latonak	
A többi hat seged Társasnak	
Külön külön	
tehát öszvességgel	
Eszerént a Társaságnak helyben lévő Tisztviselő Tagjainak	
állandó Fizetések esztendőnként tézen minősze	
Ezek a Tizenkét Tiszt viselő Tagok, a Társaságnak	
több Rendes Tagjaival egyenlő Részt vennének	
az Esztendőként járó Jutalombul is, tehát ha tsak	
150 Forint esne is kinek kinek már azt 36 személyre	
vévén tenne öszvességgel	

Atallyában e volna ennek a Jutalom osztásnak modja: hogy a mi a Társaságnak Esztendőn által való szükséges költségei után, a fellyebb említett kut fejekbül tsizta nyereségül meg maradna: az ezek közt az 36 személybül álló Tagok közt egyenlőben föl osztatna.

Különös Jutalom volna az, a melyet a Társaság valami hasznos Kérdésnek meg feítésére esztendőnként fel tenne, vagy pedig akár mely [f. 12] nagyobb munkáknak ki dolgozására ki rendelne. A kiszebbre kevesebbet tenne fel a Társaság; a nagyobbra többet. Mindenikbül hárman részesülnének, mert némü némüképpen igazságtalanság volna, tsak egynek oda itélni, olyankor az egész Jutalmat mikor meg esik, hogy többen is igen közel találták a dolgot, a mely e szerént az elsőséget kétségsé tenné. A kiszebb kérdésekre leg fellyebb harmincz Aranyot lehetne fel tenni: úgy hogy ebbül az Elsőnek 12 Arany esne a másodiknak 10, a Harmadiknak 8.

A nagyobb munkákra leg alább is 50 Arany adodna a melybül a' leg elsőnek 20 Arany esnék, a másodiknak 16, a Harmadiknak 14.

Ez a' két tétel 80 Aranyat tenne i. t.	Rfl.	360
Házbérre kívántatnék leg alább is		1600
A többi 9 Tiszt Tagoknak ha a ki rendeltt épületben most mindjárt helyek nem lehetne szállás pénzül kinek kinek 150 forintyával tenne		1350
Posta költség leg alább is fel menne		600
A Szamado Gazdának fizetése		800
A két Író Deáknak fizetése kinek kinek 250 fval öszvességgel		500
A két nyomtatás Jobbitonak kinek kinek 250 fval öszvességgel		500
A könyv Nyomtatónak		400
A nyomo Legényeknek, ha két saito lenne, személy kívántatván meg, kinek kinek fval öszvességgel		
A Házi Gazdát segéllő Könyv Áros Legénynek		300
A Réz Metzőnek, az Iffiak tanításáért		300
A Metzés Tanulo Iffiaknak ösztön pénz		300
A két Inásnak 150 fval		300
A két Házi Szolgának, kinek kinek 100 fval öszvességgel		200
A köz szobáknak fűttésére, gyertyára, papirosra, házi butorokra, s' a t.		600
Mind öszvességgel		

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Dessewffy József köszöntő levele Batsányi Jánoshoz. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában Quart. Lat. 715. jelzet alatt található Jankovich Miklós gyűjteményéből egy különféle, könyvvé összefűzött lapokból álló kézirat: „Poëmatum tam Veterum, quam Recentiorum quae ab Hungaris scripta sunt et inedita Collectio Jankowichiana.” A kéziratban egymás után következnek különböző szerzők műveinek másolatai, némelyiknél évszám is található, a legkorábbi 1571-es, abafáji Gyulay Pál „Templum Palladis” című dialógusa. A gyűjteményen belül kisebb collectiók vannak, mint például Fejérváry Károlynak „Collectio Variorum Poematum et Epigramatum sui temporis.” De olyan érdekességek is olvashatók a kéziratban, mint Orczy Lőrinc búcsúvétele a főispáni hivataltól 1784-ben: „Dum illustrissimus Dominus Laurentius L. B. Orczy in I(II)a provincia Albaujvariensi supremi Comititis muneris valediceret(ur) simul(atque) Illustrissimus Dominus Ladislaus L. B. Orczy in ejusdem Provinciae Supremum Comitem filius a Patre inauguraretur Devote Canebat Musa Evangelicorum Cassoviensium.”¹

A kézirat számozása folytonos, a 90. rectótól a 100. recto levélig tart az a rész, ahol Dessewffy József ifjúkori versei olvashatók. (*C. Josephi Desewffy de Csernesz Iuvenilia Poemata.*) Ez a 19 oldal kisebb méretű a többi lapnál, előtte és utána is kivágott lapok margója található. Végig egy kéz írása, 10 különböző versből álló gyűjtemény. Tartalmaz 2 költői levelet (az egyiket egy piaristához, talán Koppi Károlyhoz, a másikat Batsányi Jánoshoz), a lusta ember epitaphiumát, egy Horatius-ódát, egy leány haláláról szóló verset, egy Ovidius-parafrazist, egy *Phantasia* és egy *De Amore* című verset, egy Buda történetéről, és egy a saját születéséről írott művet. Az összes vers

¹ E latin nyelvű kéziratnak a nyomtatott változata magyarul megtalálható az Országos Levéltárban: Orczy család levéltára, P szekció 519. Familiaria, 12. csomó.

disztichonos formában íródott. A Batsányihoz írt üdvözlőnél nincs évszám, viszont az előtte lévő versnél (*De morte Puellae Pestini*) van: 1787. és a köszöntő utáni harmadik és negyedik versnél (*De Amore, Descriptio Historiae quae Budae 1788 Contigit*) is találhatunk évszámot, ez mindkét esetben 1788. Feltételezhető, hogy a többi vers is ebből a korból származik, ami azt jelenti, hogy Dessewffy 16–17 éves korában írta azokat. Ebben az időben még Batsányi is nagyon fiatal (24–25 éves), kezdő poéta volt, akinek ekkor még csak egyetlen műve jelent meg *A magyarok vitézsége régiek példáival meg világositva*. (Pest, 1785.) Viszont olyan nagy volt ennek a kis munkának a sikere, hogy hatására Batsányi joghallgató társa, Berzeviczi Sándor, írt egy 36 soros disztichont, amelyet még Horányi Elek (Batsányi szeretett tanítómestere) is megemlít, sőt közlétesz.² Ezt a művet ismerhette Dessewffy, és esetleg még az 1788 nyarán megjelent első kötetét a *Kassai Magyar Museum*nak. Mindenesetre talán az egyik első köszöntője Batsányinak Dessewffy József, ám valószínűleg Batsányi nem is tudott erről a költői levélről, később egymással sosem leveleztek, s úgy tűnik, mintha nem is ismerték volna egymást személyesen.

A köszöntő vers³ egy ifjúkorában önmagát még költőnek képzelő, majdani hatalmas műveltségét már megcsillantó, műkedvelő fiatalember írása a nála egy évtizeddel idősebb költőhöz. Dessewffy József sokkal inkább akadémia- és irodalomszervezői, s mecénási tevékenységével szerzett magának hírnevet és elismerést, mintsem verseivel. Levelezése jelentős, életrajzai és emlékbeszédek sikerültebbek. Versei szellemesek, de nyelv, s alak tekintetében gyöngék, ez a tendencia ebben a versben is megfigyelhető. Nincs kohézió, az egész vers szerkesztetlen, s hosszúra nyújtott. A klasszikus iskolai költők mellett (Vergilius, Horatius, Catullus, Tibullus) Attilát, a hunok királyát is megemlíti, s a magyar nyelvet is, és a hazát (a versben az egyik legtöbbször előforduló szó a patria), s némileg irigyen (invideo) nevezi Batsányit már ekkor a magyar vatesnek, amely szokásos formula jóval később, az Osszián-fordítások idején fogalmazódott meg Batsányi számára, s vált tudatosan vállalt költői magatartássá.

Batsányio Deseoffy Salutem

Hungarico mittit vates, nova Carmina vati
Tum novus in latio, namque Poeta foro
Quid dico? nec sum Romano sanguine cretus
Nec mea Pegazidis, ora riganur aquis.
Cur augere meam turpis, cur demere famam
Tento aliis: merito cur volo plura meo.
Surge Poetarum tu livida turba; sepulcro
Saevaue desveta spicula mitte⁴ manu
En me Virgilius petis hinc, Horatius illinc
Ferre quis haec, non quis reddere tela sciat
Urit Naso Latus, consvescens spargere flammam
Haec it in exitium quam male flamma meum
Ipsae Catullus habet, quae spargar tela, minasque
Cur addis presso, chare Tibulle tuas

Sistite, quos semper colui, fovique Poetae
Deviat e tenera missa sagitta manu
Arma, Ducumque licet vobis cantassa triumphos
At pugnas ferro, mitis Apollo vetat
Dum Phoebo stanco, multis est Pytho sagittis
Pro cunctis victor vatibus ille fuit
Parcite sacratas vos tingere sanguine Palmas
O! Maro⁵ palmas plus meruere tuas
Hae tibi tam vasto fecerunt nomen in Orbe
Deberes digitis gratior esse tuis
Non cessans, quamvis cuperem cessare sagittae
Vocibus obsistunt spicula spissa meis
Imparibus Vates numeris, qui mollia facta
Mollibus enarrant imparibusque modis

² HORÁNYI Alexius: *Nova Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*. Pestini, Typis Matthiae Trattner, 1792. 321. „Legitur in hoc opusculo venustum carmen, quo Batsányio Amicus, et tunc in Jurisprudentia Socius Alexander Berzeviczi applausit, quod hoc loco exhibendum putamus.”

³ Az átírás során a rövidítéseket feloldottam, a központozást és a nagybetűket a kézirat alapján megtartottam.

⁴ a. corripe tela

⁵ Virgili

Addere vincturas vellent cervici catenas
 Et glomerare meo colla rotunda iugo
 Permitto Nomen nec me defendere telis
 Conabor, collo parcite turba meo.
 Si quoque me dignum possem censere Poetam
 Isto non essem nomine dignus ego
 Hungarico quia non resonant mihi pectora versu
 Sed me sunt latius pectora ranca modis
 Vos estis vates, vos norunt astra, solumque
 Vestra aequor sistunt carmina saxa movent
 Non ego sum vates, quia carmina fingere tento
 Rara Poetarum gloria rara cohors
 Placati redeunt, et jam mihi corda levantur
 Nec pictus vultu, cernitur esse timor
 En timui vates, nunc Patria justa timenda est
 Arma cruenta magis posterioris erunt
 Cur ego Romano vellem contendere versu?
 Quam pater incultus Patria lingua modos
 Attila vectigal Romam solvisse coegit
 Romano digner Carmina ferre pede
 More colam Latio, victorum numina vates
 Summa quidem Vates numina Romania [!]
 At quod in Ausonios nova Carmina fero campos
 Propositis Metris causa docenda mihi
 Non vellem Patris, mediocria dicere versu
 Non mihi selectos sustinet illa modos
 Non amor et studium Patriae langvescit et Ignis
 Pectus qui tegidum non⁷ finit esse meum

Non mihi cum Patria vires, animique recentes
 Labans, et quidam⁶ pectora torpor habet
 Nec pudet Hungarica quod sim de Gente creatus
 Quem pudet, heu! Patrii degener ille soli
 Nullam habeat Patriam turpis nec Numina, nullo
 Unquam sit cuperem faustus ut ille bono
 Ille malis pereat, quae sunt bona perdat iniquus
 Atque malis bona sint, non nocitura minus
 Dum mihi purpureus sanguis mea membra rigabit
 Dumque mihi sicco corpore succus erit
 Dum Capient haec ora Cibus, dum lumina cernent
 Et pes decretum motus habebit iter
 Omnia quae molem faciunt, mihi Corporis istam
 Pars quoque si vivit purior illa mei
 Patria, sint sacra tibi per numina luro
 Vos sitis o Dictis, Numina justa meis
 Hungaricis numeris, si Carmina scribere vobis
 Iam possem toto maximus orbe forem
 Non mihi prout nunc fit premerentur pectora tussi
 Nec fluere spissum gutture phlegma meo
 Possem plura loqui, possem clamare candendo
 Dilectae Patriae, deliciasque meae.
 At mihi sic vix sunt, suspitia pectore lasso
 Quae sint maestitiae signa probata meae.
 Diligo te quamvis, quamvis sis pectore toto
 Ingenioque mihi junctus amicus
 Invideo quod sis tu vates Hungarus ipsi
 Praebeat afflicto Hospita lingua modos.

AJKAY ALINKA

Aranka György és a debreceni diák rézmetszők. Bár a XVI. század közepétől folyamatos a nyomdászat Debrecenben, a rézmetszői tevékenység viszonylag megkésve, mintegy két évszázaddal később jelentkezett a városban.¹ A XVIII. század végén a debreceni református kollégium rézmetsző diákjai közül többen is kiemelkedő eredményeket értek el; az általuk készített térképek, atlaszok (mappák, vagy erdélyiesen: „abroszok”) ismertté váltak Magyarországon és Erdélyben is. A kollégium 1801 decemberében írott tanári jegyzőkönyve szerint az elvégzett munkák elismeréseként jutalomba részesítették Erőss Gábor (1779–1815) Pap József és Pethes Dávid diákrézmetszőket, ez utóbbi 1799-től volt a kollégiumban „subscribálva”. Ecsedi István, aki feldolgozta a kollégiumban folyt rézmetszői tevékenységet² – e három diákról írva kiemelte, hogy munkájuk „koronája” a Nagybritanniáról készült térkép, amelyről mutatványlapokat küldtek szét előfizetők gyűjtése céljából.

⁶ nec⁷ nobis¹ TÓTH Béla: *A debreceni rézmetsző diákok*. Bp. 1976.² ECSEDI István: *A rézmetszés művészete a debreceni református kollégiumban*. Debrecen, 1931.

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság – és annak sokáig titkára, Aranka György élénk kapcsolatot tartott fenn a nyomdászokkal, könyvnyomtatókkal, és mint az alábbi levél is bizonyítja – kapcsolatba került a hírnévre szert tett debreceni rézmetsző diákokkal is. A kialakult kapcsolatnak eddig mindössze az itt közlésre kerülő levél a bizonyítéka, amelyből kiderül, hogy a rézmetsző diákok 1802. november 18-án Arankához is levélben fordultak – arra számítva, hogy így is növelhetik a készülő munkájukra a várható előfizetők számát. Sajnos a diákok levele egyelőre nem került elő, mint ahogy lappang vagy végleg elveszett a levelezés többi darabja is. Aranka György itt közlésre kerülő válaszlevelét a debreceni kollégium egykori kéziratára őrzi R/744/4. sz. alatt; tartalma nem volt ismeretlen a kutatók előtt, de szövege először most kerül közlésre.

Aranka leveléből kiderül, hogy a rézmetsző diákok jól számítottak: mire kész Aranka válasza, már biztosított 30 igénylő, így nyugodtan megtoldja a megrendelést még húsz példánnyal. De a diákok munkájának az elismerését jelzi, amint Tóth Béla idézett könyvéből tudjuk (27. l.), hogy Erdélyből több helyről érkeznek további megrendelések; Erdély gubernátora, Bánffy György pénzadománnyal is kifejezte elismerését. Aranka Marosvásárhelyen pedig eredményes közvetítő lehetett; a mintapéldány pedig a munka minőségét hirdette.

Nagy kár, hogy a feltehetően folytatódó levelezési kapcsolatnak egyelőre nincs nyoma. De az egyetlen megmaradt Aranka levél így is bizonyítja a rézmetsző debreceni diákok eredményes munkáját, a növekvő érdeklődést, sőt ezen is túl, jól sejteti: a nyomdászok, könyvkötők, könyvárusok, és nem utolsósorban a rézmetszők tevékenysége Magyarországon és Erdélyben is – része a kor szellemi életének.

*Aranka György levele Eröss Gábor, Pap József és Pethes Dávid
debreceni rézmetszőkhöz*

Eröss Gábor, Pap Josef és Pethes Dávid ő Kelmeknek mint Érdemes Baráttjainak
Aranka György

A mult Nov. 18.dikán irt Leveleket, Angliának melléje zárt Abroszszával együtt, örömmel vettem. Az értelme ez: Európát hasonló 12 Szép abroszbann ki akarják Kelmeket adni; mindössze a 12től 3 rft. 30 Xrért; mennék végire előre, a mennyiben lehet, hogy itt és a vidékenn hány kelne el. Én egy jelentést melléje tévén és a közönséget bizonyossá tévén, hogy a más 11 Abroszok is hasonló Szépek fognak lenni, mint a bé küldetett; mind a Mlgs [méltóságos] K.[irályi] Táblánn, mind a Városonn levő Uraságokrol mind a Colegyom beli Ifúságtól feles jelentkezéseket vettem, hogy ha a Munka Szép és Jo lessz, az irt árron megveszik, csak tessék bé küldeni. A magokat jelentőknek számok többre megyen 30nál; de 50nt bátran bé lehet küldeni. Küldjék az én kezembe. Tegyenek beléje egy Levelet, v[agy] Antal³ v[agy] Tompa⁴ Ref. idevalo Profeszszor Urakhoz valamelyikhez. Mert megeshetik hogy én azomban olyan állapotban eshetem hogy azért e X bé küldendő Munkák se az pénz ne veszedelmezzék: a bátorságért ezt kell csinálni. Ha bizonyosabb és egyenesebb alkalmatosság nem leszen, a Debreczeni Sokadalomkor, a Kolosvári Könyvkötők bé hozzák. Pesti Könyvárrus Kiss István⁵ Uram megmondja kire kell bizni. A Kelmetek munkájok mindenek előtt kedvességét; igyekezetek dicséretet nyert. Énis jo Szivel

³ Antal János (1767–1854) a történelem és a filológia tanára a marosvásárhelyi református kollégiumban.

⁴ Tompa János (1770–1834) professzor Marosvásárhelyen, majd Nagynyeden.

⁵ Kiss István (†1805) pesti könyvkereskedő.

ajánlom mindenben Szolgálatomat tehetségemig. T[ekintetes] Prof. Budai Ésaia⁶ Urat szívesen tisztetem. Azonn kérem, hogy az eddig Debreczenben oskolák számára ki jött Classicusok pl. Phodrus (Phaedrus, Caius Julius ?), Comélius, Nepos, et. elszenvedhetetlen nyomtatás hibájival megrakva jövéen ki, és azért bestelenül: ezt a bestelenséget vegye el a szép hírvü nevü Debreczenről. Aztis megkének jobbitani benne: hogy a V betüt ne nyomtassák u-val. Más a mai világ ezenn az öregek tulajdonságánn, hogy az ilyen aproságokból nagyot csináljon, tul vagyon. Énpedig ajánlom magamat Kelmetek barátságába és szerencséltetem!

M[aros]Vásárhely 20 X^{br} [december] '803.

ENYEDI SÁNDOR

Kazinczy Ferenc könyvei Marosvásárhelyen. (Adalékok Kazinczy könyvtárának történetéhez.) A Kazinczy levelezés ismerői jól tudják, hogy a széphalmi poéta milyen sokszor szól a KÖNYV-ről, a könyvek gyűjtéséről. S a téma gyakoriságának tettenérhető eredménye Kazinczy szépen gyarapodó könyvtára. Azt is tudjuk, hogy elhatalmasodó anyagi gondjai miatt 1806-ban a tulajdonos a könyvek eladására kényszerül. Már az év elején Schedius Lajoshoz intézett levelében írja:

„Nékem Münchenből három láda Hungarica-im érkeztek. Antiquáriusi portékák. Ezen új szerzeményemet sok sok esztendőki gyűjteményeimhez csaptam, 's el akarom adni... Debreczen és Patak most pénz nélkül vagyon; épít. Ott nem remélhetem, hogy Vevőre kapjak. Különbén annak adom, a'ki kedvet mutat reá.”¹

Fél év múlva a Consistoriumot keresi fel ajánlatával:

„Magyar dolgokat illető régi és ritka könyveimnek 's képeimnek gyűjteményét, melyet tavaly egy Baviariában vásárlott Bibliotheca által gazdagítottam, mutatom-bé itt a 'Fő Tiszt. Consistóriumnak, hogy azt, ha méltónak látja, a' Debreczeni Collegium számára megvehesse... Az egész gyűjtemény mintegy 1400 darab könyv, és 900-nál több kép, topographiai, prospectusi, militaris rajzolat és mappa, 's az ára Két ezer Rfor. 's ebből alkuképen el nem engedek semmit...”²

Végül az egyházkerület 1806 októberében tartott gyűlése úgy dönt, hogy 1694 forintért a sárospataki kollégium számára megveszik a felajánlott könyveket. A vételár egy részét az egyházkerület előlegezte, a többi jótévkök adománaiból gyűlt össze.³ A gyűjteményt 1807-ben szállították Sárospatakra. A másfélezer nyomtatvány jegyzékét maga Kazinczy készítette el: „Bibliotheca antiquaria rerum hungaricarum Francisci Kazinczi Bibliothecae Collegii Reformatior. Sárospatakien-si illata 1807.”

Természetesen a kényszerű eladást követő években Kazinczy nem hagy fel a könyvek gyűjtésével. Lassan-lassan növekedni kezd egy második gyűjtemény, amely később ugyancsak eladásra

⁶ Budai Ézsaiás (1766–1822) a bölcsélet és a hittan tudósa, professzor a debreceni kollégiumban. Arankával több levelet váltott.

¹ *Kazinczy Ferenc levelezése*. Közzéteszi VÁCZY János. IV. Bp. 1893. 37.

² Uo. 242–243.

³ SZINYEI Gerzson: *A sárospataki főiskolai könyvtár története*. Sárospatak, 1884. 46–47.

kerül. A mintegy 1478 kötetes állomány Jankovich Miklós birtokába jut s majd az ő hagyatékával együtt kerül be a Széchényi Könyvtárba.⁴

Ezen a két nagyobb hagyatékon kívül Kazinczy Ferenc egykori könyvtára még sok olyan könyvet is őrizhetett, amelyeket tulajdonosuk már a fenti árúbabocsátások előtt elajándékozott, vagy olyanokat, amelyektől nem akart megválni, minthogy használta őket. Feltehető, hogy az írott és nyomtatott szó elkötelezettje ismert anyagi nehézségei ellenére élete végéig (1831) nem hagyta félbe a könyvek szerzését. A kérdés csak az, hogy mi lett ezeknek a sorsa? A 18–19. századi köz- és magángyűjtemények vizsgálata, régi könyvjegyzékek, leltárak faggatása talán még segíthet a kérdés megválaszolásában.

A marosvásárhelyi Teleki Téka jó példa erre, hiszen közel félszáz könyvről bebizonyítható, hogy Kazinczy adományaként került Teleki Sámuel gyűjteményébe.

Három kötet esetében a könyvekben lévő beírások segítenek abban, hogy ne tévedjünk az adományozót illetően. A 17. századi latinul író holland költő, Janus Broukhusius Amsterdamban megjelent imponáló kivitelezésű kötetében⁵ két Kazinczy beírás is található. Először 1785 decemberében Kassán jegyzi a könyvet: „Franc. Kazinczy Cassoviae 27. Xbr. 1785”, majd 1802 nyarán Érsemjén rögzíti az ajándékozás tényét:

„Librum hunc, Dono Abrahami Komjáti possessum, Bibliothecae Excellentissimi Comitiss Samuelis Teleki de Szék, Cancellarii Transilvanici, Comitiss Bihariensis. Societ. Erud. Gotting. Membri. (...) infert Franciscus Kazinczy dñs patriis tokaisque coelo, post toleratos in carce primum Budensi, postea Brunano, tandem Kufsteniensi ac Munkácsino MCCCLXXXVII dies, clementie Francisci II Pii, Justi, Felicis, IV Kal. Julii MCCCCI redditus Er-Semjén, in agro Bihariensi, VIII Id. Augusti, MDCCCII.”

A másik könyv az Oporinus család bázeli nyomdájában 1546-ban készült,⁶ s Kazinczy 1786-ban jegyezte be nevét a kötetbe: „Franc. Kazinczy 1786.” Mindebből még nem tudhatnánk semmit arról, hogy hogyan került végül a kötet Teleki Sámuel birtokába, ha nem említené maga Kazinczy 1802 augusztusában kelt levelében az ajándékozási szándékot:

„Az én könyveim között kettő van, a' miről azt merem hinni, hogy az Excellentiád hazafiúi lélekkel állított Bibliothekájának öregbítésére lehetne. Esedezem Excdnál, méltotassák ajándékomat elfogadni, 's érezze, mint örvendek, hogy azt nyújthatom. Egyike a' Broukhusius verseinek pompás kiadása, melyet én egy érdemes barátomtól, Miskolczi volt Professor Komjáti Ábrahám Úrtól kaptam, midőn Belgiumból hazaért. A' másika az Oporin Bucolicus poetai (munkája) 1546-ban jött ki Basileában.”⁷

A harmadik Telekinek ajándékozott könyv Kazinczy *Fordított Egyveleg írásainak* első kötete,⁸ melybe maga a kancellár jegyzi be: „Sam. Teleki ex dono auctoris.”

⁴ BARCZA József: *Kazinczy Ferenc első könyvtára Sárospatakon*. = MKsz 1962. 2–3. sz. 204.

⁵ *Jani Broukhusii Poematum Libri Sedecim*. Amstelaedami, excudit Franciscus Halma, 1711. Jelzete: Tq-679 b.

⁶ *En habes lector Bucolicorum autores XXXVIII...* Basileae, ex officinis Ioannis Oporini, 1546. Jelzete: To-1455.

⁷ *Kazinczy Ferenc levelezése...* II. 484.

⁸ *Kazinczynek fordított egyveleg írásai*. Első-kötet. Széphalom, Abaujban, 1808. Jelzete: To-1751 b/2.

Nem a könyvekben lévő beírások alapján, hanem egy véletlenül felbukkant könyvjegyzék segítségével sikerült mintegy 45 kötetről egészen pontosan megállapítani, hogy Kazinczy Ferenc ajándékként kerültek a Teleki könyvtár állományába.

A könyvjegyzéket maga a könyvtáralapító említi 1820. november 23-án marosvásárhelyi könyvtárosához, Kelemen Mártonhoz írott levelében:

„Vettem a Kazinczy Ferencz Urtól Tavaly Bibliothecámnak ajándékuul küldött Nyomtatványoknakis Consignatioját, és itt lévő Catalogusomban inferaltattam...”⁹

A következő év decemberében pedig arról tudósítja tékáriusát, hogy katalógusának V. kötetét, mely az újabb szerzeményeket tartalmazza, Bécsből leküldte leányához Kolozsvárra.¹⁰ A levelekben talált nyomokon indult el e sorok írója a Teleki Téka négykötetes Bécsben megjelent katalógusának kiegészítését felkutatni. Kiderült, hogy az elveszettnek hitt kézírásos kötet a családi levéltár töredékeivel együtt a második világháború után az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába került. (Jelenleg a Kolozsvári Állami Levéltár tulajdonában van.) A negyedréti alakú füzet címe: *Catalogi Bibliothecae Com. Teleki de Szék. Pars Quinta. Librorum inde ab anno MDCCCXIX post typis vulgatum catalogi partem quartam comparatos, complexa.* A katalógus 148. lapjától kezdődően találjuk a Kazinczy Ferenc ajándékából kapott könyvek jegyzékét: *Consignatio Librorum, quos spectabilis ac Perillustris Dominus Franciscus Kazinczy Bibliothecae donavit.* A lista 34 cím alatt 45 darab nyomtatványt tartalmaz, amely között 9 kötetes könyvsorozattól kezdve két példányban szereplő pár leveles nyomtatvány is van. A jegyzéket Szentgyörgyi Imre, Teleki Sámuel bécsi titkára készíthette közvetlenül az ajándékozás után (1819). Alább közöljük az eredetiben 5 oldalas listát, kiegészítve a kötetek helyrajzi számával, amelyet az egyes tételek mellé, szögletes zárójelbe tettünk:

Csáky /Emanuelis Comitiss/ Sermo, in Generali Congregatione habitus. in Folio. Leutschoviae. 1809. [Tf-445 c/3 (59)]

Sermones in Generali Congregatione Comitatus Scepusiensi, habiti sub praesidis Caroli Ambrosii. in Folio. Leutschoviae. 1809. Exempl. 2. [Tf-445 c/3 (58)]

Modalitas Repartitionum tempore Dietre Anni 1792. in Folio. [Tf-1147 b/coll. 5]

Kézy /Moysi/ Carmen summis honoribus a meritis Domini Petri Klobusiczky dicatum. in quarto. Sarospatakini. 1816. [Tq-507 d/3 (63)]

– Manes Priscaae Pronay Elegia ad Ill. et Magnif. D. Gabrielem Lonyai. in 4°. Sarospatakini. 1816. Exempl. 2 [Tq-507 d/3 (62)]

Kazinczy /Ferencz/ Munkái. in 8°. Pest. 1819. Tom. IX. [To-1548 r-q]

– Báro Wesselényi Miklos Urhoz Miklosnak Fiához, midőn mint Kapitány-segédtsiztye az Attyának Századját gyakorlotta. in 4°. Budán. 1809. [Tq-507 d/3 (65)]

Magyar Régiségek és Ritkaságok. Kiadta Kazinczy Ferentz. in 8°. Pesten. 1808. Tom. I. [To-3612 c/3]

Zrínyinek minden Munkái. Kiadta Kazinczy Ferentz. in 8°. Pesten. 1817. Tom. I. [To-3583 b]

Ujhellyi Dajka Gábor Versei. öszve szedte és kiadta Kazinczy Ferentz. in 8°. Pesten. 1813. accessit: Berzsényi Dániel Versei. Kiadta Helmezy Mihály. in 8°. Pest. 1813. [To-1548 1/4]

⁹ Teleki Sámuel levele Kelemen Mártonnak. Bécs, 1820. november 23. (Marosvásárhely, Kelemen Márton irathagyatéka. Magántulajdonban. Közli: DEE NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár, 1997. 385.)

¹⁰ Teleki Sámuel levele Kelemen Mártonnak. Bécs, 1821. december 18. (Uo. Közli: uő. 389.)

G. Dessewffy Josef és Kazinczy Ferentz Vélemények Zemplény Vármegye Rendeihez a Győrnél el-esett Vitézeknek állitando Emlék dolgában. in 8°. S.Patak. 1811. [To-1050 b/3 (13)]

Szabó Dávid Mejképe le-festve 1788. Julius 24-kén. festtette Kazinczy Ferentz. Tövisék és Virágok. Széphalom. in 8°. 1811. 2 Exemplumba. [To-1050 b/9 (14)]

Szemere /Paul/ Gedicht an den Herrn Ladislaus Vida übersetzt von Andreas Haliczky. in 4-to. Pest. 1809. [Tq-507 d/3 (64)]

W. Jankovich Miklos. Magyar Szo-Nemzés. in 8°. Pesth. 1812. [To-3611 b]

Zaid! vagy Negyedik Mahumed Török-Császárnak szerencsétlen Szerelme. Kotzebue után Magyarul. in 8°. Pest. 1803. [To-1548 o]

Baicsi /Joan/ Epigrammatum Libri II. in 8°. Comáromii. 1795. [To-1050 b/9 (6)]

Nagy Ferentz Odái Horátz Mértékein. in 8°. Kassán. 1807. [To-1548 g]

Bion és Moschus Idylliumai fordította Vályi Nagy Ferentz. in 8°. S.Patak. 1811. [To-1050 b/9 (7)]

Beregszászi /Paul/ Ueber die Selbstkenntniss. in 8°. Erlangen. 1795. [To-1050 b/9 (8)]

Egy Proba az Igazgatás formáiról, és az Uralkodók Kötelességeiről. in 8°. Kolosvár. 1791. [To-1050 b/9 (9)]

Liturgia, vagy a Közönséges Isteni tiszteleteknek és az arra tartozó rendtartásoknak modja. in 8°. S.Patakon. 1814. [To-105 b]

Funkens /Jo. Casp./ Reformationen-Historie. in 8°. Ulm. 1717. [To-499 b]

Az uj Hadi Tudomány Leleke. fordította Zalárdi Jalko László. in 8°. Pest. 1809. [To-3656 é]

Poëtai Gyűjtemény. Öszve szedte Nagy Josef. in 8°. S.Patakon, 1813. [To-1548 p.]

Berchthold /Leop. Graf. v./ Versuch die Grenzen der Wohlthätigkeit gegen Menschen und Thiere zu erweitern. in 8°. Wien. 1765. [To-830 b]

Cristiani /Aloys. Gr./ Prosaisches Gedicht nach dem Claudianus. in 8°. Wien. 1765. [To-1050 b/9 (12)]

Bajcsi /Jo./ Bregætiæ; sive Poëmata in memoriam Praesulum Jaurinensium. in 8°. Comáromii. 1794. [To-1050 b/9 (10)]

Örom-érzések, midőn Grof Széchény Pál, Grof Guilford Károlina Kis-Aszszonyt el-jegyezte. in 8°. Sopron. 1811. [To-1050 b/9 (11)]

Musen-Almanach 1-ter Jahrgang. in 8°. Leutschau. 1801. [To-3636 d/3]

Fuchs /Jo. Sam./ Elementa Juris Naturae. in 8°. Leutschoviae. 1803. [To-668 c]

Falusi Mihály Okos Gyermeknek Nevelés-példája. in 8°. Pososn. 1805. [To-2312 a/10]

Chazár /And./ Dissertatio de Gallicia et Lodomeria, item Dalmatia veneta dicta, Regno Hungariae incorporanda. in 8°. s. l. 1805. [To-1050 b/9 (15)]

Virgilius Eneisse. Fordította Baroti Szabo Dávid. in 8°. Pest. 1813. Tom. II-dus. [To-1548 c/2]

Ha megvizsgáljuk az adományt rögzítő listát, látjuk, hogy Kazinczy a könyvek mellett egy portrét is ajándékozott a kancellárnak. Minden bizonnyal Baróti Szabó Dávidot ábrázolta az 1788-ban készült mellkép, amely sajnos ma már nincs meg a marosvásárhelyi könyvtárban. Ezzel szemben az adományozott könyvek mind megvannak. Láttuk, hogy közöttük olyanok is vannak, amelyeknek szerzője, vagy kiadója maga Kazinczy (6 cím – 14 kötet). A kiadványok zöme 19. századi, azaz nem sokkal az ajándékozás előtt láttak napvilágot. Mindössze hét kiadvány 18. századi.

Három kiadvány esetében minden bizonnyal a listakészítő tévedett a megjelenési évszámot illetően, ugyanis a címlapon más dátum áll. Szemere Pál Vida Lászlóhoz írott versének magyar fordítása 1810-ben látott napvilágot; Leopold Berchthold Bécsben megjelent munkájának kiadási éve 1800, az előszót is akkor írta a szerző, a *Musen-Almanach von und für Ungarn auf das Jahr 1807* nem jelenhetett meg 1801-ben.

Másik három könyv címlapján Kazinczy saját kezű bibliográfiai kiegészítéseit találjuk.

Ismert tény, hogy Kazinczy ha csak tehette kiegészítette a hiányos bibliográfiai adatokat tartalmazó könyveket. Címleírások kiegészítéseként anonymus munkák szerzőjét, az esetleges fordító nevét igyekezett kideríteni, más esetben a kiadási hely, kiadó, vagy tipográfus adatait, a megjelenés évét próbálta megállapítani.¹¹

A Tékának adományozott könyvek között található Bion és Moschus idylliumainak görögből magyarra átültetett kiadása, amelyen nincs feltüntetve a fordító neve, sőt az előszó is elhallgatja a magyar változat szerzőjét. Kazinczy viszont a címlapra beírja kiegészítésként: „Vályi Nagy Ferencz Professor által.”

A *Versuch die Grenzen der Wohlthätigkeit gegen Menschen und Thiere zu erweitern* című, névtelenül kiadott munka címlapján ugyancsak nincs feltüntetve a szerző neve, hanem csak az, hogy barátai között ingyenesen kívánja szétosztani a könyvet: „Herausgegeben zur unentgeltlichen Vertheilung an meine Freunde.” Ezután írja be Kazinczy: „von Leopold Graf Berchthold”. Sőt, a szerzőség még biztosabb nyomatékosítására a névtelenül írott előszó végére is a „Der Verfasser” alá kézírással beírja: „Graf Leopold Berchthold.”

A harmadik kiadvány, *Dissertatio de Gallicia et Lodomeria...* szerzőjének nevét a cím után jegyzi be Kazinczy: „auctore Andr. Cházár, Cottus Gömör Tab. Judr. Assessore.”

A Kazinczy Ferenc adományából származó könyvek egy része egyforma márványmintás kartonkötésben van. A bordó színű aranyozott gerincen pedig a mű rövidített címe olvasható. Ezek a kötetek minden valószínűség szerint rossz állapotban lehettek s Teleki utasítására Marosvásárhelyen újrakötötték őket.

A marosvásárhelyi Teleki Könyvtár tulajdonában lévő Kazinczytól származó kötetek jelzik, hogy a széphalmi mester hajdani könyvtárának rekonstruálása korántsem tekinthető befejezettnek. Jelentősebb, vagy akár kisebb gyűjtemények vizsgálata még mindég hozhat felszínre Kazinczy Ferenc könyvészkedésére vonatkozó eddig ismeretlen adatokat.

DEÉ NAGY ANIKÓ

¹¹ BARCZA József: i. m. 92.; GULYÁS József: *Kazinczy jegyzetei néhány könyv szerzőjét illetően*. = ItK 1935. 1. sz. 67.

FIGYELŐ

Egy bibliográfiai sorozat befejezésére.* E nyolckötetes bibliográfia szintézis nem kevesebbre vállalkozott mint arra, hogy összesítse a magyar irodalomtörténetírás adatait: a kezdetektől 1970-ig. Első kötete 1772-ig rendezte gyűjtését, a második az 1772 és 1848 közötti évtizedek természetét dokumentálta, a harmadik és negyedik az 1849–1905 közötti korszakról adott képet; míg a sor utolsó kötetei századunk adataival teltek meg. Az így bemutatott négy irodalomtörténeti periódus mindegyike külön „tárgyalja” az időszak irodalmi-kulturális jelenségeire vonatkozó ún. általános tételeket – s azoktól elkülönítve rendezi az egyes szerzőkre vonatkozó írásokat, s ezen belül külön-külön csoportosítja az egyes művek (kötetek) recenzióit. Az első három korszakban az általános rész nem különül el önálló kötetbe; a huszadik századi adatok viszont olymértékben megszáporodtak, hogy az 1905–1945, illetve az 1945–1970 évek kötetei (6–7. köt., 8. köt.) mellé lett önálló könyvtestbe kívánczolt. (5. köt.)

Nem volt szándékunkban pontosan utánaszámolni az öt-, hat-, hét-, nyolc-, sőt kilencszáz oldalnyi kiadványok adatainak, de szerény becslésünk szerint számuk összesítetten megközelíti a kétszáztezret. Ezzel a nagyságrenddel sorozatunk a leggazdagabb magyar nyelvű bibliográfiák között foglal helyet, s a nemzetközi mezőnyben is kiemelkedő.

E vállalkozás gyökerei nagyon mélyre nyúlnak vissza. Közvetlen kezdetei az ötvenes évek végéhez kapcsolhatók. Ekkor ért be az a szándék, hogy a magyar irodalomtörténet összevont erőire támaszkodó akadémiai intézet előkészítse irodalomtörténetírásunk szintézisét – természetesen a kor szellemi termékeit meghatározó marxista világszemlélet értelmezésében. Bibliográfiai sorozatunk ehhez a vállalkozáshoz kapcsolódik: mint segédtudomány a nagyigényű szintézis filológiai hátterét volt hivatva biztosítani.

Természetesen nem előzmények nélkül. Elég, ha csak id. Szinnyei József, Hellebrant Árpád, Goriupp Alice és Kozoca Sándor neveire, illetve az *Egyetemes Philológiai Közönyben* és az *Irodalomtörténeti Közleményekben* megjelent, majd 1945 után könyvekké duzzadó éves összesítésekre utalunk. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül az intézet 1954-ben létrehozott elődjének, az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központnak, személy szerint Szabó Györgynek a bibliográfiai kezdeményezéseit sem – az *Irodalmi Figyelőben* és más fórumokon; nevezetesen, hogy a kiemelkedő lapok-folyóiratok repertorizálásával létrehozzák 20. századi irodalmunk adatbázisát. (E törekvésekhez kapcsolódik például a Nyugat-repertórium elkészülése is.)

E kezdeményezéseket végül Klaniczay Tibor, az intézet akkori igazgatóhelyettese karolta fel, pontosabban szólva: terelte egy általánosabb mederbe: az irodalomtörténet valamennyi korszakát

* TÓDOR Ildikó: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1849–1905. Személyi rész II. H–Zs. Bp. 1997. Akadémiai K.–Argumentum K. 621 l.* (A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 4.) – B. HAJTÓ Zsófia *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905–1970. Általános rész. 1905–1970. Bp. 1997. Akadémiai K.–Argumentum K. 754 l.* (A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 5.)

átfogó gyűjtést tervezett, megerősítette az addig csak akadozva működő bibliográfiai osztályt, majd vezetésére meghívta a dokumentációs munka terén gazdag tapasztalattal rendelkező Kemény G. Gábort, az Országos Széchényi Könyvtár hírlaptárából.

A feladat kettős volt: egyrészt cédulára kellett vinni az irodalomtörténet eddig megjelent évi összesítéseinek az adatait, másrészt pedig el kellett végezni az irodalmi lapok és folyóiratok s néhány meghatározó jelentőségű napilap kritikai és irodalomtörténeti közleményeinek az összegyűjtését – az elmúlt másfél évszázad nyomdatermékeinek a megváltását.

Hatalmas és nagy felelősséget követelő feladat! Hiszen a gyűjtők tucatjait kellett mozgósítani, akik közül sokan még nem vettek részt ilyen munkában. Kemény G. Gábor „jó szívének” sajnos kellemetlen következményei (használatlan címfelvételek, kétszer is elvégzett forrásfeltárások) támadtak, s egyre több gondot okozott a napról-napra gyarapodó cédulatömegek beosztása és tárolása is. Szabó György, majd Gerézy Rabán átmeneti irányítása után *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* Vargha Kálmán kezébe került, aki a korábbiaknál nagyobb hangsúlyt helyezett a filológiai pontosságra. Minden egyes felgyűjtött forrást, illetve annak adatait ellenőriztette, s ugyancsak kézbe vetette a korábbi repertóriumokban szereplő adatokat – s a néhány soros, jelentéktelen híradásokat kihagyta. A hatvanas évek elején megkezdődött az addig közös adatgyűjtésben kezelt cédulatömeg korszakonkénti szétosztása: a régi magyar irodalom V. Kovács Sándor, a felvilágosodás és reformkor Kókay György, a szabadságharc utáni félévszázad H. Törő Györgyi szerkesztői kezébe került, míg a 20. századot Vargha Kálmán magának tartotta fenn. E kötet szerkesztők tovább dolgoztak a gyarapodó adatáraddal, kialakítva a már említett általános és személyi részt, esetenként további kontroll- és kiegészítő munkákat kezdeményezve.

A hatvanas évek végén Vargha Kálmán mellett új szerkesztővel gyarapodott a sorozat: V. Windisch Évával, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetőjével, aki a kötetek könyvészeti „nyelvezetének” a kialakításában vette fel a harcot a minél nagyobb egyszerűsítésre törekvő irodalomtörténészekkel szemben; továbbá, aki a nagy anyaggal rendelkező írók adatainak rendezésében és szakozásában, alkotó viták során dolgozta ki a sorozat megszerkesztésének gyakorlatát.

A szerkesztői gárda személyi összeállításában az idők folyamán kisebb-nagyobb változások keletkeztek. A régi magyar irodalom köteténél V. Kovács Sándort Varga Imre és a gyakorlatias Stoll Béla váltotta fel, s ő juttatta el azt 1972-ben a megjelenésig. Kókay György kitartó következetességgel végezte a második kötet szerkesztését, s Vargha Kálmán halála után az egész sorozat gondja is az ő vállára szakadt. Gond akadt elég, különösen az 1849 utáni anyag rendezése és megjelentetése körül. H. Törő Györgyi – hosszadalmas betegeskedése miatt – csak a korszak szakirodalmát közreadó kötet első részének a megjelentetéséig tudta vállalni a munka irányítását, a befejezés munkatársára, Tódor Ildikóra hárult. A huszadik század első fele irodalomtörténeti bibliográfiájának személyi kötetét Vargha Kálmán e sorok írójával osztotta meg, míg az 1945 utáni rész szerkesztését már csak egymagam végeztem. Az általános kötet befejezése lassan haladt. A hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján e kötet anyagát Sinka Erzsébet gondozta, míg végül B. Hajtó Zsófia juttatta el a kiadhatóságra.

Összképünk nem lenne teljes, ha nem szólnánk külön is Klaniczay Tibor gondoskodó figyelméről, aki jelen volt a sorozathoz kapcsolódó minden egyes döntés megvitatásánál. Világosan emlékszem például tanácsaira az ún. „formai egységesítés” kérdéseiben, nemkülönben az általános részek és a nagyobb anyaggal rendelkező szerzők bemutatásával kapcsolatban. S kulcsfontosságú volt, hogy elvállalta az első kötet részletes szakmai lektorálását is. – Ehhez kapcsolódóan nem érdektelen futó pillantást vetnünk az egyes kötetek (l. zárójelben az adott irodalomtörténeti periódust!) lektoraira: Solt Andor (1772–1848), Oltványi Ambrus – Rejtő István – Nagy Miklós (1849–1905), Béládi Miklós, Pomogáts Béla (1905–1970) neveinek pusztá felsorolása is érzékelteti, hogy a sorozat filológiai hitelének a biztosításában a szakma legjobb képviselői segéd-

keztek. S ebből a sorból nem hagyhatók ki az egyes szerkesztők kitűnő segítői: Császtvay Tünde, Csóra Karola, Stauder Mária és Szerb Antalné.

Az előttünk fekvő két utolsó kötettel kapcsolatban nem kívánunk kritikai megjegyzéseket tenni. Az 1849 utáni adatok „merítésével” kapcsolatban például lehetne olyan múlt századi lapokat előszámlálni, amelyek még rejtenek elfeledett kritikákat vagy cikkeket, ám ezek kiderítése nem kifejezetten Tódor Ildikó gondja lett volna –, a sorozat általános gyűjtési keretének függvénye, következménye. Hiszen teljességre csak a könyvek és folyóiratok esetében törekedett a vállalkozás. Napilapok közül bizony számosan kimaradtak. Tegyük hozzá azonban: a hangadó orgánumok adatai mind szerepelnek a gyűjtésben.

S hasonlólt, bár nem teljesen azonosat tudunk mondani B. Hajtó Zsófia kötetéről: az általános rész gyűjtése volt kezdetben a legbizonytalanabb. Gyűjtőinket ugyan sarkallta az adatonként fizetett 1.– azaz egy forint. S recenziók vagy az olyan közlemények esetében, amelyekben szerepelt az író neve, nem is lehetett gond. Ám az irodalmi és a kulturális élet általános kérdéseinek teljességét tekintve nem tenném tűzbe a kezem. Ez azonban megint nem közvetlenül a szerkesztő gondja: ő „hozott anyagból” dolgozott.

A felvetett hiányok esetében bizonyos mértékig a négy korszak általános fejezetének a felépítése is szerepet játszott. Igaz ugyan, hogy a sorozat szerkesztői arra ösztönöztek, hogy az egyes korszakok kötetei nagyjából azonos szerkezetben rendezzék az adatokat: előre hozva a segédkönyveket (bibliográfiákat, névtárakat) és az összefoglaló műveket; majd ez után tárgyalva az irodalom elvi- és elméleti kérdéseit (kritika, irodalomtudomány); ezt követően térve rá az irodalmi műfajok, kifejezőeszközök adatkörére; s befejezésül végezzék el a kérdéses korszak irodalmi folyamatának, illetve az azt keretező irodalmi élet és az irodalomhoz kapcsolódó más művészeti ágak közös kérdéseinek a bemutatását. (Az utolsó, huszadik századi általános részben további egységet kellett biztosítani a szomszédos országok magyar nyelvű irodalmának is.)

Nem szükséges részletesebben indokolni azt a körülményt, hogy az egymást követő korszakokban más és más volt e szerkezeten belül a egyes részletkérdések súlya és aránya. A régi irodalom tárgyalásán belül például nagyobb hangsúlyt kaptak a könyvtárak, egyetemek, iskolák, mint például századunk anyagában. A munka elején az „újkor” gyűjtői nehezebben tudtak dönteni a felhozott példához tartozó közlemények felvételében (nem beszélve a kérdéses irodalmi kapcsolatok, fejezetek objektív súlyáról). Ez legyen azonban a sorozat legnagyobb hibája!

Ám ha már a kritikai megjegyzéseknél tartunk, nem hallgathatom el egy – utólag keletkezett – hiányérzetem: az írók egyéni munkásságát bemutató részével, s azon belül a könyv alakban megjelent művek regisztrálásával kapcsolatban. A sorozat egyértelműen és félreérthetetlenül a magyar irodalomtörténet (és kritika) bibliográfiájának vallotta magát: csak azt kívánta regisztrálni, amit az írókról, irodalomról írtak. Más szóval: csak a szekunder adatokat kívánta összesíteni, s mereven elzárkózott a művek megjelenésének, illetve teljességének a bemutatásától. Ha tehát valamilyen könyvről, alkotásról nem jelent meg ismertetés vagy kritika, akkor kötetünk nem emlékezik meg róluk. A régi irodalom szerkesztői így kezdtek, s ez – ennek az időszaknak a szerkezetében – nem is keltett különösebb hiányérzetet. Ám a 20. századi köteteknél már érzékeny kihagyások keletkeztek így az egyes – korukban nem nagy visszhangot keltő – alkotópályák képeiben. Kezdetben még a kiadások felsorolásában is csak a kritikaiak szerepeltek, míg végül, századunkban, nagy „kompromisszumként” már az életmű-sorozatok is (úgymond filológiai munka fekszik ezek összeállításában is) szalon-, illetve bibliográfia-képes státusba jutottak.

Ennyit a vállalkozás „makro”-szepőlőről. – Ezek jelzése mellett talán nem tűnik szerénytelenségnek, ha felvetjük hatásának, eredményességének kérdését. – Már a munka kezdetén is felmerült ez a gondolat, s Gerézdi Rabán fejtette ki egy értekezleten: bibliográfiánk megjelenése az egész szakmára hatással lesz. Bárki, bármilyen munkába kezd – térképként veheti kézbe, hogy

megtudja: mit tett a magyar kritika 1970-ig az adott témakör feltárásában, melyek a fehér foltok, hol lehet új vonatkozások után kutatni; s ez sem érdektelen: mit nem érdemes másodszor is felfedezni!... Ha úgy tetszik: e lehetőséget akár vératömlesztéshez is hasonlíthatjuk, amely ismeretlemegeket mozgatva adhat ösztönzést a jelennek és a jövőnek.

S ezzel kapcsolatban talán az sem haszontalan, ha emlékeztetünk a magyar bibliográfia-ügy jeles képviselőjének, Szentmihályi Jánosnak a meghatározására: a jó (a szelektált, a lényegyet kiemelő, az áttekinthetően szerkesztett) bibliográfia egyben tudományos műszer is, amely megmutatja az előttünk álló utakat és lehetőségeket. S tanúsíthatom: Szentmihályi János ilyen műszernek tartotta a sorozat megismert köteteit.

Végül hivatkozhatunk a könyvtárak eddigi tapasztalataira. Mindenhonnan az a visszajelzés hallható, hogy a sorozat iránt folyamatos az igény, egyes köteteket már rongyosra koptattak; az utolsó előtti kötetből pedig második kiadást követel a közérdeklődés.

Nem szeretném azonban, ha sorozatzáró írásom valamiféle eufóriába torkollana. Az irodalomtörténeti bibliográfia folytatását illetően egyre rosszabb hírek járnak. Az Országos Széchényi Könyvtár ugyan vállalta egy ideig Kozocsa Sándor évi összesítéseinek folytatását. Az ügy továbbvitelére egész osztályt állított fel, s lassuló ütemben ugyan, de időben egészen az 1988. évi kritikai termés bemutatásáig jutott. Majd egy főigazgatói döntés az egész vállalkozást megszüntette, feltehetően a „profilisztítás” jegyében.

Reményeink szerint az irodalomtörténeti szakbibliográfiának mégis lesz folytatása! A kutatás, az oktatás, a médiák, de az irodalomtörténet, az irodalomkritika iránt érdeklődők tágabb köre sem nélkülözheti hosszú távon a szakirodalmi tájékoztatást. Ennek érdekében – ismereteink szerint – az OSzK még megjelenteti az 1989-es és az 1990-es évek anyagát magába foglaló köteteket, amelyeknek befejező munkálatai igen előrehaladott állapotban szakadtak meg a fent említett döntések következtében. Ezt követően az MTA Irodalomtudományi Intézet bibliográfusi gárdája – amennyiben a jövőre nézve biztosítottak lesznek a feldolgozó és szerkesztő munkálatok anyagi feltételei – megbízást kapott az 1991–1995, illetve az 1996–2000. évi periódusokat magába foglaló két, ún. kumulációs kötet elkészítésére.

Ha ez a terv megvalósul, talán nyugodtabb lelkiismerettel mondhatjuk Dávid Gyula, az erdélyi Kriterion kolozsvári főszerkesztőjének szavait idézve a múlt dokumentálásával kapcsolatban: „Hagyjunk valamit az utánunk jövőknek is!”

Az új évezred számítógépes technikai vívmányai, az internet világot behálózó információs lehetőségei nyilvánvalóan forradalmasítani fogják az ilyen és hasonló retrospektív és kurrens szakbibliográfiák elkészítését, a CD ROM-ok a nagyfokú publicitást, de ezek mögött továbbra is ott kell látnunk a 21. század szorgos bibliográfusait, akik munkája nélkül mindezek nem valósulhatnának meg.

BOTKA FERENC

Kner Erzsébet. Ez év február 26-án Chicagóban, életének 101. évében elhunyt Kner Erzsébet, századunk egyik kiemelkedő magyar könyvkötésze. Halálával a ma már legendás hírű gyomai Kner-dinasztia második generációjának utolsó tagja távozott el.

A két világháború közötti Budapest iparművész köreiből jól ismert Kner Erzsébet 1897-ben született, a neves nyomdaalapító, Kner Izidor ötödik gyermekeként látta meg a napvilágot. Fiú testvéreivel ellentétben őt nem a nyomdász-könyves pályára szánták, ám a család életében a nyomdának, a könyveknek, a mesterségbeli kvalitásnak olyannyira központi szerepe volt, hogy aki huzamosabb ideig ebben a közegeben élt, az észrevétlenül közel került a nyomtatott betű és a

szép könyvek világához. Az egymásra rakódó s egymást erősítő hatások Kner Erzsébet pályáját is kijelölték: amikor az érettségi után – a századelő függetlenségre törő női szerepmintáját követve – önállóságot és kreatív tevékenységet adó munkát keresett, magától értetődően apja, nagypapja, dédapja mesterségét, a könyvkötészetet választotta.

Kner Izidor támogatta leánya merész terveit, de a maga szigorú módján ki is jelölte a tanulás kereteit. „...tudnod kell – mondotta Erzsébetnek –, hogy ez nehéz mesterség, nem könnyű megtanulni, de addig semmiféle művészkedést nem engedek meg, amíg nem fogsz tudni egy egyszerű vászonkötést tökéletesen megcsinálni.” Kner Erzsébet az atyai intencióknak megfelelően beállt inasnak a családi vállalatához és egy éven keresztül tanulta a könyvkötészet technikai részét; mellesleg a gyomai nyomda kötészetiében olyan munkakultúrával ismerkedett meg, amely későbbi sikereinek egyik kulcsa lett. Amikor eljutott oda, hogy az a bizonyos vászonkötés már tökéletesen sikerült, újabb fordulóponthoz érkezett: „...amint kezdtem előrehaladni a mesterségben – írta egyik visszaemlékezésében –, rájöttem, hogy az egész tudomány nem fog sokat jelenteni számomra, ha nem leszek képes az általam készített kötéseket magam megtervezni.” A család Erzsébet szakma iránti elkötelezettségét látva úgy döntött, hogy kiküldik őt Lipcsébe, a grafikai és nyomdászati akadémiaára.

1923 tavaszán érkezett meg a német nyomdászat központjába, s mindjárt az egyik legnevesebb német könyvművész, Hugo Steiner-Prag mesterosztályába került. Steiner-Prag, a Német Könyvművészek Egyesületének elnöke, különös gonddal vezette be hallgatóit a tervezés és a kötéskompozíció kialakításának titkaiba, s közben módszeresen megismertette diákjaival a könyvkötészet sok évszázados formakincsét. Az adott pillanatban még nagyobb hatással volt Kner Erzsébetre a jelen könyvművészete. „Ekkor láttam életemben először – írta néhány évtizeddel később – modern stílusban készített kötéseket, ami reveláció volt számomra. Láttam, mit lehet a legegyszerűbb eszközökkel, pár vonal célszerű alkalmazásával elérni. A tabuk is érvénytelenekké váltak. A vonalak bekeretezés nélkül, szabadon futottak ki a táblák széléről, a szimmetria sem volt parancsoló szükség többé. Az új nyelvet mindjárt megértettem, sőt mindjárt beszélni is tudtam rajta.” A modern stílus elsősorban a Bauhaus szellemiségét tükröző kötéseket jelentette. Kner Erzsébet nem szegődött ugyan a Bauhaus-irányzat követőjévé, de a mozgalommal való találkozás mégis nagyon fontos volt, mert a klasszikus formakincs megismerésével párhuzamosan megélhette a hagyományos formákkal való szakítás élményét is. A kötéstervezésben való előrehaladás mellett az akadémia piacra dolgozó tanműhelyében technikai repertoárját is alaposan kiszélesíthette a Németországban töltött egy esztendő alatt.

Lipcséből hazatérve, 1924 őszén a család segítségével önálló kis műhelyt nyitott Budapesten. A vállalkozás megindításakor a hazai könyvkötészet minden téren válságos helyzetben volt. A nagy példányszámmal dolgozó gépi kötésetek egyelőre még sem technológiai, sem formai téren nem találták meg ipar és művészet korábbi harmóniáját. A hagyományos módon dolgozó kézi kötésetekben pedig – éppen a gépi kötésetekkel folytatott árverseny miatt – már jóvátehetetlenül megbomlott a mesterség és művészet évszázadok alatt kialakult összhangja. Ebben a szituációban Kner Erzsébet, bátyja, Imre tanácsait követve úgy döntött, hogy nem az árak leszorításával, hanem az igazi minőséggel fog versenyezni. „E sorok írója – olvashatjuk első katalógusában megjelent, teoretikusan is megalapozott programjában – azt tűzte ki céljául, hogy az igazi kézi kötéstechnika és a régi eredeti díszítési technikák felhasználásával megkísérli a régi, hazánkban is gyönyörűen virágzott könyvkötő tradíció felelevenítését. Műhelyem boldogulását nem a minden áron való versenyben keresi, hanem a nemes tradíciók ápolásában, a kifogástalan minőség, az egyéni, művészi formai megoldás feltétlen biztosításában.”

Kner Erzsébet azok közé az iparművészek közé tartozott, akik a mesterségbéli hagyományok felé fordulva keresték a technika és a forma új harmóniáját. Ám a múlt csak ihletforrást és elsősorban

mércét jelentett számára. A húszas években készült könyvkötései még közel voltak a reneszánsz és barokk előképekhez, de két-három év alatt megtalálta a maga egyéni stílusát. Kötései az évek múlásával mind egyszerűbbekké váltak, vonalakkal, keretekkel, takarékosan használt ornamentelekkel díszítette könyveit, s így még jobban érvényesült a nemes anyagok szépsége. Az 1931-es párizsi nemzetközi könyvművészeti kiállításon bemutatott köteteiről szólva a londoni *The Times* azt emelte ki, hogy Kner Erzsébet kötései egyszerűségük miatt látszanak a legszebbeknek.

Az Alkotmány utcai könyvkötészet hamar megtalálta a maga közönségét, a bibliofil gyűjtők, a szép könyvek barátai szívesen dolgoztattak Kner Erzsébettel, akit a húszas évek végén már a legjobb fővárosi kézműves iparművészek között tartottak számon. A harmincas években bővült a kis műhely profilja, Kner Erzsébet megpróbálkozott a gépi kötéssel is. A kézi könyvkötéseknél változatlanul a hagyományos eljárásokat és anyagokat alkalmazta, de kisebb példányszámú, bibliofil kiadványoknál a modern technika adta lehetőségeket is használta, s egyike lett a gépi könyvkötészeti technológiához illeszkedő új formakultúra megteremtőinek.

Kner Erzsébet műhelyével együtt átvészelte a háború éveit, az üldöztetés időszakát, ám 1948 felé újra válaszut elé került. Döntenie kellett, hogy a rohamosan közeledő államosítás után feladja-e korábbi létformáját, az önállóságot, avagy követi az 1940-ben az Egyesült Államokba települt öccsét, s megpróbálja ötven évesen újra kezdeni életét új, idegen környezetben. 1949-ben hosszas vívódás után nekivágott az ismeretlennek. Bár Albert öccse Chicagóból azt írta neki, hogy „az a nagyobb hazardírozás, ha otthon maradsz”, ám a kivándorlás is nagyon nehéz útnak bizonyult. Amerikába érkezése után úgy érezte, sohasem szokja meg az új világot, s néhány hónap eltelte után hazatelepülési kérelmet adott be. Ugyan kivándorlásakor magyar állampolgárságáról nem mondott le, de az akkori magyar hatóságok nem engedélyezték visszatelepülését. Mint életének oly sok nehéz pillanatában, ezúttal is a munkában talált vigaszt. Az egyik, Kner Erzsébet kvalitásait jól ismerő chicagói könyvtártól olyan munkát kapott, amelyről a leghivatottabb könyvkötők is csak álmodnak: az ösnyomtatványok gyűjtésére specializálódott Newberry Könyvtár megbízta kötés nélküli, illetve megrongálódott kötésű inkunábulumainak újrakötésével. A közel egy évig tartó munka nagy erkölcsi sikert hozott, s a honorárium a fedezte egy, a budapestihez hasonló műhely felállítását.

Kner Erzsébet chicagói műhelye 1952-től 1982-ig működött, elsősorban a bibliofil kiadóknak, gyűjtőknek, könyvtáraknak, igényes reklámügynökségeknek dolgozott. Amerikában az évszázados mesterségbeli hagyományokat ismerő, ugyanakkor a modern irányzatok iránt fogékony európai iparművészek között tartották számon. 85 éves korában vonult vissza az aktív munkától.

A hetvenes évektől fogva gyakran haza látogatott, s 1987-ben sor került az igazi hazatalálásra is: 90. születésnapján Haiman György kezdeményezésére az Országos Széchényi Könyvtárban reprezentatív életműkiállítás keretében mutatták be hat évtizedes könyvkötői pályafutásának legfontosabb állomásait. A komoly visszhangot kiváltó kiállítás egy már félig-meddig elfeledett jelentős életmű új recepciójának első lépése volt. Kner Erzsébet számára pedig elégtételt és megnyugvást adott: „...ilyen szép kiállítást még életemben nem láttam... Soha saját könyveimet még ilyen szépeknek nem láttam” – mondta meglepetten a kiállítás megnyitóján.

Az első nagy bemutatkozás után az életmű széles körben való megismertetéséért legtöbbet a gyomai Kner Nyomdaipari Múzeum tette: a Kner-hagyományokat ápoló intézmény gyűjti s alkalmanként az érdeklődők elé tárja Kner Erzsébet munkáit; emellett 100. születésnapjára egy róla szóló biográfiát is megjelentetett. Kner Erzsébet véglegesen távozott, de ma már bízhatunk abban, hogy életműve a magyar könyvművészet élő hagyományának része lesz.

Modernisation – culture – assistance technique.¹ A cette époque de fin de siècle, il est peut-être plus opportun que jamais d'examiner de plus près le rapport entre la culture et le développement économique et que ce rapport a-t-il contribué à la division du monde essentiellement en deux sphères économiques: centre et périphérie (ou Nord et Sud).

1. Centre et périphérie (Nord – Sud)

Le passé, l'histoire peuvent nécessairement y contribuer, sans pour autant offrir en eux-mêmes des réponses. L'amas des données historico-statistiques nationales et internationales existantes ne constitue en soi le point de repère pour les décennies à venir. Toutefois, l'examen de ce passé est inévitable.

La relation entre le développement économique et le niveau culturel n'a jamais été mise en question par quelque thèse scientifique qu'elle soit. Le rythme et le niveau réalisable du développement économique dépendent indéniablement du patrimoine culturel de la population pour autant que la culture-même peut être considérée comme une force productive, donc comme un facteur important de la croissance économique. En même temps, c'est le développement économique en particulier qui peut engendrer les principaux moyens nécessaires à l'expansion de la culture à long terme. Ce sont l'amélioration des conditions de vie et les investissements dans le *facteur humain*. Dans ce contexte, ce n'est point la seule éducation qu'on peut considérer comme synonyme de la culture, mais cette dernière constitue la manifestation la plus générale et la plus marquante de l'activité humaine. D'innombrables rapports, monographies, communications et analyses portent sur l'assistance technique multilatérale fournie aux pays en voie de développement et sur les rapports entre le centre et la périphérie (Nord – Sud).

Plusieurs entre eux font état plutôt de l'élargissement que du rétrécissement du fossé entre pays développés et en voie de développement. Cela ne signifie pas la dépréciation des efforts de l'assistance technique mais il paraît que l'accélération du développement au centre était telle que le fossé des différences ne put que se creuser. Un des plus importants facteurs en est que les relations entre la culture et l'économie ont principalement été réalisées sous forme d'alphabétisation en organisant l'éducation primaire et en créant des établissements culturels tels que les bibliothèques, les musées, les archives etc., sans tenir compte de manière *synergique* du rôle de la culture dans sa complexité extraordinaire.

2. La notion de la culture et l'assistance technique avec des exemples

La culture englobe évidemment avant tout l'éducation avec ses différents niveaux, mais aussi les traditions, les comportements, les habitudes familiales et sexuelles, les goûts, les conditions alimentaires et de loisirs, alors qu'elle-même est influencée par les préjugés hérités. La propagation des connaissances au-delà du système scolaire, les médias, l'électronique, les maisons de la culture, les théâtres et les salles de musique jouent un rôle prépondérant sur le plan institutionnel.

Afin de démontrer la complexité des facteurs culturels, prenons un cas où l'assistance technique comprenait la construction des voies de chemin de fer à travers la forêt vers la mer, en vue de développer les possibilités d'exportation. Le pays offrant l'assistance y avait naturellement aussi ses intérêts économiques. La technique développée, des ingénieurs, des topographes, des machines et d'autres éléments nécessaires à un investissement de cette envergure ont fait leur apparition, y compris la main-d'oeuvre qualifiée. Mais la construction ferroviaire nécessite aussi un nombre considérable d'ouvriers non-qualifiés ou semi-qualifiés. Il s'agit d'un territoire tribal

¹ UNESCO. INFOéthique '98. Culture et électronique. Monte Carlo, Monaco, 1-3 octobre 1998. [Exposé/előadás]

dans des zones africaines. A la suite du recrutement de la main-d'oeuvre et grâce à la construction, une fraction de gens, ayant jusqu'alors vécu dans la misère, profitera des conditions incomparablement meilleures. De toute évidence, cette main-d'oeuvre sera suivie de sa famille nombreuse en vue de trouver de conditions de survie plus favorables. Mais bientôt les relations tribales entraîneront sur les lieux une foule de parenté, rendant ainsi impossible le travail du seul membre de famille ayant l'emploi. Du fait qu'il n'est plus possible de nourrir toute cette masse familiale, ils se retournent au lieu de départ, aux circonstances les plus primitives.

Dans d'autres cas, dans le cadre des programmes d'industrialisation où le scénario de la première phase était le même, la technique nouvelle arrive sur les lieux. Le recrutement de la main-d'oeuvre non qualifiée ou à instruire commence. Mais les hommes de la région n'avaient pas l'habitude de travailler dans une organisation tandis que l'entretien de la famille nombreuse, le soin aux enfants, incombant à la femme, bref, il n'y avait personne ou très peu pour être engagée. Il fallait donc soit abandonner l'idée de l'implantation industrielle, soit importer de la main-d'oeuvre.

Tout cela prouve que ce ne sont pas l'alphabétisation ou l'éducation primaire seulement qui contribuent aux limitations des différences économiques mais l'héritage culturel dans son intégralité. De toute vraisemblance, les programmes de développement économique devraient être préparés d'abord par des anthropologues, des ethnographes, des historiens capables d'identifier la situation de la main-d'oeuvre potentiellement disponible. Il s'agit de la *priorité* des facteurs humains.

Une question incontournable de ces pensées est aussi celle de la santé dans la culture. Le climat tropical est mieux supporté par ceux qui peuvent travailler, se reposer, se nourrir etc. conformément aux conditions locales existantes. Dans des territoires tropicaux ou très chauds, on rencontre assez souvent le phénomène que les gens font la sieste là où ils se trouvent. Les rues ne se réaniment que lorsque la chaleur diminue. Cette façon de vivre marche ainsi à travers des générations, les habitudes défensives de la population dues aux conditions climatiques deviendront héréditaires. Par contre, si un changement économique intervient, la même population ou une partie peut s'adapter au climat du point de vue de travail, de nutrition etc. Il est alors très probable – et c'est une hypothèse – que les générations suivantes de cette population s'adapteront à ces nouvelles conditions. Dans une perspective plus large, elles s'adapteront aux études scolaires, au travail, à certains comportements jusqu'alors impossibles.

3. „Sous un toit commun”: centre culturel multifonctionnel et/ou division du travail

Dans leur ensemble, les aspects culturels du processus de développement peuvent être aussi conçus d'une autre manière du point de vue de l'acquisition des connaissances. D'après certaines études, la population traditionnelle, auparavant basée sur la communication verbale, passe à l'écriture et à la lecture, puis à la littérature spécialisée. L'information se produit par l'intermédiaire des canaux de communication comprenant non seulement les média électroniques mais aussi les institutions culturelles comme les bibliothèques etc. Donc les bases du travail scientifique peuvent être jetées. En fin de compte, il s'agit de la modernisation menant à la diminution des différences économiques. De cette façon, la modernisation est étroitement liée au patrimoine culturel et elle n'est pas seulement fonction du flux des capitaux et du niveau des investissements. En effet, on peut mentionner que – dans le cadre de l'assistance technique – beaucoup d'efforts ont été déployés pour assurer la formation universitaire des futurs intellectuels des pays en voie de développement. Et le résultat? Un nombre non-négligeable des spécialistes nouvellement formés ne veut ou ne peut plus retourner au pays d'origine. On peut les comprendre. En principe, il est possible de transférer la technologie de pointe sans limitation mais le transfert de l'environnement technique et des conditions de vie auxquelles ces gens se sont habitués dans les pays développés, n'est pas faisable. Une des conséquences de ce qui vient d'être dit est le fait que la division du travail comme

promoteur du développement de l'économie de marché, ne peut être appliquée sans réserve comme modèle dans la périphérie. Il serait probablement plus efficace d'appliquer un développement culturel „*sous un toit commun*” en particulier dans les pays souffrant simultanément de la pénurie du capital et du manque de spécialistes et de main-d'oeuvre appropriée. Il ne s'agit pas seulement d'établir sous un même toit p.ex. une bibliothèque nationale et les archives centrales, mais aussi de rattacher à un tel centre culturel et éducatif la formation de la main-d'oeuvre qualifiée, de même qu'une maison d'édition de la langue nationale pour la diffusion des imprimés. Cette idée ne se veut pas de centralisation absolue mais dans certaines circonstances peut contribuer à l'amélioration de l'efficacité de la formation. L'éducation étant le fondement de la culture, ainsi la formation des spécialistes agraires par exemple pourrait bien être rattachée à un centre culturel multifonctionnel.

Pour ne pas mentionner d'autres avantages, on peut avancer les aspects positifs d'une pareille concentration: la gestion, la rationalisation de l'administration et l'infrastructure. Cela va tout autrement dans l'enseignement supérieur, la médecine par exemple. L'approfondissement du fossé entre le centre et la périphérie déjà précitée ne renforce point les intentions de recourir sans réserve à la division du travail dans la périphérie.

Le rattrapage modernisateur – dont les peines sont traditionnellement surtout connues par des pays africains, asiatiques et latino-américains – se manifeste depuis la fin des années 80 d'une certaine manière dans les pays d'Europe Centrale et Orientale également. Ces transformations constituent des crises structurelles économiques et sociales (Schumpeter). Ces crises sont engendrées de temps en temps, à la suite des changements d'époque technologiques, quand l'enchaînement des innovations repose sur des bases techniques nouvelles.

Vers la fin de notre siècle, ce changement est la révolution électronique rattachée au développement sans précédent de la technologie de la communication. Cette période est connue généralement comme société d'information.

On peut se demander si développement et richesse économique dans le centre sont-ils possibles sans des conditions du sous-développement et la pauvreté de la périphérie? Mais la question de base serait plutôt: le développement économique est-il possible sans le progrès culturel? Le sous-développement va de pair avec le manque de la culture. Mais dans ce contexte, il ne s'agit pas de la culture toute entière mais du bon ou moins bon fonctionnement de certains de ses composantes. Il y a des exemples où on trouve un bien-être général correspondant à des conditions naturelles et sociales spécifiques, même en l'absence d'un haut niveau de certains aspects de la culture comme les arts, par exemple. Les gens qui vivent dans ces conditions, ne sont pas forcément les plus cultivés voir p.ex. le Human Development Report de l'ONU-PNUD.

4. Niveau culturel – l'écrit – l'électronique

Y a-t-il de véritables intérêts dans l'arrière-plan du nivellement culturel et économique? De même, existe-t-il un vrai niveau minimum culturel et économique? Les intérêts sont effectivement déterminés par l'économie de marché. L'intérêt est de se créer une demande solvable dans la périphérie et de promouvoir des circonstances favorables à ce que cette dernière ne soit un marché uniquement, mais aussi le fournisseur de la matière première et de la main-d'oeuvre à bon marché. Le phénomène de la main-d'oeuvre étrangère est généralement de la même nature.

A ce propos, on pourrait essayer de définir le niveau minimum de la culture. Il s'agit en effet de l'identité culturelle. Leur transformation, pour être percevable, est un long processus historique. L'identité fondée sur les traditions peut être divisée en deux éléments principaux. L'un est le verbalisme, l'autre est l'écrit. Dans l'ère de modernisation et de civilisation, c'est surtout l'écrit qui est porteur de l'identité culturelle promouvant à son tour la modernisation et le développement écono-

mique. La lecture, manifestation matérielle de l'écrit a un rôle éminent dans le développement économique dès le début de l'impression des livres au quinzième siècle. Cette découverte fera la vraie différence par rapport aux traditions. C'est alors que le doute, la critique, la réflexion pourront devenir massifs de manière cultivée. Et c'est aussi par là que l'écrit, la lecture deviendront une *catégorie économique*. L'écrit permet toute critique et en même temps forme l'opinion publique. C'est ainsi que les connaissances pourront être largement diffusées. Les nouvelles structures porteuses de l'information n'en changent rien du simple fait qu'elles se basent aussi sur l'écrit, c.à.d. sur la lecture. Ces nouvelles structures formées au cours des dernières années et appelées *super-autoroutes de l'information* (S.A.I.) sont les vraies manifestations de la société d'information. La technologie de communication indispensable au fonctionnement de ces systèmes est en même temps le moyen d'une nouvelle prolifération de l'écrit. L'Internet et d'autres entreprises du même genre ont déjà commencé la réalisation pratique de ce processus. La manifestation des S.A.I. est la plus importante dans l'économie et dans les finances et fait partie intégrante de la recherche scientifique et de la culture sans dominer ces dernières.

Pour connaître la préhistoire du processus, il convient de noter que l'écrit et la lecture sont déterminés par trois périodes historiques et sociales principales:

° A l'époque de la primauté de la production agricole, l'écrit se manifeste de manière directe, les gens sachant écrire sont en relation directe les uns avec les autres, puis à partir du 15e siècle, la révolution du livre entraînera la massification de l'écrit.

° Dès la révolution industrielle anglaise, l'écrit et la lecture deviendront encore plus massifs et en plus des livres, une multitude de périodiques feront apparition. Leur abondance entraînera l'information secondaire (d'abord la chimie), l'apparition des bulletins signalétiques, bibliographies etc. Ce processus continue approximativement jusqu'à la seconde moitié de notre siècle.

° Les bases de données constituent les faits de la période qui suit la seconde guerre mondiale, la période poste-industrielle. Elles deviennent massives à la suite du développement de la télécommunication.

Ces trois étapes sont suivies d'un nouveau phénomène technique et historique dénommé S.A.I. et le réseau mondial, l'Internet est créé. Les éléments scientifiques et techniques des S.A.I. sont beaucoup plus élaborés que ses aspects sociaux et culturels. On peut, d'ores-et-déjà, avancer l'hypothèse que l'analyse de ces aspects va démontrer la cohabitation, la coexistence entre l'héritage culturel et la numérisation. En fonction des temps, des conditions, du domaine de recherche, des traditions régionales et nationales, c'est ou bien la recherche traditionnelle ou bien l'utilisation de la S.A.I. qui est mise au premier plan. Il s'agit là d'un processus d'intégration. Les relations entre identité culturelle et développement économique peuvent aussi bien être amplifiées qu'affaiblies. A côté de la vision technique, les conceptions socio-culturelles de la S.A.I. restent encore à être plus élaborées.

A l'aide d'ordinateurs personnels installés à domicile, les appartements deviennent en même temps des lieux de travail.

Ces procédés pourraient les mettre en application sans dire un mot à qui que ce soit. Le soi-disant effet-cathédral concernant les visiteurs d'un musée, d'un concert ou d'une bibliothèque, peut être voué à l'oubli. A la limite, on pourrait même tirer la conclusion ad absurdum que cette technique est en mesure de contribuer au commencement de la fin du dialogue humain direct ou en d'autres termes, à l'approfondissement du processus d'aliénation.

Les avantages offerts par les S.A.I. dans la recherche et dans une certaine mesure dans l'éducation, l'échange d'informations ou pour les personnes handicapées, malades etc., sont tellement importants que ces avantages deviendront indispensables après un certain temps. Simultanément, le recours absolu aux S.A.I. peut détériorer ou appauvrir la pensée, surtout celle

de la jeunesse, l'esthétique et tout ce qui aurait un rapport avec la lecture conventionnelle et alternativement avec la présence dans les institutions culturelles.

Donc, du point de vue de la culture et de l'écrit, on pourrait considérer l'idée de la bibliothèque „sans papier” comme une maladie infantine.

5. *Les visions de Victor Hugo et de Leonardo*

En conclusion: il paraît inévitable de repenser l'effet de l'héritage culturel sur les différences économiques en prenant en considération les relations entre centre et périphérie également. Il paraît à la fois important que l'identité culturelle soit enfin examinée de manière synergique concernant la société d'information et par rapport aux S.A.I. Il est probable que dans l'actuelle phase du développement technique entraînant de nouveaux problèmes, il serait nécessaire de réviser les idées afin de parvenir à un meilleur équilibre entre le centre et la périphérie. On pourrait considérer de nouvelles expérimentations en vue de diminuer les différences économiques de ce monde divisé. Il faut mettre l'accent sur la notion „diminuer” car la suppression totale des différences reste une utopie. Par contre, repenser ces problèmes peut aboutir à d'autres expérimentations et résultats. Il serait de la naïveté de ne pas tenir compte des intérêts politiques et économiques à l'intérieur même du centre, sans oublier la périphérie ravagée de luttes incessantes voire de guerres. Autrement dit, toute idée ou étude doit prendre en considération les circonstances concrètes. Comme départ, un forum international culturel et scientifique pourrait lancer des approches nouvelles, poser les questions à repenser et analyser de plus près les rapports entre le patrimoine culturel et le niveau économique. L'initiative pour l'INFOETHIQUE est une preuve de cette idée. Les recommandations d'un tel forum pourraient catalyser et initier un nouveaux flux de réflexions aussi bien sur le plan national qu'international. Ceci pourrait peu à peu aboutir à de nouvelles initiatives constructives.

Ce forum serait aussi en mesure de servir comme base à l'élaboration d'une synthèse des idées de changements susmentionnés. En plus, il serait utile de traiter certaines questions comme par exemple la notion même de la culture, les possibilités concrètes et, par conséquent, le nivellement c.à.d. la diminution des différences entre l'identité culturelle et la croissance économique, le rapport entre assistance technique et modèle de division du travail. Et comment aboutir à l'harmonisation du rôle prépondérant de l'écrit et de la lecture avec la super-autoroute de l'information?

La vision qui est la plus humaine à mon avis, et à la fois la „plus moderne” est celle de Victor Hugo dans son discours donné devant l'Assemblée Nationale en 1850. Selon cette vision le cœur du peuple doit être lié au cerveau du pays (surtout par la lecture). Leonardo da Vinci a imaginé et présenté les proportions humaines idéales avec quatre bras et quatre jambes. Au sens figuré, il s'agit de l'accomplissement de la capacité humaine. Mais cet accomplissement ne serait pas probablement la société d'information basée sur les S.A.I. mais une société basée sur la solidarité imprégnée de l'informatique. Cette vision est-elle utopique? Pour le moment oui, mais l'avenir est toujours un sujet de discussion.

RÓZSA, GYÖRGY

A magyarországi német könyvek kézikönyvének bemutatása. 1998. október 26-án „Könyv és tudomány” címen könyvbemutatót tartott a Collegium Budapest épületében a Volkswagen-Stiftung, az Országos Széchényi Könyvtár és a Collegium Budapest. A rendezvény középpontjában az a frissen megjelent kiadvány állt, amely a „Német történelmi könyvvállomány” c. projekt keretében az Országos Széchényi Könyvtár munkatársainak irányításával készült el számos magyar könyvtár együttműködésének eredményeként. A kutatási program, amelyet a hannoveri

székhelyű Volkswagen Alapítvány 10,6 millió márka rendelkezésre bocsátásával szponzorál, a münsteri könyvtörténész-professzor Dr. Bernhard Fabian kezdeményezésére indult el, s mintegy 40 kötet megjelentetésével térképezi fel Európa német könyvállományát. A feltárás magában foglalja a könyvnyomtatás kezdeteitől 1900-ig megjelent német nyelvű írásbeliséget, könyveket, folyóiratokat, újságokat, zenei nyomtatványokat, térképeket és egyéb nyomtatott anyagot. Az eddig megjelent 26 kötet a német nyelvterület nagy részének (Németország, Ausztria) anyagát dolgozta fel, a nagymennyiségű német nyelvű kiadvánnyal rendelkező országok közül elsőként a magyarországi könyvtárak feltérképezése készült el.

A magyar kiadvány munkálatainak irányítását P. Vásárhelyi Judit, az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai csoportjának vezetője végezte el Dörnyei Sándor és Rákóczi Katalin segítségével. A feltárásban 33 magyarországi, köztük 14 budapesti könyvtár munkatársai vettek részt. A kutatási program eredményeként nemcsak a könyv- és művelődéstörténeti kutatások fontos segédeszköze készült el, hanem figyelem irányult számos – a német bibliológia számára is – kevésbé ismert gyűjteményre vagy német könyvtárakból is hiányzó ritkaságra. Az inventárium ismertetői felhívták a figyelmet néhány értékes különgyűjteményre, pl. a Nemzeti Könyvtárnak a budapesti német színházas dokumentumait őrző anyagára, a selmecbányai gyűjteményre, amely az egyetlen teljes egészében fennmaradt 18. századi eredetű technikai-természettudományi könyvtár, valamint arra a számtalan német nyelvű folyóíratra és újságra, amely Magyarországon jelent meg és sem Németországban, sem Ausztriában nem került be a sajtótörténeti gyűjteményekbe.

A kézikönyv bemutatója jó alkalmat szolgáltatott arra, hogy a német és magyar művelődéstörténeti kapcsolatok különböző szempontok szerinti értékelést kapjanak. A résztvevőket Hasso Buchrucker, Németország nagykövete üdvözlölte, felelevenítve azokat az élményeket, amelyeket rövid magyarországi tartózkodása óta a történelmi könyvtárak megismerésekor szerzett. Prof. Dr. Klaniczay Gábor, a Collegium Budapest rektora röviden ismertette intézménye feladatát és kapcsolatát a német tudományos élettel és a Volkswagen Alapítvánnyal. Az Alapítvány főtítkára, Dr. Wilhelm Krull mint szponzor örömmel üdvözlölte a kiadvány megjelenését és vázolta a Volkswagen Stiftung mint kulturális és tudományos mecénás szerepét. Dr. Eberhard Martens az Olms Verlag nevében a könyvsorozat jelentőségéről beszélt a kiadó nézőpontjából.

A tudományos előadásokat a program kezdeményezője, Prof. Dr. Bernhard Fabian nyitotta meg, a könyvtártörténeti projekt múltjáról és perspektíváiról szóló áttekintéssel. Kosáry Domokos professzor, a Magyar Tudományos Akadémia korábbi elnöke a művelődéstörténész szemével értékelte a magyarországi német könyvállományt. A Collegium Budapest jelenlegi fellow-ja, a jenai Prof. Dr. Franz-Joachim Verspohl mint művészettörténész elemezte a történeti könyvgyűjtemények jelentőségét. Prof. Dr. Vizkelety András a magyarországi német könyvkultúra korai megjelenésének kiemelkedő darabjairól beszélt. Prof. Dr. Borsa Gedeon mint a régi magyarországi nyomtatványok európai rangú kutatója a projekt szerény körülmények között folytatott „vizsgázásáról”, a német nyelvterületen őrzött régi magyar nyomtatványok feltérképezésének lehetőségeiről tartott inspiratív előadást.

A Német Történelmi Könyvállomány magyarországi kötetének egy-egy példányát a kiadó a Collegium Budapest könyvtárának és a budapesti Goethe Intézetnek ajándékozta, a borsos áron (298 DM) forgalmazott munka megszerzése az anyagot szolgáltató kisebb könyvtáraknak feltétlenül csak vágyálmai között szerepel. A könyvtáros szakzsargonban „münsteri kézikönyv”-nek nevezett teljes sorozat megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban, az Akadémiai és az Egyetemi Könyvtárban.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 1997-ben

Rövidítések:

ActaAcadPaedNyíregyh	= Acta Academicae Paedagogicae Nyíregyhaziensis
ArsHung	= Ars Hungarica
CartHung	= Cartographica Hungarica
EgyKönyvtÉvk	= Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 7–8.
Hajdú-Biharmkönyvt	= Hajdú-Bihar megyei könyvtári Teka
ItK	= Irodalomtörténeti Közlemények
KisalfKvt	= Kisalföldi Könyvtáros
KvtFigy	= Könyvtári Figyelő
MEtV	= Magyar Egyháztörténeti Vázlatok
MG	= Magyar Grafika
MKsz	= Magyar Könyvszemle
MúzKutBács-Kiskunm	= Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében 1994.
PestmKvt	= Pest Megyei Könyvtáros
PKI	= Pécsi Könyv- és Infotár
RádayGyűjtÉvk	= A Ráday Gyűjtemény Évkönyve
Szombathelyi BDFTudKözl	= A Szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei
Typ	= Typográfia

Általános művek, elvi kérdések, adattárak

- BORSA Gedeon: Könyvtörténeti írások II. A külföldi nyomdászat 15–16. század. Budapest: OSZK, 1997. 462 p. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat 8.)
- FARKAS Gábor Farkas: Az Antiquissima-gyűjtemény és a számítógépes adatbázis = EgyKönyvtÉvk 7–8. 1995–1997. 41–63.
- FARKAS Gábor Farkas: Az Antiquissima-gyűjtemény és a számítógépes adatbázis = MKsz 1997. 4. 395–413.
- FARKAS Gábor Farkas: Számítógépes adatbázis az Egyetemi Könyvtár legrégebbi állományából = Iskolakultúra 1997. 5. 48–55.
- KEVEHÁZI Katalin – VARGA András: Régi könyvek számítógépes feldolgozása a JATE Központi Könyvtárban = Iskolakultúra 1997. 5. 57–61.
- KNAPP Éva: Módszertani megjegyzések a Budapesti Egyetemi Könyvtár Bibliotheca Antiquissima különgyűjteményének rekonstrukciójához = MKsz 1997. 2. 232–238.
- MILOTAY Nóra: A könyv- és az olvasástörténetkutatás a modern kultúrtörténetírásban = Sic itur ad astra 1996. 175–183.
- Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keszérű Bálint tiszteletére. Szerk. BALÁZS Mihály et al. Szeged, JATE, 1997.

XIII, 695 p. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35.)

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta juridica et politica. Repertórium 1922–1950, 1955–1996. (Tomus I–L. Supplementum) Készítette FORRÁSNE dr. TÖRÖK Katalin. Szeged, JATE-ÁJK, 1997. 191 p.

Aetas repertórium 1985–1995. Összeáll.: KOVÁCS Katalin. = Aetas 1997. 4. 97–183.

Az Archívum, a Heves Megyei Levéltár közleményeinek repertórium 1973–1990. = Archivum Supplementum 1993. 299–309.

BUSA Margit, V.: Magyar sajtóbibliográfia: a Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Bp.: OSZK, 1986 [! 1987] – 1996. 2., 1850–1867 – 1996. XXV, 474 p.

CZÖVEK Zoltán – PERGER Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1996-ban = MKsz 1997. 4. 465–478.

Az Egri Múzeum évkönyveinek cikkbibliográfiája. (1982–1994) [Összeáll.] S. FEKETE Ágnes = Agria 1995/1996. 389–420.

„Értekezések a történeti tudományok köréből” (I–XXVI). Tartalommutató. Szerk.: MEZEI Zsolt. Pápa: Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, 1996. 76 p. (A Pápai Református Gyűjtemény kiadványai. Kutatói segédletek 1.)

Az Esély repertórium 1989–1994) = Esély [19]95. 118–128.

Kincs, műkincs, közkinccs: az Országos Széchényi Könyvtár címeliagyűjteménye: kiállítás: 1996. október–1997. január. [Szerk. KARSAY Orsolya]. Bp.: OSZK, 1996. 70 p.

KLINDA Mária: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1995/96. évi új külföldi beszerzései. (Könyvészeti, könyvtári szakirodalom) = MKsz 1997. 3. 333–336.

Könyvtár, olvasás = LISZTES László: Könyvek, könyvrészletek Kecskemétről. Válogatott bibliográfia. Kecskemét: Kecskeméti Lapok Kecskemét Monográfia Szerk., 1996. 292 p. (Kecskeméti füzetek, 7.)

A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája. Budapest: OPKM, 1989. [2]/2. 1850/51–1948/49: D. Szerk. GÁBORNÉ BÖSZE Klára,

LÉCES Károly. Budapest: OPKM, [1996]. 259 p. (A magyar neveléstörténet forrásai 9.)

Múltunk. Repertórium 1989–1996. = Múltunk 1997. 1, melléklet 29 p.

Muzeális kincsek az iskolai könyvtárakban. [Szerk. BALOGH Mihály, HOMOR Tivadar, MÉSZÁROS Antal]. [Győr]: Győri Vár. Kvt., [1966]. 76 p. ill. [Kiállítási katalógus]

Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 1975–1994. Repertórium. [Összeáll.] PÁLMAINÉ MOLNÁR Marianna = Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1995. 291–306.

A Nyugat tartalomjegyzéke 1908–1941. 1. Szerk. és összeáll. DULA Balázs, MAJOROS Etelka, L. SIMON László. Bp.: Universitas, 1997. 412 p. (Nyugat Könyvtár 1.)

SALIGA Irén: A Regnum repertórium 1936–1946. = MEIV 1994. 1–2. 19–36.

Somogyi Múzeumok Közleményei bibliográfia [1973–1992]. Összeáll. FORRAI Márta = Somogyi Múzeumok Közleményei 1994. 301–304.

„Szemenként szedegetett szép tiszta búzakalászkok”. Kiállítás a kaposvári egyházmegye plébániáinak 17–18. századi könyveiből a kaposvári Megyei és Városi Könyvtárban 1996. november 5–30-ig. Kaposvár: Megyei és Városi Kvt., 1996. 28 p.

Teológia. Évnegyedes folyóirat (Budapest) tartalmi mutatója (1983–1995/3). Összeáll. SOMORJAI Ádám = Teológia 1995. 4. 248–296.

WEHLI Tünde – BOROS István: Bibliák Kalocsán. Kalocsa, Főszekesegyházi Könyvtár, 1996. 79 p. ill.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

BAJZA Kálmán: Az Athenaeum-per. Az első magyar sajtóper története. Budapest: Argumentum Kiadó, 1997. 119 p. (Irodalomtörténeti Füzetek 142.)

PÖR Edit: Magyarország nincs cenzúra = Kritika 1997. 2. 37–39.

Könyvtörténet

Középkori kéziratosság, kódexek

BÉKÉS Gellért: Magyar nyelvű bibliafordítások a reformáció előtt = Theológiai Szemle 1997. 4. 225–228.

- BORECKZY Anna: Mikor és hol készült Los-sai Péter kódexe? = MKsz 1997. 3. 249–265.
- ERDŐ Péter: Az esztergomi szinodális könyv (1382) lengyel forrásai = MKsz 1997. 1. 1–15.
- KOVÁCS Pál: Régi kódexek titkai I–VII. = Vákok Világa 1995. 4. 24–27.; 5. 16–18.; 6. 23–24.; 7. 25–26.; 9. 27–28.; 10. 15–16.; 11. 28–29.
- KÖRMENDY Kinga – HOLL Béla – SZENDREI Janka: Szent Imre esztergomi tisztelete a 14. században = MKsz 1997. 2. 125–148. ill.
- Körmendi-kódex. Összeírta BAXAI T. György. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Az olvasatot átírta, a bevezetést és a jegyzeteket készítette VÖRÖS Ottó. Körmend: Csaba József Honismereti Egyesület, 1996. 433 p.
- WEHLI Tünde: Pannonhalmi Evangelistarium. Budapest: Helikon, 1996. [48] p. ill. + 1 mell. 15 p.

Nyomda-, nyomdászattörténet

Több évszázadot érintő művek

- GLÜCK Jenő: Adatok az erdélyi könyvtárak judaisztikai anyagának meghatározásához (1800-ig) = MEtV 1995/1–2. 73–87.
- HORVÁTH Károly: Az Egyetemi Nyomda történetéből (1777–1950) = Typ 1997. 12. 4. ill.
- HORVÁTH Károly: A magyar nyomdászat történetéből. (2.) (1472–1877) = Typ 1997. 1. 4.
- MERÉNYI-METZGER Gábor: A Belezna család tagjairól megjelent sirversek és temetési gyászbeszéddek = MKsz 1997. 3. 322–326.

15–16. század

- BORSA Gedeon: Makulatúrából felismert szedésváltozat Manlius nyomdájából = MKsz 1997. 1. 73–75. ill.
- BUZÁS Ferenc: Megemlékezés a könyvnyomtatás feltalálásának 550. évfordulójáról = MG 1997. 1. 7–12. ill.

- HORVÁTH Károly: A gyulafehérvári és a bártfai nyomda a XVI. században = Typ 1997. 6. 4. ill.
- HORVÁTH Károly: A sárvári nyomda története a XVI. században = Typ 1997. 4. 4. ill.
- PILINYI Péter: Az első magyar nyelvű nyomtatványok = Typ 1997. 3. 12. ill.
- PILINYI Péter: Tudós, fametsző, nyomdász = Typ 1997. 10. 12. [Honterus János]
- PILINYI Péter: A vándornomdászat kora = Typ 1997. 7. 12. ill.
- PUTANEC, Valentin: Verancsics Faustus a lexikográfus = Vár ucca tizenhét 1994/3. 132–137.

17. század

- FEKETE Csaba: Zsoltárdallamok Tótfalusi kezén = Magyar egyházzene 1995/96. 1. 51–56. ill.
- FERENCZI Ilona: Kísérlet a liturgia egységesítésére az Erdélyi Fejedelemségben (a 17. század első felében) = Magyar egyházzene 1993/94. 1. 21–30. [Az ún. Öreg Graduálról]
- GÉCS Béla: Tótfalusi Kis Miklós síremlékavatása – 1902. = MG 1997. 5. 89.
- HORVÁTH Károly: Erdély Főnix (Tótfalusi Kis Miklósról) = Typ 1997. 3. 4. ill.
- KOLTAI András: Batthyány Ádám imádságoskönyve = MKsz 1997. 2. 187–200.

18. század

- BUZÁS Ferenc: Senefelder találmányának, a könyvnyomtatásnak kétszáz éves évfordulójára. 1–2. = MG 1997. 2. 3–14; 3. 15–29. ill.
- HAIMAN György – MUSZKA Erzsébet – BORSA Gedeon: A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára, 1773. Budapest: Balassi Kiadó, 1997. 307 [24] p. ill. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 16.)
- HORVÁTH József: Calendarium Jauriense... 1728. = KisalfKvt 1997. 1–2. 63–69.
- HORVÁTH Károly: Nyomdászatunk a kuruckorban = Typ 1997. 7. 4. ill.
- ITTÉZS Máté: Szép János: Sabaria carmine illustrata, 1795 = Vasi Szemle 1997. 4. 532–538.
- A nagyszombati egyetemi nyomda betűmintakönyve, 1773. Hasonmás. Szerk., bev. HAIMAN György. Budapest: Balassi Kiadó, 1997. 8, [36] p.

19. század

GICZY Magdolna: Adalékok a kapuvári nyomdászat történetéből. Részletek = KisalfKvt 1996. 2. 8–15.

HORVÁTH Géza: Adalékok Komárom nyomdászatának történetéhez (1850–1890) = Helyismereti Könyvtárak II. Országos Tanácskozása. Tata, 1996. július 17–19. Szerk. GYÜSZI László. Szentendre: MKE Helyismereti Könyvtárak Szervezete, 1997. 123–135. ill.

HORVÁTH József: Dokumentumok a Sauerwein nyomda történetéből = KisalfKvt 1997. 1–2. 61–62. ill.

I. B.: Kis győri nyomdatörténet = Typ 1997. 10. 2.

145 éves az Állami Nyomda = Typ 1996. 10. 12.

PILINYI Péter: Nyomdászok kiállítása a Városligetben = Typ 1996. 4. 12.

TAKÁCS Ferenc: A nagyatádi nyomdászat 110 éves. Nagyatád: Nagyatádi Ny., 1996. 120 p. ill.

20. század

BÁN Ferenc: Szemelvények a Szikra Lapnyomda történetéből 3. = Typ 1997. 1. 3.

GERGÓ Zsuzsanna: A Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Egyesülete a két világháború között = Múltunk 1997. 3. 43–105.

HORVÁTH Károly: A magyar nyomdászat történetéből 3. (Az utóbbi évtizedek) = Typ 1997. 2. 4.

PILINYI Péter: Hadinyomdák az első világháborúban = Typ 1997. 5. 12. ill.

BÁN Ferenc: Szemelvények a Szikra Lapnyomda történetéből 1. Sajtóház – egy napilapnak = Typ 1996. 10. 3.

TAMÁSKA Péter: A nyomdászok és a hozzájuk kapcsolt szakmák kulturális és sportélete az ötvenes évek első felében = Levéltári Szemle 1997. 4. 25–29.

Könyvművészet, illusztráció

Általános kérdések

ILLÉS Gábor: A betűszedés művészete = MG 1997. 3. 33–39.; 4. 15–21.

MUTH Ágota Gizella: Az illusztrációk szerepe a könyvben. = MG 1997. 6. 49–54. ill.

SZABÓ László: Gondolatok a grafikáról = ActaAcadPaedNyiregyh 13/F 1996. 373–376.

16–18. század

ECSEDY Judit, V.: Tipográfiai vizsgálódások az „Istenes énekek” körül = MKSz 1997. 2. 201–205.

GALAVICS Géza: „Hogy gerjesszem az ájtatos szívemet” Egy kis ájtatossági kép történetéhez = ArsHung 1997. 1–2. 313–325.

HORVÁTH Hilda: J. Pachmayer szentképsozrta az Iparművészeti Múzeumban = ArsHung 1997. 1–2. 383–389. ill.

KERNY Terézia: „Szíz Máriának választott vitéze”. (Egy barokk kori Szent László ábrázolásról) = ArsHung 1997. 1–2. 255–268. ill.

KNAPP Éva: A barokk kori nyomtatott mirakulumoskönyvek jellemzői = EgyKönyvtÉvk 1995–1997. 123–159. ill.

MIKÓ Árpád: A szentképek árulása. A magyar szent királyok ábrázolásai a zágrábi egyházmegye liturgikus nyomtatványiban (1505–1525) = ArsHung 1997. 1–2. 133–144. ill.

RIDOVICS Anna: Az Isten mindenhatóságának tárháza. Szent Anna barokk kori tisztelete és ábrázolásainak ikonográfiája egy korabeli imádságoskönyv tükrében I. = ArsHung 1997. 1–2. 247–254. ill.

SZILÁRDFY Zoltán: A Napbaöltözött Asszony tisztelője. Szent Gellért ikonográfiája a barokk kori grafikák tükrében = Jászkunság 1996. 2. 67–81.

19. század

HORVÁTH János: Százhetven éve született Zichy Mihály = Somogyi Honismeret 1997. 26–28.

KAJÁN Imre: Polgári képek a birodalmi Dunáról, avagy egy művészi eljárás születése = Limes 1997. 1. 21–31. ill.

KAPOSY Veronika: Gustave Doré rajzai a Szépművészeti Múzeumban = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts 1995. 147–152. ill.

PILINYI Péter: Az első képes levelezőlapok = Typ 1997. 9. 8.

VAYER-ZIBOLEN, Ágnes: Drei neuerliche entdeckte Buchillustrationen Moritz von Schwinds = Acta Historiae Artium 1994–95. 1–4. 231–235. ill.

20. század

BALÁZS Károly: A Bozó-lapok. Bozó Gyula képes levelezőlapjai. Budapest: Notesz + K Kft., 1996. 16 p., [9] t., [1] t. fol. ill. (Képeslapgyűjtők kiskönyvtára 3.)

GELLÉR Katalin: A szecessziós könyvillusztráció Magyarországon (1895–1925). Miskolc: Miskolci Galéria, 1997. 176 p. ill.

HAIMAN György: Kozma Lajos = Magyar Iparművészet 1995. 3. 53. ill.

KÁLMÁN Gyula: „... szépség-győzelmű KÉZ”. Hetvenöt éves lenne Reich Károly = Hítel 1997. 10. 82–83.

KÁLMÁN Gyula, ifj.: Emlékek, dokumentumok Reich Károlyról = Somogy 1997. 3. 298–300. ill.

KALMÁR Ágnes: „Bergengóciában”. Művészeti gyermekkönyvek a Szókraténusz gyűjteményében = MúzkutBács-Kiskunm 1994. 51–54.

MÓRÓ Mária Anna: Balogh Károlyról, illusztrációink kapcsán = PKI 1997. 2. 3.

REÖTHY Ferenc: Hetvenöt éve született Reich Károly = Somogyi Honismeret 1997/1. 63–64.

SOLF, Sabine: Kontinuität und Erneuerung Buchkunst des 20. Jahrhunderts in der Herzog August Bibliothek. Jürgen Eyssen und seine Sammlung. Szeged: Scriptum. 1997. 24 p. ill. (Lectura. Vendéglőadások a Szegedi Olvasmánytörténeti Munkaközösségben, 1.)

SUPKA Magdolna: Varga Nándor, az ember és a művész = Kisgrafika 1997. 2. 6–7. ill.

SZABÓ Ernő, P.: Grafikák, történelmi háttérrel. Száz éve született Varga Nándor Lajos = Magyar Szemle 1996. 1. 74–80. ill.

SZAKÁL Aurél: Kiskunhalasi fényképek és képeslapok = MúzkutBács-Kiskunm 1994. 233–237.

Szecesszió. A 20. század hajnala. Kiállítás az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből. Katalógus. Szerk. SZILÁGYI András, HORÁNYI Éva. Bp.: Iparművészeti Múzeum, 1996. 1. szövegkötet 227 p. 2. Képkötet 290 p. ill.

Ex libris

HORVÁTH Hilda: Az ex libris virágkora. Szecesszió = Magyar Iparművészet 1997. 4. 24–25. ill.

KECKSÉS Katalin: A magyar ex libris-művészet = MKsz 1997. 3. 377–394.

NAGY Erzsébet: Híres könyvtárak darabjai a Somogyi-könyvtárban = Szeged 1997. augusztus, 23–25. ill.

NAGY Erzsébet: A Somogyi-könyvtár kincsei. Széchényi Ferenc ex librisei = Szeged 1997. június, 2. ill.

SZILI Erika: A magyar ex libris évszázadai = Baranya 1994/1995. 159–172. ill.

ÜRMÖS Péter: Ló és lovas a kisgrafikákon = Kisgrafika 1997. 1. 7–9. ill.

Térképészet

DEÁK Antal András: Johann Christoph Müller „határmenti” térképei = CartHung 1994. 4. 42–45. ill.

DEÁK Antal András: Ki rajzolta Luigi Fernando Marsigli Duna-térképeit? = CartHung 1993. 3. 30–31. ill.

DEÁK Antal András: Luigi Fernando Marsigli Duna és Magyarország-térképeinek nürnbergi készítői = CartHung 1996. 5. 18–21. ill.

HRANKÓ Pál: A Hármas Kis Tükör térképei = CartHung 1996. 5. 22–29. ill.

KISARI BALLA, György: Manó Kogutowitz. The great hungarian cartographer. Budapest: szerzői kiad., 1997. 175 p. [6] t. ill.

KLINGHAMMER István: A magyar térképészet Lázár deáktól napjainkig = Magyar Tudomány 1997. 9. 1037–1056.

PLIHÁL Katalin: Hazánk ismeretlen térképe a XVI. század végéről = CartHung 1993. 3. 32–41. ill.

REISZ T. Csaba: Lipszky János térképészeti „hagyatéka” (A Lipszky-térképek és feldolgozásaik jegyzéke) = Fons 1997. 2. 203–242. ill.

SELEANU Magdaléna (ford.): Ábrahám bár Jákov XVII. századi térképe = Szombat 1997. 4. 33. ill.

SZÁNTAI Lajos: Atlas Hungaricus. Magyarország nyomtatott térképei 1528–1850. 1–2. kötet. Bp.: Akadémiai K., 1996. 2 db. 771 p. ill.

SZÁNTAI Lajos: Hevenesi Gábor: Magyarország atlasza 1689. = CartHung 1993. 3. 42–46. ill.

SZÁNTAI Lajos: Magyarország városképes, sokszorosított térképmetszetei 1626–1850., 1. = CartHung 1994. 4. 19–33. ill.

SZATHMÁRY Tibor: Deutechum 1596-os Magyarország térképének eddig ismeretlen (utolsó

- kiadása) (1661–1663) = *CartHung* 1994. 4. 2–8. ill.
- SZATHMÁRY Tibor: Nicolaus Angielus Magyarország térképe = *CartHung* 1993. 3. 2–13. ill.
- SZATHMÁRY Tibor: Reilly térképei = *CartHung* 1996. 5. 2–7. ill.
- TOBLER, Felix: Der Atlas der Diözese Raab (Győr) aus dem Jahre 1821 = *CartHung* 1994. 4. 34–39. ill.
- TÖRÖK Zsolt: A Lázár-térkép és a modern európai térképészet = *CartHung* 1996. 5. 44–45. ill.
- CORNITescu, Constantin: A román nyelvű Biblia (Ford. BÁNYAI László) = *Theológiai Szemle* 1997. 6. 39.
- KOCSIS Elemér: A magyar nyelvű bibliafordítások története és eredményei a XX. században = *Theológiai Szemle* 1997. 6. 34–38.
- NAGY Sándor: Régi magyar kalendáriumok. Székesfehérvár: [Mátrix], 1995. 124 p. ill.
- PILINYI Péter: A magyar naptárak története = *Typ* 1996. 12. 12.
- SZABÓ Béla: Előtanulmány a magyarországi joghallgatók külföldi egyetemeken a XVI–XVIII. században készített disputációinak (dissertationainak) elemzéséhez = *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio juridica et politica*. 8. 1993. 79–154.

Papír

- Őnyelvű könyv- és papírrestaurálási szakszótár [magyar–német–angol–francia–olasz]. Szerk. BEÖTHYNE KOZCSA Ildikó, KASTALY Beatrix. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1997. 372 p.
- Történetek a papírról I–III. = *Papíripar* 1997. 3. 110–113; 1997. 4. 147–151, 152–153. ill.
- VÁMOS György: A magyar papíripar története a XX. században = *Papíripar* 1996. 5. 172–176.

Kötéstörténet

- ERDÉSZ Ádám: Kner Erzsébet. Egy huszadik századi könyvkötő pályája. Gyomaendrőd: Kner Nyomda Rt.; Békéscsaba: Gyomai Kner Nyomda R., 1997. 105 p. ill. (A Kner Nyomdaipari Múzeum Füzetei 29.)
- MÉSZÁROS Ágnes: Kézi aranyozók a Katona József Múzeum Néprajzi Gyűjteményében = *MúzkutBács-Kiskun* 1994. 29–37. ill.
- NAGY Erzsébet: A Somogyi-könyvtár kincsei. Gótikus és reneszánsz bőrkötések = *Szeged* 1997. május, 2–3. ill.
- SAKÁL Gyula: Vállalkozói magatartás és nő szerep a huszadik század elején [Kner Erzsébet] = *Bárka* 1997. 2. 61–64.

Kiadástörténet

Több századot érintő munkák

- BERKI Feriz: A magyarországi ortodox egyházak Bibliái = *Theológiai Szemle* 1997. 4. 233–236.

A 16. századig

- AMBRUSNÉ KÉRI Katalin: Egy nyelvkönyv 1539-ből = *Iskolakultúra* 1997. 109–110.
- EREDICS Péter: Früchte einer literarischen Freundschaft. Die Emblembücher von Joannes Sambucus und Hadrianus Junius = *Zwischen Erfahrung und Erfindung. Reiseliteratur einst und heute*. Hrsg. von Tamás LICHTMANN, Walter FANTA, Krisztián TRONKA. Debrecen, 1996. 27–40. (Német filológiai tanulmányok, 23.)
- HORVÁTH Károly: Werbőczy István és a Tripartitum = *Typ* 1997. 9. 4.
- JUHA Enikő: A Debreceni Egyetemi Könyvtár legrégebb magyar vonatkozású ősnymtatványáról = *Könyv és Könyvtár* 1997. 19. 121–125.
- MÁRKUS Mihály: XVI. századi protestáns bibliafordítások = *Theológiai Szemle* 1997. 4. 228–232.
- TÖRÖK József: A Missale Quinqueecclesiense és Guillelmus Durandus = *Magyar Egyházzene* 1994/95. 2. 197–200. ill.
- VESZPRÉMY László: Az ősgesztől Bonfiniig. A Magyarok Krónikájának évszázadai = *Iskolakultúra* 1997. 11. 29–38.
- ZICHY Mihály: Propaganda és királyválasztás = *Sic itur ad astra* 1994. 3–4. 18–66. ill.

17. század

- BARTÓK István: Kísérlet egy elveszett retorika rekonstrukciójára (Nógrádi Mátyás ars concionandija) = *MKsz* 1997. 2. 212–219.

BARTÓK István: Nógrádi Mátyás elveszett ars concionandija = ItK 1997. 3–4. 263–268.

DUKKON Ágnes: Comenius nyelvtanítási módszerének tükröződése Jászberényi Pál latin–angol nyelvkönyvében = MKsz 1997. 1. 76–82.

GAZDA István: Comenius és Orbis pictura = Orbis Pictus 1896. Budapest: Eri, 1996. 279–281.

HAJÓS József: Frölich Dávid = MKsz 1997. 1. 16–32.

HAVAS László: Nadályi János – a magyar nép és állam születéséről = Erdélyi Tükör 1997. 1–2. 25–28.

HUBERT Gabriella, H.: Az 1697-es debreceni énekeskönyv nótajelzései = Magyar egyházzene 1995/96. 2. 185–190.

KNAPP Éva: Egy XVII. századi népszerű imádkoskönyv: az Officium Rákócziánium története I–II. = MKsz 1997. 2. 149–166.; 3. 282–298. ill.

NÉMETH S. Katalin: Ismeretlen német kalendárium Thökölyről (1693) = MKsz 1997. 4. 414–417.

RÁKÓCZY Rozália: Regulamentum militare, 1699 = Hadtörténelmi Közlemények 1997. 2. 326–354. ill.

TÜSKÉS Gábor: A jezsuita meditációs irodalom a XVI–XVII. században = Irodalomtörténet 1997. 1–2. 22–47.

VARGA Imre: Avancinus drámáinak nyomában = MKsz 1997. 3. 299–311.

18. század

BITSKEY István: Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban. Eger: Heves Múzeumi Szervezet, 1997. 152 p. ill. (Studia agriensia 16.)

FEHÉR Erzsébet: Régi könyv a gyermek egészségről = Orvosi Hetilap 1997. 8. 490–492. ill.

HUBERT Gabriella, H.: Ismeretlen 18. századi Ballassi–Rimay Istenes énekek-kiadás az Evangélikus Országos Könyvtárban = MKsz 1997. 2. 205–212.

FEKETE Csaba: Az Öreg Debreceni Énekeskönyv keletkezése = Magyar Egyházzene 1996/97. 1. 55–58. ill.

KÉRI Katalin: Josefa Amar y Barbón műve az egészségnevelésről = Egészségnevelés 1997. 5. 252–253. ill.

PAVERCSIK Ilona: Szaicz Leó a felvilágosodás irodalmáról = MKsz 1997. 2. 167–186.

SEBESTYÉN Árpád: Kétszázéves a „Debreceni Grammatika”. Debrecen: KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézete, 1997. 41 p.

19. század

CSÁSZTVAY Tünde A Hét bagoly esete a magyar irodalomban = Budapesti Negyed 1997. 16–17. 243–264. [ponyva-kiadványok, Kiss József]

DÁVID Gábor Csaba: Wesselényi Miklós Balítéletekről című művének keletkezése = ItK 1997. 1–2. 72–78.

FEHÉR Katalin: Két reformkori pedagógiai tankönyv = MKsz 1997. 4. 447–453.

HORVÁTH Géza: „A magyar nép kedvelt barátja, tanácsadója és vigasztalója”. A Komáromi Kalendárium 1850–1890. = Limes 1997. 4. 109–116.

KAPRONCZAY Katalin: A Természettudományi Társulat kiadói tevékenységéről = Orvosi Hetilap 1997. 6. 361–363.

KISS Kálmán: Egy múlt századi orosz nyelvtan. Szabó Endre: Orosz nyelvtan és társalgó könyv (Magántanulásra). Budapest, 1889. = Studia Russica 1990–1994. 24–25. 61–68.

Nagy Erzsébet: A Somogyi-könyvtár kincsei. Erzsébet-album = Szeged 1997. augusztus, 2. ill.

TÓTH Péter: Tudománytörténeti mozaikok 2. Kresznovics gyökekrrendű szótárának kiadásáról = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 1996. 4. 67–72.

WÉBER Antal: A Budapesti Árvízknönyv mint irodalmi antológia = ItK 1997. 1–2. 25–38.

20. század

CSAPODI Csaba: A magyar katolikus történe-szek egykori Munkaközössége és a „Regnum” egyháztörténeti évkönyv = MeTV 1994. 1–2. 7–18.

SÜMEGI György: „Tollhegyre venni jólesik”. Szalay Lajos levelezése Domokos Jánossal = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1995. 251–272. ill.

SZAKOLCZAY Lajos: „Ha egy mű akár egyetlen szelvényével is érvényes – korszerű”. Az Antológia Kiadó félszáz könyve = Kortárs 1997. 6. 78–86.

SZIJÁRTÓ István: A Vaspróba antológiákról = Somogy 1997. 1. 55–57. ill.

TÖBIÁS Aron: Az Égető Eszter kiadásának története = Tiszatáj 1997. 11. 70–74.

- ZALKA Miklós – SIPOS Géza: 45 éves a Zrínyi Kiadó = Új Honvédségi Szemle 1997/2. füzet 16.
- ZÉKÁNY János: A Püski kiadó története = Szemle 1997. 1. 22–26.
- ZIMONYI Zoltán: Vihar a Viharsarok körül = Bárka 1997. 2. 94–103.

Könyvkereskedelem

- KAPRONCZAY Katalin: A könyvkereskedelem Magyarországon = Valóság 1997. 12. 108–111.
- KÓKAY György: A könyvkereskedelem Magyarországon. [Budapest]: Balassi, 1997. 154 p.
- Mentor. Modern könyvek, modern grafika. A Mentor könyvesbolt, 1922–1930. Budapest: Kassák Múzeum, 1996. 27 p. ill.
- MÉSZÁROS Ildikó: Antikváriusok, ódondászok, használtkönyv-kereskedők Pesten és Budán = Budapesti Negyed 1997. 16–17. 145–162.

Sajtótörténet

18. század

- FEHÉR Katalin: Festetics György oktatástügyi tevékenysége a korabeli sajtó tükrében = Magyar Pedagógia 1997. 1. 61–77.
- KÓKAY György: Bessenyei és a sajtó = MKSz 1997. 4. 430–433.
- KOPECZI Béla: Brenner Domokos, a Rákóczi-szabadságharc és a bujdosás diplomatája és publicistája. Budapest: Akadémiai Kiad., 1996. 135 p.
- PILINYI Péter: Az első magyarországi hírlap = Typ 1997. 2. 12. ill.
- SZÁLLÁSI Árpád: Sándorffii József teljesítménye. Egy több mint kétszáz esztendősdikusi remeklés = Orvosi Hetilap 1997. 4. 221–222. ill.
- SZITA László: „A főrebellis.” Thököly-kép a 17. század végi német sajtóban = Baranya 1992–93. 1–2. 137–154. ill.

19. század

- BERECZ József: Felső-Magyarország sajtója a millenium időszakában = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV–XXXVI. Miskolc, 1997. 795–799.

- BERECZ József: A miskolci sajtó megemlékezése a milleniumról = Annales Universitatis Litterarium et Artium Miskolciensis. Tomus VI. 1996. 7–14.
- CZÖVEK István: A szláv egység és az orosz sajtó. (Az 1867-es szláv etnográfiai kongresszus visszhangja) = Acta Acad Paed Nyíregyh 12/F 1990. 139–153.
- FEHÉR Katalin: Reformkori oktatás és társadalompolitikai röpiratok = MKSz 1997. 1. 97–103.
- FENYŐ István: A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon. Budapest: Argumentum, 1997. 430 p.
- HORVÁTH Károly: A szabadságharc komáromi sajtója = Typ 1997. 5. 4. ill.
- KOMLÓS Aladár: A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században = Múlt és Jövő 1997. 2. 15–34. ill.
- KOROMPAY H. János: Egy kritikai iskolától a kritika kétségbevonásáig. (A Regélő Pesti Divatlap és a Pesti Divatlap) = Irodalomtörténet 1997. 1–2. 86–110.
- NAGY Éva: A vasi hírlapirodalom kezdete: A Vas megyei Lapok = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1997. 3. 40–45. ill.
- Az Ön érdekes hazája! Hegel levele Schedius Lajoshoz. Közreadja, jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátta Klaus VIEWEG, Jena. Ford. NYÍZSNYÁNSZKI Ferenc = Gond 1996. 11. 109–114.
- PARSONS-SÁRMÁNY Ilona: Auftakt zur moderne Kritik der Wiener Tagespresse 1894 = Acta Historiae Artium 1994–95. 1–4. 238–245.
- RIXER András: A gyógyszerészet magyar nyelvű publikációs fórumainak lehetőségei a XIX. században = Gyógyyszerészet 1997. 6. 333–341. ill.
- RÓZSA Mária: Az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc eseményeinek értékelése néhány bécsi napilapban = Töprengések Kundera „szépséges szép üveggyögyőjéről.” (Kapcsolatok, hasonlóságok, jelenségek az irodalom Monarchiájában). Szerk. FRIED István. Szeged, 1997. 47–65.
- RÓZSA Mária: A bécsi „Wanderer” magyar vonatkozású közleményei 1851–1861. = A „szépséges népszövetség” a művelődés történetében. Irodalmi-kulturális érintkezések a Monarchiában. Szerk. FRIED István, KELEMEN Zoltán. Szeged: JATE BTK, 1997. 37–62.
- RÓZSA Mária: A bécsi „Wanderer” magyar vonatkozású közleményei 1862–1873. = MKSz 1997. 4. 349–376.

RÓZSA Mária: Falk Miksa és a németnyelvű sajtó = *Hungarológia* 1995. 7. 118–129.
 SZÁLA Erzsébet: Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn (1850–1860). Egy soproni orvosi folyóirat a XIX. század közepén = *Sopron tudomány és technikatörténetéből*. Sopron: Soproni Egyetem, 1997. 65–70.

19–20. század

BRANDT, Juliane: Der ungarische Protestantismus und die westeuropäische soziale Entwicklung im Spiegel der Zeitschrift „Protestáns Szemle” 1889–1914 = *Hungarológia* 1995. 7. 55–87.
 BUZINKAY Géza: Bulvárlapok a pesti utcán = *Budapesti Negyed* 1997. 16–17., 31–44. ill.
 HORVÁTH József: Megyénk iskolai újságjainak történetéből = *KisalfKvt* 1997. 1–2. 13–23. ill.
 KISS Endre József: A magyar református sajtó mint egyháztörténeti forrás = *Széphalom* 9. 297–302.
 LIPTÁK Dorottya: A családi lapoktól a társasági lapokig. Újságok és újságolvasók a századvégen = *Budapesti Negyed* 1997. 16–17., 45–70. ill.
 MARTOS Veronika: A 140 éves Orvosi Hetilap hatása a kor tudományos irodalmára és a lap jelene = *PKI* 1997. 7. 9–11.
 PERECZ László: A pozitivizmus programjával („Athenaeum” 1892–1914) = *Magyar Filozófiai Szemle* 1995. 1–2. 1–37.
 ZEKE Gyula: A nagyvárosi kultúra új formái és a zsidóság = *Budapesti Negyed* 1995. 8., 90–106. ill.

20. század

A 40 éves Papíripar köszöntése. DUNAI Imre et al. = *Papíripar* 1996. 5. 162–169.
 ANISZI Kálmán: Hetvenéves a Korunk = *Kapu* 1996. 4. 57–58.
 BAKOS József: A soproni evangélikus líceum diáklapja a „Nyugati Őrszem” (1938–1943) = *EgyKönyvÉvk* 1995–1997. 191–214.
 BERTÓK László: Ha a Somogyi Írásra emlékezem... = *Somogy* 1997. 1. 36–38.
 BODORITS István: A Turul újjászületése = *MKsz* 1997. 2. 238–239.
 CSEKE Péter: Egyházi és vallásos sajtó kisebbségben = *Nyelvünk és Kultúránk* 1996. 96. 13–19.

FEIMER Ágnes – RÁCZ Ágnes: 25 éves a magyar könyvtárügy angol nyelvű referáló lapja = *Könyv és Könyvtár* 1997. 18. 255–265. ill. [HLISA]
 FEJESNÉ BOGÁR Zsuzsa: Somogy a Pester Lloyd 1900–1902-ig megjelent kulturális cikkeiben = *Somogyi Múzeumok Közleményei* 1992. 175–184.
 FOGARASSY László: „Lajtabánság: politikai és szépirodalmi időszaki lap” = *Soproni Szemle* 1997. 3. 238–242.
 FRÁTER Zoltán: A Szövetség szelleme: a Nyugat mecénásai a GYOSZ-ban. [Budapest]: MGYOSZ, 1996. 141 p. ill.
 A Gyógyszerészet szerkesztőségének tagjai 1957–1997. Összeáll. KÉRY István = *Gyógyszerészet* 1997. 12. 727–730.
 GYURÁCS Ferenc: A „Vasi Szemle” és a vasi tájak = *Irodalomismeret* 1997. 1–2. 39–41.
 GYURIS György: „Nézem a messzi, áldott Tisza táját.” Az ötvenéves Tiszatáj indulása = *Szeged* 1997. március, 18–21. ill.
 GYURIS György: A Tiszatáj fél évszázada, 1947–1997. Szeged: Somogyi-kvt., 1997. 219, [3] p. ill.
 GYURIS György: Két esztendő a szegedi Tiszatáj életéből. 1–2. = *Új Forrás* 1997. 2. 3–18.; 3. 56–69.
 GYURIS György: Tiszatáj-reflexiók = *Európai Utas* 1997. 2. 59–64. ill.
 HORVÁTH József: Még egyszer megyénk falusi újságjairól. Győr–Moson–Sopron megye falusi újságjai (1987–1996) = *KisalfKvt* 1996. 2. 16–25.
 JAKABFFY Tamás: Közelmúlt és helyzetkép. Az erdélyi katolikusok sajtójáról = *Jel* 1997. 1. 18–19.
 KABÁN Annamária: Negyvenéves az erdélyi magyar nyelvtudomány fóruma, a NyÍrk [Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények] = *Magyar Nyelv* 1997. 1. 101–105.
 KERESZTYÉN Balázs: Az oszthatatlan s egységes magyar nemzeti kultúra folyóirata, a Magyar Írás = *Hatodik Síp* 1994. tél 25–28.
 KIKLI Tivadar: Mái ható szellem? A Délmagyarország indulása, 1910–1912. 1–2. rész = *Szeged* 1997. május, 32–35.; 1997. június, 44–48. ill.
 KISS Ilona: Beszélő: tizenhat éve szabadon = *Európai Utas* 1997. 3. 75–78. ill.
 KOSZTA László – PELYACH István: Aetas = *Történelmi Szemle* 1997. 2. 133–136.

- KOVÁCS László: Emlékek a Gyógyszerészet indulásának időszakából = Gyógyszerészet 1997. 5. 271–273.
- KUNTÁR Lajos: Változások a Vasi Szemlénél = MKsz 1997. 1. 111–114.
- KUNTÁR Lajos: Vasi Szemle kontra Írott kö. Adalékok a vasi irodalom századeleji történetéhez = Életünk 35. 884–904.
- LACKFI János: Mi újság? Tallózás a Pesti Hírlap 1920 utáni számaiból = Jel 1997. 5. 143–146. ill.
- LENGYEL András: A Szép Szó időrendjéhez = MKsz 1997. 4. 461–462.
- MÓZES Huba: A magyar irodalomtudomány főruma: a Nyírk és megjelenésének előzményei = Studia Nova 1995. 4. 261–266.
- NAGY Pál: A Magyar Műhely harmincöt éve = Európai Utas 1997. 1. 74–77.
- NÉZŐ István: A Felsőszabolcs című lap története 1920–1938 = Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 1997. 347–363. ill.
- OLÁH Emőd: Kodály Zoltán hatása a „Kisdednevelés” c. folyóiratra az ének-zenei nevelés területén 1941–1944 között = „... Amit a tükör önmaga terem”. A Hajdúböszörményi Óvóképző Főiskola jubileumi tanulmánykötete. Szerk. VARGA Gyula. Hajdúböszörmény, 1996. 138–144.
- Ötven esztendő. A Kaposváron megjelenő irodalmi periodikák adatai. Összeáll. SIPOS Csaba [1947–1997] = Somogy 1997. 1. 3–8.
- Ötvenéves a Tiszatáj = Tiszatáj 1997. 3. 4–5.
- PAÁL László: Somogy megye sajtója 1919–1944 (3. közlemény) = Somogy megye múltjából 28. 1997. 241–266.
- PAPP Dezső: A Przemysli Tábori Újság története = Új Honvédségi Szemle 1997. 10. 64–73.
- PERECZ László: A szellemtörténet korszakában (Athenaeum, 1920–1944) = Gond 1996. 12. 162–196.
- PERJES István: Az 1925-ös népiskolai tanterv sajtóvisszhangja a Szabolcsi Tanító című folyóiratban = Magyar Pedagógia 1997. 2. 153–166.
- PÉTER M. Mária: Gyógyszerészeti időszakos kiadványok Erdélyben = Gyógyszerészet 1997. 7. 402–404.
- PETŐ Ernő: Az egri sajtó újraindulása (1944. dec. – 1946. dec.) = Agria 1991–92. 275–302.
- PILINYI Péter: A Telefon Hírmondó élclapja = TYP 1997. 12. 12. ill.
- POGÁNY György: A magyar könyvtári szaksajtó vázlatos története. 2. rész = KvtFigy 1997. 1. 13–25.
- PÓR Edit: A kádári tájékoztatáspolitikai (1956–1962) = Kritika 1997. 2. 37–41.
- RÓKA Sándor: Az Abacus története = Pedagógiai Műhely 1997. 1. 62–71.
- RÓNAY László: Virrasztani kell = Európai Utas 1997. 3. 72–74. ill. [Vigilia története]
- SZABÓ István, G.: Vita a liberalizmus és a demokrácia válságáról a Századunk c. folyóiratban 1934–1938 között = ActaAcadPaed-Nyíregyh 13/F 1996. 135–141.
- SZABÓ István, G.: Viták a „Századunk” című folyóiratban a szocializmusról = ActaAcad-PaedNyíregyh 12/F 1990. 111–116.
- SZÉCHENYI Ágnes: „Sznobok és parasztok.” Válasz 1934–1938. Elvek, frontok, nemzedékek. Budapest: Argumentum, 1997. 195 p.
- Szenzáció: a XX. század a magyar napisajtó címlapjainak tükrében 1900–1990. Vál., bev. VINCE Mátvás. Bp.: Gazdasági Média, 1996. 287 p. ill.
- TÓTH Szilvia: A Kút (1926–1927). A Képzőművészek Új Társaságának folyóirata = MKsz 1997. 1. 58–72.
- TÓLTESI Imre: Honismerettől – Honismeretig. A „szürke füzetek” = Honismeret 1997. 2. 51–60.
- URFI Péter: Elfelejtett hetilapunk, a Kisbér és Vidéke = Komárom-Esztergom Megyei Honismereti Füzet 1989–1990. 12–17.
- VARGA László: A Helikon a magyar irodalomtudományban = Helikon 1997. 1–2. 111–116.
- VARGA Péter: A Tiszatáj és az irodalompolitika = Múltunk 1997. 1. 74–89.
- ZÁCH Alfréd: Az „Időjárás” centenáriuma = Természet Világa 1997. 8. 382–383.

Könyvtártörténet

Több századot érintő munkák

- AMBRUSNÉ KÉRI Katalin: A nagyenyedi Bethlen Könyvtár kisdedápolással foglalkozó könyvei a XVIII–XIX. századból = Egészségnevelés 1997. 2. 93–95.
- BÁNHEGYI B. Miksa: A pannonthalmi Főapát-sági Könyvtár = Könyv és Könyvtár 1997. 19. 19–33.

- DÓKA Klára: A Váci Egyházmegyei Könyvtár térképgyűjteménye = MEtV 1994. 3–4. 217–242. ill.
- FRIGYIK Katalin: Régi könyvek tárlata a Szent István Királyi Múzeum könyvtárából = Magyar Iparművészet 1997. 48–49. ill.
- MÁRZA, Eva Selecká: A középkori lőcsei könyvtár. Ford. KRÁLIK Aladár. Szeged: Scriptum Kft., 1997. 164 p. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 7.)
- SZABÓ Botond, G.: A Debreceni Református Kollégium könyvtára = Hajdú-Biharm-könyvtT 1997. 1. 40–48. ill.

A 16. századig

- AMBRUSNÉ KÉRI Katalin: Cordoba virágkora és II. al-Hakam könyvtára = Valóság 1997. 7. 72–76.
- CSAPODI Csaba: A Corvina-kutatás mai kérdései = Szombathelyi BDTFTudKözl 1991. 17–22.
- FABÓ Edit: Az értékmegőrző közvetítő (A 8–10. századi arab könyv- és könyvtárkultúra = EgyKönyvtÉvk 1995–1997. 65–89.
- SZLABEY Györgyi: A Bibliotheca Corviniana „maradványainak” megmentése. Kutatói és restaurátori tevékenység = EgyKönyvtÉvk 1995–1997. 257–282. ill.

16–18. század

- BERECZ Ágnes: Ráday Gedeon aukciós könyv-vásárlásai I. A Brifautiana-aukció = Ráday-GyűjtÉvk 1997. 125–134.
- BUZÁSI Enikő: Mányoki Ádám könyvtára és képzőművészeti hagyatéka = Művészettörténeti Értesítő 1997. 3–4. 181–206. ill.
- DOMOKOS György – HAUSNER Gábor – VESZPRÉMY László: Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben = MKSz 1997. 1. 33–57.
- Intézményi és magángyűjtemények Magyarországon 1552–1750. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeáll. MONOK István, ZVARA Edina. Szeged: JGYTF Művelődéstörténeti Intézete, 1997. XIII, 175 p. (Könyvtártörténeti füzetek, 8.)
- JANOS István: A tokaji kapucinusok fennmaradt könyvei = Könyv és Könyvtár 1997. 19. 135–139.
- KISS Domokos: Régi magyarországi könyvek a pannonhalmi Szent Benedek-rendi Főkönyv-

tárban az 1786-os abolíciós katalógus alapján. Pannonhalma: [Pannonhalmi Főapát-ság], 1996. 107 p.

- LONGA Anna: A 18. század természettudománya a Ráday Könyvtárban = Természet Világa 1997. 5. LXVI–LXVIII. ill.
- Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. 2. Nagyszombat 1632–1690. Sajtó alá rend. FARKAS Gábor Farkas. Szeged: Scriptum Kft., 1997. 381 p. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/2.)
- SIMON Melinda – SZABÓ Ágnes: Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója. DEE NAGY Anikó bevezetésével. Szeged: Scriptum Kft., 1997. LVI, 155 p. (A Kárpát-medence korai-középkori könyvtárai, 2.)
- SZILÁGYI András: Magyar főpapok apoteózisa. Barokk festménysorozat a nagyszombati királyi-érseki konviktus könyvtárterméből = ArsHung 1997. 1–2. 289–312. ill.

19–20. század

- BELICZAY Angéla: Kísérletek a Ráday Könyvtár értékesítésére 1792–1861 között = Ráday-GyűjtÉvk 1997. 135–140.
- BEZERÉDY István: A Somogyi könyvtár kincseiből. A Prágai Miskönyv – 1492 = Szeged 1997. január 2–3. ill.
- CZÉGENY Márta: A hajdúböszörményi gimnázium könyvtárának története az államosításig. 2. rész = Hajdú-Biharm-könyvtT 1996. 16–31.
- A Diósgyőri Vasas Könyvtár története megalakulásától napjainkig, 1896–1996. [Írta KOVÁTS György et al.] [Miskolc]: Diósgyőri Vasas Bartók Művelődési Ház, [1996]. 26 p. ill.
- IZSA Melina: A katonai iskolák könyvtárai (1867–1914) = Bolyai Hírek 1995. 2. 141–147.
- A könyvtár. = Festetics kastély, Keszthely. [Szerk. CZOMA László]. Keszthely: Helikon Kastélymúzeum, [1996]. 16–19.
- NAGY Erzsébet: A Somogyi-könyvtár kincsei. Somogyi Károly könyvtára – az alapítványi gyűjtemény = Szeged 1997. február, 2. ill.
- TÓTH Gyula: A kiskönyvtári ellátás historiográfiájának vázlata = KvtFigy 1997. 4. 682–704.
- VÁRALLYAI Jánosné: A Pannon Agrártudományi Egyetem Mezőgazdaság-tudományi Kar Könyvtára. Mosonmagyaróvár = KisalfKvt 1996. 2. 38–43.

20. század.

BARKÓCZI Jolán – TISZA István: A Közlekedési Múzeum tudományos szakkönyvtára = A Közlekedési Múzeum Évkönyve 1996. 223–234. ill.

FARKASNÉ BÁRCZY Éva: A Soproni Múzeum Könyvtáráról = KisalfKvt 1997. 1–2. 85–87.

KÓRÁSZ Mária: A Somogyi-könyvtár kincsei. Vasváry-gyűjtemény = Szeged 1997. október, 2. ill.

KOROMPAI Gáborné: Nehéz idők a Debreceni Egyetemi Könyvtár életében. Adatok az 1944–45-ös évek történetéhez = Könyv és Könyvtár 1997. 19. 35–47.

Könyvtárak Dél-Zalában. Szerk. CZUPI Gyula. Nagykanizsa: Városi Könyvtár, 1997. 83 p. ill.

LAPIS Péterné: Az iskolai könyvtár = Visszaforrt ág: újra Református Gimnázium! Vál., szerk. és írta SZILÁGYI Ferenc. Mezőtúr: Szegedi Kis Ref. Gimn. és Szakközépisk.: Mezőtúri Öregdiákok Baráti Köre, 1996. 163–170.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Keleti Gyűjtemény. Összeáll. APOR Éva. Bp.: MTA Könyvtára, 1997. 32 p. ill.

MÓNUS Imre: Adalékok Győr könyvtártörténetéhez = KisalfKvt 1996. 34–37. ill.

NÉMETH Mária. Az Országos Széchényi Könyvtár története 1919–1922. Bp.: OSzK, 1997. 168 p. ill. (az Országos Széchényi Könyvtár füzetei, 10.)

PETŐ NÉMETH Erika: A szentendrei népkönyvtárról = PestmKvt 1994. 1. 13–15. ill.

REMITZKY Zoltán et al.: 90 éves a szobi „Érdy János” Könyvtár = PestmKvt 1994. 1. 40–59. ill.

SZARVAS Márta: Az ebesi könyvtár első évtizedei, 1. rész = Hajdú-BiharmKönyvt 1997. 18–30. ill.

TAKÁCS Miklós: Negyvenöt éves a „megyei” könyvtár = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1997. 2. 3–5. ill.

TOLNAY Gábor: A könyvtár is visszatért alapítójához. Nemzeti kincsünk a mezőtúri református alma materben = Jászkunság 1996. 3–4. 137–145. ill.

WIX Györgyné: A szerzetesi könyvtárak sorsa Magyarországon 1950–1952. Budapest: OSzK, 1997. 68 p. (Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetei, 11.)

ZABOKLICKI, Krzysztof: A lengyel történészek Rómában Fraknoi Vilmos idejében és a Lengyel Könyvtár megalapítása = MEtV 1995. 3–4. 171–176.

Bibliofília

A 16. századig

CSAPODI Csaba: Anjou Endre Bibliájáról = MKsz 1997. 1. 109–110.

KÖRMENDY Kinga: Kodikológia és művelődéstörténet = Iskolakultúra 1997. 5. 5–9.

WEHLI Tünde: „Középkori magyarországi könyvgyűjtők (1000–1526)” című kandidátusi értekezésének vitája = Művészettörténeti Értesítő 1997. 1–2. 125–129.

17. század

GÖMÖRI György: XVII. század végi magyar versbejegyzések egy londoni Bornemisza-kötetben = MKsz 1997. 1. 82–83.

OJTOZI Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1601–1650 közötti külföldi nyomtatványai és possessoraik. Debrecen: KLTE Kvt., 1996. 245 p., ill. (Régi tiszántúli könyvtárak, 8.)

OJTOZI Eszter: Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben (értelmisségek és diákok könyvei) = Könyv és Könyvtár 1997. 101–118.

SOLTÉSZ Zoltánné: Neves possessorok újabban felismert kötetei II. = MKsz 1997. 3. 266–281.

SZABÓ András: Martin Bachécek kéziratok ajánlása 1604-ből = RádayGyűjtÉvk 1994. 180–181.

18. század

KÁZMÉR Miklós: Köleséri Sámuelnek szóló ajánlás J. J. Scheuchzer svájci orvos könyvében = MKsz 1997. 3. 318–320.

KÓKAY György: A könyv és könyvtár szerepe Bessenyei György életében = MKsz 1997. 2. 225–229.

KOÓS Judith: Ráday Gedeon könyv- és műgyűjteménye a 18. században = Magyar Iparművészet 1995. 1. 50–51. ill.

MICHAUD, Claude: Egy felvilágosodott magyar gróf, Teleki József (1738–1796) = Ráday-GyűjtÉvk 1994. 65–83.

- OJTOZI Eszter: Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 18. századi külföldi könyveiben I. (Protestáns lelkészek és tanárok könyvei) = MKsz 1997. 4. 424–430.
- SZABÓ Ágnes: Bethlen Kata könyvtárának jegyzékei = MKsz 1997. 2. 240–241.

19–20. század

- FARKAS Mária, G.: Sauvageot professzor könyvtára (Születésének századik évfordulója alkalmából) = Magyar Nyelv 1997. 4. 493–495.
- KRIVECZKY Béla: Könyvek és könyvtulajdonosok a XIX. század eleji Szabolcs megyében = ActaAcadPaedNyiregyh Társadalomtudományi közlemények. 1996. 121–133.
- MAYER Gyula: A Reisach- és a Jankovich-féle könyvgyűjtemények történetéhez = MKsz 1997. 4. 433–446.
- OJTOZI Eszter: Egy 19. századi bibliofil piarista könyvtárának nyomai = MKsz 1997. 2. 229–230.

Olvasástörténet

- BOROVÍ József: Egy olvasótársaság története. A putnoki-rimaszécsi esperesi kerületek Olvasó Társasága és Kölcsonkönyvtára 1834–1863. = MEtV 1997. 1–2. 151–153.
- BOROVÍ József: A putnoki-rimaszécsi esperesi kerületek Olvasó Társasága és Kölcsonkönyvtára (1834–1863) = MKsz 1997. 4. 454–455.
- CSILLÉRY Klára, K.: Hitbuzgalmi olvasmányok a dunapataji reformátusoknál és helyük a lakásban = RádayGyűjtÉvk 1997. 57–70.
- DOMOKOS György – HAUSNER Gábor – VESZPRÉMY László: Eruditio militaris. Katonai olvasmánykultúra = Iskolakultúra 1997. 5. 44–47.
- GYÖRI János: Adatok a Jásziskiséri 48-as Olvasókör történetéhez = Jászszági Évkönyv 1994. 197–203.
- HORVÁTH József: Dokumentumok a Gartai Polgári Társas Olvasókör történetéből = KisalfKvt 1997. 1–2. 54–60. ill.
- Az iskolán kívüli népművelés. Intézmények = Szekszárd város történeti monográfiája II. Szerk. DOBOS Gyula Dr. [Szekszárd]: Önkormányzat, 1997. 201–219.
- KÉRI Katalin: Női időtöltések száz évvel ezelőtt = Valóság 1997. 3. 36–43.

- KOVÁCS I. Gábor: A két világháború közötti magyar kalendáriumirodalom szerepe a paraszti mentalitás változásában = Történeti Tanulmányok V. Debrecen: KLTE, 1997. 159–167.
- MONOK István: Könyvtárak és könyvolvasás. 1526–1750 = Iskolakultúra 1997. 5. 17–22.
- MONOK István: A Mohács utáni két évszázad olvasmányműveltsége a Kárpát-medencében = KvtFigy 1997. 3. 485–493.
- NAGY Júlia: Az Akadémiai Ifjak Olvasó Egylete = Könyv és Könyvtár 1997. 18. 115–124.
- NAGY Júlia: Az olvasóegyletek a Sárospataki Kollégiumban (1850–1950) = MKsz 1997. 4. 455–461.
- RAABE, Mechthild: Leser und Lektüre in der Fürstlichen Bibliothek Wolfenbüttel. 1664–1713. Szeged: Scriptum, 1997. 18 p. (Lectura. Vendéglőadások a Szegedi Olvasmánytörténeti Munkaközösségben, 2.)
- SZABÓ Béla: Jogászaink olvasmányai a kora újkorban = Iskolakultúra 1997. 5. 23–34.
- SZÁNTÓNÉ BALÁZS Edit: A felsőőri református olvasó- és dalkör = Szombathelyi BDTFTudKözl Történelmi Tanulmányok 1991. 109–115.
- TÓTH István György: Nemesurak az iskolapadban. Arisztokraták és kismesek, 18. század = História 1997. 5–6. 22–24. ill.
- VARGA András: Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században = Iskolakultúra 1997. 5. 35–39.
- A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói**
- ALAPI Gyula: Id. Szinnyei József élete = Id. Szinnyei József komáromi históriái. Szerk. VIRÁG Jenő. Tatabánya: Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat, 1997. 7–31. (Castrum könyvek, 5.)
- BAJÁKI Rita: Czvittinger Dávid levele 1735-ből = MKsz 1997. 3. 320–322.
- BENKŐ Loránd: Emlékezés Pesty Frigyesre = Magyar Nyelv 1997. 4. 488–490.
- BORBÁNDI Gyula: Peremmagyar. Az emigráns Peéry Rezsőről halálának huszadik évfordulóján = Hítel 1997. 11. 46–56.
- FEHÉR Katalin: Bély Fidél és a bakonybéli benccs tanárképzés = Magyar Pedagógia 1997. 3–4. 235–245.

- FEHÉR Katalin: Ráday Pál ismeretlen kéziratos utasítása fia nevelőjének 1723-ból = MKsz 1997. 2. 220–225.
- FEHÉR Katalin: Schedius Lajos művelődéspolitikája = Honismeret 1997. 6. 9–14.
- FRIVALDSZKY János, Id.: Fridvaldszky János (1730–1784) élete és munkássága = MKsz 1997. 4. 417–424.
- FÜLÖP László: Schöppflin Aladár pályaképe. Debrecen, 1993. 147 p. (Studia Litteraria, 31.)
- HAMPEL Polyxena: A nagyenyedi „Főnix”. Pápai Páriz Ferenc élete. Budapest: Kálvin Kiadó, 1997. 106 p.
- HORVÁTH Károly: Fitz József élete és munkássága = Typ 1997. 3. 8.
- KÁLMÁN Gyula: Horvát István 1784–1846 = Honismeret 1997. 2. 3–5. ill.
- KAPRONCZAY Károly: Orvosportré a 18. századból: Wespzprémi István = Lege Artis Medicinae 1997. 12. 840–842.
- KÉGLI Ferenc: Sebestyén Géza és öröksége, a Magyar Könyvészet retrospektív ciklusai = KvtFigy 1997. 2. 216–220.
- KOROMPAY Gáborné: Kovács Máté mint a Debreceni Egyetemi Könyvtár igazgatója = KvtFigy 1997. 1. 26–32.
- Kovács Mátéra emlékezve = Könyv és Könyvtár 1997. 18. 21–112. ill. [Előadások – Kovács Máté Emlékkülés. Debrecen, 1996. okt. 28–29.]
- RÁCZ Márton: Pápai Páriz Ferenc élete és munkássága = Természet Világa 4. LIV–LV. ill.
- SZAJBÉLY Mihály: Ch[olnok]y [Viktor], az újság[ot]író [író]. = Álmodók álmodói. Irodalomtörténeti tanulmányok. Bp.: Magvető, 1997. 122–140.
- SZÁLA Erzsébet: Kis János az író és irodalom-szervező. = Sopron tudomány- és technikatörténetéből. Sopron: Soproni Egyetem, 1997. 55–64.
- SZENTIMREI Mihály: Újszász Kálmán a Faluszeminárium és a Tudományos Gyűjtemények szervezője = Széphalom 9. 367–370.
- TÓTH Sándor: Dicsőséges kudarcaink a diktatúra korszakából. Gaál Gábor sorsa és utóélete Romániában, 1946–1986. Bp.: Balassi K., 1997. 254 p.
- VADON Lehel: Országh László a lexikográfus és lexikológus = Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Tanulmányok a magyar nyelvről. 1994. 81–89.

SZEMLE

Madas Edit – Monok István: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig. Bp. 1998. Balassi Kiadó. 184 l.

A Balassi Kiadó igen hasznosnak ígérkező oktatási segédlet sorozatot indít útjára. A régi könyvekkel és kéziratokkal foglalkozók számára, az utánpótlás kinevelése érdekében és a nagyközönség tájékoztatása céljából a legjobb szakemberekkel rövid összefoglalásokat írat a magyarországi könyv- és könyvtártörténet egyes résztemáiról (könyvtár-, nyomda-, kötetstörténet, stb.).

E vállalkozást az indokolja, hogy az utóbbi évtizedekben igen jelentős előrehaladás történetelt – Klaniczay Tibor, Mezey László, Borsa Gedeon, Keserű Bálint iskolateremtő munkájának köszönhetően – a könyvtörténeti forrásfeltárás és publikálás területén. Megkezdődött és folyamatos a töredékek, kézírások és nyomtatott dokumentumok igényes katalógizálása és bibliografizálása, a könyvtárakra vonatkozó levéltári források feltárása és publikálása és a régi hazai nyomdák betűtípusainak nyilvántartásba vétele. Ezek az új alap kutatások nemcsak jelentősen gazdagítják, hanem nagy mértékben módosítják is az eddig kialakult képet. Ideje hát, hogy új, korszerű kismonográfiák szülessenek.

Az első témakör a hazai könyves kultúra kibontakozása és alakulása a kezdetektől a 18. század első évtizedeiig. Szerzői két újabban kutatott forrástípus szakértői: a fragmentumkutató Madas Edit és a levéltárakban szunnyadó könyvjegyzékek bűvára: Monok István. Valójában van a könyvnek harmadik szerzője is: Csapodi Csaba. Valószínűleg azért nem szere-

pel az ő neve a szerzők között, mert a kötetbe felvett tanulmánya másodközlés.

Madas Edit része az *Írás, könyv és könyvhasználat a középkori Magyarországon 1000–1526* címet viseli és több mint fél évezred hazai könyvtártörténetét foglalja össze. Elsőként a középkori könyvkultúra kutatásának forrásait tárgyalja logikus rendben a fennmaradt kódexektől és nyomtatványoktól a bennük található olvasói megjegyzésekig. Az elemzések döbbenetes számadatokat tartalmaznak: a Mezey László által feltételezett 55 000 kézirrattal szemben mindössze 3000 kötet kézíratos és nyomtatott dokumentum maradt fenn, amelyet minden bizonnyal e korszakban Magyarországon használtak. A kódexekkel és nyomtatott könyvekkel kapcsolatos technikai és anyagi kérdések (kódex, íróanyagok, könyvbeszerzés módjai stb.) bemutatása után következik Madas összefoglalásának legfontosabb fejezete a „Könyvhasználat a középkori Magyarországon”. A címadás tökéletes, hiszen a könyv ebben a korban eszköz volt, amelyet az egyházi intézményekben a liturgiában, a pasztorációban, az oktatásban vagy a jogszolgáltatásban használtak. Éppen ezért lehet történetét az egyházi intézményrendszerhez és feladatköreihez kapcsolódóan bemutatni. Az alapos, példákkal jól illusztrált elemzés során választ kapunk arra, hogyan alakult ki a térítés és a szerzetesrendek magyarországi történetének kezdetén importált könyvkultúrából a hazai latin írásbeliség. Milyen tényezők hatására vált a könyv használati tárgyból személyes olvasmánnyá 1470 és 1526 között, és hogyan bontakozott ki a magyar nyelvű kódexirodalom, amely a latinul

nem tudó apácákat és a laikus férfiszerzeteseket látta el épületes olvasmánnyal. S hogy a középkor végére nem csupán az olvasni, hanem az írni tudás is egyre jobban elterjedt. Ugyanakkor az elemzés arra is utal, hogy Magyarországon tartósan működő egyetem híján hiányzott az igazi tudományos műhelymunka, ezért nincsen nevezetes, hazai szerzőtől származó tudományos munka a fennmaradt középkori dokumentumok között.

Madas Edit jelzi, hogy még nem az összes, rendelkezésre álló dokumentum van feldolgozva. Teljesen egyetérthetünk vele abban, hogy pl. a 40 középkori könyvjegyzék mutatóval ellátott kritikai kiadására igen nagy szükség lenne.

A magyarországi reneszánsz könyvkultúráról – ezen belül a Bibliotheca Corviniánáról és a magyarországi humanisták tékáiról a kötet átvette Csapodi Csaba fent már említett írását. Indokolt ez, hiszen e területen az ő korábbi összefoglalása óta nem történt olyan nagyobb horderejű felfedezés, ami módosítaná a *Magyar könyvtártörténet 1000–1771-ig* című könyvben (Bp. 1987. Gondolat Kiadó) írottakat.

A 16–17. század hazai könyves kultúrájának bemutatására – kis kitekintéssel a 18. század első évtizedeire – Monok István vállalkozott. *A könyvtárak és a könyvolvasás a Kárpát-medencében, 1526–1730* című tanulmánya bevezetőjében ő maga mondja ki, hogy az olvasás- és könyvtörténet levéltári forrásainak feltárása még nem fejeződött be, sőt a már kiadott új dokumentumok feldolgozása is csak most kezdődött el igazán, mégsem tartja korainak ezt az összegzést, mégha „állításai néha csak a hatalmas dokumentumszöveggel foglalkozó szakember első benyomásait rögzítik” (88.) Írását az olvasmánytörténeti források számbavételével és bemutatásával kezdi. Néhol kijelöli a további kutatás irányát is. Így a könyvbejegyzésekről szólva – nagyon helyesen – a ma meglévő könyvvállomány kézírásos bejegyzéseinek országos nyilvántartását sürgeti.

A következő nagy fejezet áttekintést ad a Mohácsot követő évszázadokban átalakult művelődési intézmények könyvtáiról. Az eddigi

gyakorlattal szakítva, amely egyházi és világi intézményekben gondolkodott, ő leválasztotta az iskolákra vonatkozó források tárgyalását az egyháziakétól annak ellenére, hogy a kor oktatási intézményei egyházi irányítás alatt álltak. Ez nem is lenne baj, csak az egyházi fejezetekben is kellett volna egy fél mondat, ami a mai olvasót az iskolai könyvtárak fejezetéhez utalta volna.

Monok más pontokon is szakított az eddigi felfogással. Így pl. tagadja Csapodi Csabának azt a feltételezését, hogy Handó György 15. századi pécsi püspök gyűjteménye lett volna az első magyarországi nyilvános könyvtár (111.), ami ugyanebben a kötetben a 77. lapon olvasható. Ugyanígy ütközik kettejük véleménye a Corvinák egyes köteteinek Budán maradása esetében is (73., ill. 109–110.).

A következő nagy fejezet a magánkönyvtárak összetételéről ad érdekes és színes képet társadalmi rétegenként ill. foglalkozások szerinti csoportosításban. Így meg tudhatók, hogy főnemeseink, főpapjaink, tudósaink vagy polgáraink stb. milyen könyveket gyűjtöttek, illetve olvastak az adott korszakban, mennyire követték az európai szellemi áramlatokat.

A tanulmányt „Az olvasmányok nyelvi összetételéről” és a „Könyvgyűjtési szokásokról” szóló érdekes áttekintések zárják.

Nem tudjuk megállni, hogy saját kutatási területünkről ne hozzunk egy példát Baththyány Ferenc könyvtárára vonatkozóan. 1614. január 10-én és az azt követő napokban ugyanis nem kisebb személyiség rendezte az ő könyvtárát Németújvárotról, mint Szenci Molnár Albert. „Gyurkó öcsémme vitettünk Ujvárbá az urhoz. Felhántam, kiraktam a bibliothekát” (Vö.: Dézsi Lajos: *Szenczi Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai*. Bp. 1898. 62.).

Tulajdonképpen az ilyen jellegű monográfiáknak ez is az igazi haszna, hogy további gyűjtő- és kiegészítő munkára ösztönözzenek. Ehhez viszont elengedhetetlen, hogy a kötetnek jól használható mutatórendszere is legyen. Ennek egyik elemére láthatóan törekedtek a szerkesztők: fejezetenként ugyanis van ajánlott irodalom. A tanulmányoknál sajnos hiányoznak a

jegyzetek, sok helyütt az irodalmi hivatkozások eléggé dodonaiak, főleg, ha az egyetemi hallgatókra gondolunk, akik csak most ismerkednek e kutatási területtel. Pl. a külföldi szakirodalom felemlegetésekor különösen nagy e vonatkozásban a hiányérzetünk (102–103.). Nagyön hiányzik a kötetből a névmutató. Tudom, egyetemi segédkönyvek esetében ez nem általános szokás, de a szerzők és a Kiadó a nagyközönséget is célba kívánják venni e kiadvánnyal, s valószínűleg biznak abban, hogy a szakemberek is „használói” lesznek e kötetnek. Így azonban ha azt keresik, hogy egy-egy intézmény vagy magánszemély könyvtárára vonatkozóan találnak-e adatot, nem kerülhetik el, hogy a kötet „olvasóivá” is váljanak.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter. Szeged, 1997. 695 l. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.)

„Budapestben és Leidenben, Kolozsvárott és Strasbourgban, Szegeden és Varsóban élők, a legtagabban értelmezett művelődéstörténet szakemberei nyújtják át köszöntés gyanánt a hetven éves Keserű Bálintnak ezt a kötetet” – olvasuk a Balázs Mihály és Jankovics József tolla alól kikerült Dedicatio első mondatában. Negyvenhét tanulmány (köztük hét német, egy angol nyelvű) írója: tekintélyes, tapasztalt és ígéretes pályakezdő tudós, tisztelgő kolléga és hálás tanítvány köszönti Magyarországból, Erdélyből és külfonból (tizenhárom személy) a József Attila Tudományegyetemen több mint negyvenöt éven át kiváló eredménnyel, ma is lankadatlan energiával oktató-nevelő tanárt, a fáradhatatlan tudományszervezőt, a sokoldalú tudóst.

A kötet csaknem valamennyi munkatársának dolgozata Keserű Bálint tudományos eszméihez illeszkedik, az ő érdeklődési területé-

nek kérdéseire kapcsolódik. Tárgyukat a kora újkori eszmeáramlatok, a rációból fakadó gondolkodás, a sokféle vallási újítások, változatos életszemléletek, a lényegyet vagy csak az árnyalatokat érintő értelmezési különbségek, filozófiai és hitbéli meggyőződések keltette viták, elméleti síkon folyó vagy háborúskodást kiváltó állásfoglalások, filozófiai és hitbéli meggyőződések, megvalósítási szándékolt vagy kudarcba fulladt kísérletek, elsősorban írásban, könyvekben folyó eszmeharcok szolgáltatják. A Keserű-iskola egyik kedvenc témájaként az eszmétörténeti tárgyú tanulmányok mellett teret kap az iskolázás, egyetemre járás (peregrinatio academica) mint a különféle törekvések hazai befogadásának segítő módja. Olvashatunk látványos jelentéktelennek tetsző adatokat peregrinációs albumokban, amelyek azonban fontos személyes kapcsolatokat dokumentálnak, új felismeréseket, eszméléseket, összefüggéseket mutatnak. Természetesen fontosabbak magukat az új áramlatokat megismertető, a régebbi fogytékosságot, esetleg tévedéseket kiigazító írások. A kötet szerkesztőinek érdeme, hogy ilyen vonatkozásban sikerült külföldi munkatársakat is felvonultatniok. Általuk a magyar kutatók új ismereteket szerezhettek, bár közülük egyik-másik magyar szempontból érdektelen (Martin Birker, Carlos Gilly, AArt de Groot).

A tanulmánykötet olyan számos – és változatos témájú – dolgozatot tartalmaz, hogy ismertetésében még cimszerűleg sem emlékeztünk meg mindegyikükről. A kiadvány szerkesztői a tanulmányok közlésében nem követtek rendszerező elvet. A szóba kerülő dolgozatokat mondanivalójuk alapján csoportosítva próbáljuk meg bemutatni. Elnézést kérünk mindazoktól, akiknek munkája itt nem kerül említésre; elmaradásukat terjedelmi okok magyarázzák, semmiképpen nem az értékelő minősítés.

Legnagyobb számban találjuk az eszmétörténetnek nevezhető tárgykörből merítő tanulmányokat. Főleg ha ideszámítjuk a hit dolgával, különböző vallási felfogásokkal, irányzatokkal, újító törekvésekkel foglalkozó írásokat. Keserű Gizella (*Andrzej Wiszowaty Religio Rationalisa és Erdély*) a Lengyelországból

emigrációba kényszerült antitrinitárius Wiszowatyról értekezik, aki Socianus utódként a szélsőséges törekvések nyesegetésével igyekezett életben tartani az antitrinitárius egyházat. A *Religio rationalis* c. legnagyobb hatású munkája csak halála után (1684) jelent meg nyomtatásban. Még ebben az évben lefordították franciára, hamarosan németre. Magyarra Kozma Mihály ültette át 1769-ben. Wiszowaty a józan okosság hirdetője, amelynek segítségével az ember képes minden, a kinyilatkoztatásokat is megmagyarázni.

A konzervatív egyházi vezetés ellenében a Halléből áradó pietista reformtörekvések támogatója volt a segesvári születésű Andreas Teutsch. A chiliazmust propagáló Wilhelm Petersennel együtt ír róla Font Zsuzsa (*Andreas Teutsch és köre. Johann Wilhelm Petersen erdélyi követői*).

Az angliai presbiterianizmusnak, puritánizmusnak a Cromwell körüli időszakban élő személyiségeiről, a mozgalom történetéről, az Angliában megforduló magyarországi tanulókról nyújt tájékoztatást Graeme Murdock tanulmánya (*The Experience of Péter Körmendi Foreign Calvinist Students with Presbyterians and Puritans in England*). Egyik forrása Körmendi B. Péter (1636–1691) albuma. Mikor külföldi peregrinációja során Körmendi Angliában tanult (1661. február – 1662 áprilisa közt Somersethen, majd 1663-ban Londonban, Cambridgben), olyan személyekkel tartott kapcsolatot, akik a gyakorlati teológiát, a presbiterális egyházkormányzatot, a kegyesség gyakorlatát vallották, de Cromwell bukása után az epizkopális egyháznak az interregnum alatt elhallgattatott hívei elűzték őket. A tanulmány írója legrészletesebben Benjamin Calmyval foglalkozik, de utána nézett a Körmendi-albumban olvasható személyek tevékenységének, és számos magyar peregrinációs diákról, azok kapcsolatairól, életéről derített fel új adatokat.

Ki kell emelnünk Ritoókné Szalai Ágnes *Miért Melanchton?* című tanulmányát, amely a külső országok egyetemlein gyűjtött magvakból kisarjadt hajtásokat, a különböző irányzatokban való elágazását vetíti elénk. Nem valami-

lyen részletkérdés megoldása, hanem a filológia eszközeivel régebben feltárt életpályák során nyert tapasztalatokra támaszkodó összefoglaló tájékoztatás. Melanchtonnak a wittembergi első magyar peregrinációs nemzedékkel való kapcsolatát tárgyalja, a mester irányító tevékenységét, amelynek során világos képet nyerünk fontos XVI. századi magyarországi reformátorok (Gyalui Torda Zsigmond, Macarius József) és Melanchton kapcsolatáról. A vele való bensőséges kapcsolatok nem egy magyar tanítványának határozták meg életsorát (Balsaráti Vitus János, Szikszai Fabricius Balázs).

Heidelberg 1622. évi feldúlása után Abraham Scultetus és barátja, Sibrandus Lubertus segített a magyar diákoknak, hogy a franeckkeri akadémián tanulhassanak. (Ferenc Postma: *Franeckkera, az igaz keresztyéneknek híres akadémia-juk benne* (Szepsi Csombor Márton: *Europica Varietas*, 1620.)

A reformáció országon belüli történetéről rajzoló képet Sipos Gábor *Szőnyi Nagy István Apológiája. A kolozsvári reformátusság az 1690-es években* címet viselő dolgozata. A jeles puritánus lelkész Kolozsvárott a legnépesebb hóstáti gyülekezetben végzett kiváló munkát. Irodalmi tevékenysége mellett (halotti beszédek, imádságoskönyv) rendszeres beteg- és családlátogatásokat végzett; gyermekeket tanított. (*Magyar iskola* c. munkáját Misztótfalusi nyomtatta ki.) Irigyei rágalmozó pletykahadjáratokkal elérték elmozdítását. Hívei egy apologetikus munkában próbálkoztak védelmével, melynek szövegét a kötet 541–544. lapján olvashatjuk. A tanulmánykötet ugyanis több eredeti dokumentum első kiadását is tartalmazza, ami egyúttal forrásértékű kiadvánnyá teszi a könyvet.

A 8–10. lapokon pl. Balázs Mihály kiadja azt a tanúságlevelet, amelyet a rekatolizált Daróczy Ferenc panaszára bocsátott ki az egri káptalan 1598. augusztus 10-én azzal kapcsolatban, hogy Báthori István szembeszegült a jezsuiták Daróczytól támogatott visszatérítési tevékenységével. (Balázs Mihály: *Ecsedi Báthory István és a jezsuiták*.)

A kiadvány egyik izgalmas olvasmánya Szörényi László írása, amely ugyan tárgya mi-

att kirí a kötet „korai újkori” jellegéből. Latin eredetiben és magyar prózai fordításban közli a Bács megyében lévő Glozsán szlovák lelkészének, Rohonyi Györgynek (Juraj Rohoni) „Palma, quam Dugonics, similesque Magyari Slaviae eripere attentarunt vindicata” című magyarellenes gúnyversét, amelyet a sovinszta Kollár adatott ki 1835-ben Zágrábban. A magyarokat lekicsinylő, nyelvüknek a tótot megtévő, a szlávokat dicsőítő verset a megjelenés évében megbírálták, Vörösmarty feleletül egy, a kiadványban először publikált gúnyversben felelt Rohonnyi versére. Szörényi dolgozata főcímét ennek soraiból vette. (Azt mondod, ha magyar szóból a tót kimaradna // Szólani nem tudván, bógene a ki magyar) Szörényi nemcsak a szerzőről, hanem szerzeménye politikai ideológiai háttéréről is értekezik, megállapítva, hogy a Kollártól irányított kiadás kezdeményező szerepet játszott a horvát nemzeti érzés felkeltésében. (Szörényi László: „...Ha magyar szóból a tót kimaradna...” Rohonyi György Dugonics- és magyarellenes gúnyversének művelődéstörténeti háttere.)

Még egy jelentős szövegkiadásról kell megemlékeznünk. Latzkovits Miklós *Colloquium. Szövegközlés és értelmezési kísérlet* című tanulmányát a XVII. század első felére lokalizált hitvitázó unitárius iskoladramának a végén csonka szövege kíséri függeléként. Latzkovits egy hibás kéziratos másolatban kontaminált két drámából igen körültekintő elemzéssel, meggyőző okoskodással fejtette ki a szóban forgó darabot.

Régi költészetünk gyakori témájáról, Balassi Bálint költeményeinek kiadásáról értekezik Horváth Iván *Az eszményítő Balassi kiadások ellen* (Előzetes közlemény). Az eddigi kiadási tervek bírálva, régebbi felfogását felfülvizsgálva, olyan kiadást javasol, amelyben az önéletrajzi fikció elve érvényesülne.

B. Kis Attila Enyedi György *Gismunda és Gisquardus* c. széphistóriáját Boccaccióval és Beroaldus feldolgozásával összevetve elemzi (*Historia elegantissima. A példázat szerepe Enyedi széphistóriájában*).

Hubert Gabriella a XVI. századi protestáns énekek egyharmadát kitevő gyülekezeti énekek műfaji osztályozását végzi el, kiadva egy 1635 körül keletkezett, valószínűleg evangélikus, eddig ismeretlen graduál kéziratának betűhív átiratát (*Adalék a 16–17. századi gyülekezeti énekek műfaj-meghatározásához*).

Hogy a kiadvány valamennyi szorosabb értelemben vett irodalomtörténeti tárgyú dolgozatát ismerhessük, megemlékezünk még a korai újkoron kívül eső két témáról.

Vizkelety András a *Halotti Beszéd* műfaj-történeti előzményeként arról beszél, hogy a külföldi sermoirodalomban irodalmi párhuzamok váltak ismeretessé, amelyek éppúgy beépültek a halotti szertartásba, de nem alkották annak hivatalos részét, mint a Pray-kódexben olvasható Beszéd. Arról is értesülünk, hogy az 1192–1195-ből származó kódexünk sacramentarium-részének elveszett mintapéldánya fél évszázaddal korábbi eredetű. (*Adalék a Halotti Beszéd műfaj-történetéhez*.)

A kontrafaktum vallásos vagy világi dallam alkalmazása idegen szövegekre vagy szöveg alkalmazása (alkotása) meglévő dallamra. Holl Béla *Az Ars metrica és a középkori kontrafaktura* című dolgozatában kilenc középkori magyarországi eredetű névtelen liturgikus ének forrását tárja fel.

Tudjuk, hogy Keszérű Bálinttal, az öt köszöntők seregével szemben méltatlanul járunk el, midőn ennek a gazdag termést mutató tudós kiadvány ismertetésének végét szakítjuk. Számos művelődés-, művészet-, eszmetörténeti, tanulási (külföldi egyetemek, hazai iskolák, peregrinációs albumok), vallási, filozófiai, esemény- és intézménytörténeti kérdéseket fejtegető dolgozatra kellene még rámutatnunk. Ebben a „könyv- és sajtótörténeti folyóirat”-ban, úgy érezzük, legalább ismertetésünk befejezéséig fel kell sorolnunk a könyvésztel összefüggő tanulmányokat. Művek elemzéséről, könyvek sorsáról, természetesen, az említendő írásokon túl is bőven esik szó. Talán mégis a könyvek története, a könyvtár-, nyomtatás-, olvasmánytörténet, stb. köréből hasznos ismereteket, gyümölcsöző tájékoztatásokat nyújtanak az alábbi tanulmányok.

Martin Bircher: *Die „treffliche Bibliothec“ der Fürsten von Auersperg in Laibach*. – Dományházi Edit: *Erasmus Kolozsvárt*. – Carlos Gilly: „Észak Oroszlánja”, a „Sas” és a „Végítélet Krisztusa”. Politikai, vallásos és chili-aszta publicisztika a harmincéves háború röpirataiban, illusztrált röplapjain és népi énekeiben. – Hoffmann Gizella: *Christoph Besold De verae Philosophiae fundamento discursus*. – Jakó Zsigmond: *Az erdélyi magyar antikvár könyvkereskedelem kezdeteiről*. – Monok István: *Olvasó vagy gyűjtő? A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján*. – Nicolette Mout: *Das Bild Ungarn in der niederländischen öffentlichen Meinung des 16. Jahrhunderts*. – Németh S. Katalin: *Magyar vonatkozású iratok Johann Jakob Redinger hagyatékában*. – Sz. Schaffer Andrea: *Johann Preuss műve Gottfried Arnold egyháztörténetében*. – Szakály Ferenc: *A magyar nyelvű bibliafordítás terjedéséhez*. – Viskolcz Noémi: *Lucas Iennis frankfurti könyvkidő katalógusa 1626-ból*.

VARGA IMRE

Haiman György – Muszka Erzsébet – Borsa Gedeon: A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára, 1773. Bp. 1997. Balassi Kiadó. 8 l., 36 lev. hasonmás és 307 l., 16 t. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 16.)

A jezsuita renddel kapcsolatos forrásaink oly gazdagok, hogy valószínűleg soha nem juthatunk el teljes kiadásukig, mindig csak válogatni leszünk kénytelenek belőle. Jó példa erre a legjelentősebb magyarországi jezsuita kollégiumnak, a nagyszombatinak iratanyagában lévő, a rend feloszlatakor készült leltár: e két-kötetes munka is csak a leltárnak mintegy egy-negyed részét képes közölni, a többit pedig összefoglalóan jellemzi. Az Egyetemi nyomda története volt a válogatás szempontja: e műhelyt és az általa előállított könyveket felsoroló jegyzék teljes részletességgel bekerült a jelen

kiadványba. A leltárban a betűöntődénel szereplő, 1773-ban nyomtatott betűmintakönyvről igen látványos hasonmás kiadás készült; a terjedelmesebb kötet pedig a három szerzőnek a leltár egyes részeit kiértékelő tanulmányát közli. A kiadó a hasonmást Haiman György emlékének ajánlotta, aki e kötetek megjelenését már nem érthette meg.

Haiman György egykori gyakorló nyomdász volta, elmélyült betűtörténeti kutatásai és a nagyszombati tipográfia forrásanyagának, a nyomda kiadványainak beható ismerete eredményezi, hogy a feloszlátás idejéből a műhely tevékenységéről a legapróbb részletekbe menő teljes képet kapunk. A 17. század közepén a nagyszombati nyomda még a Szent Adalbert konviktusban volt elhelyezve; 1699-ben került a kollégium impozáns nagy épületének nyugati szárnyába, ahol helyiségei a földszinttől a 2. emeletig terjedtek. (A leghitelesebb rajzokat a kollégium egész épületegyütteséről Georg Karl Zillak pozsonyi építőmester készítette a feloszlátás után: ezek másolata szintén megtalálható a tanulmánykötetben.) 1773-ban a tipográfiában lévő hat sajtóból ötöt működtettek, mert tíz impressor, nyomtató dolgozott a műhelyben; továbbá kilenc szedő, egy réznyomó és három kollacionáló. A 80 latin, hat görög és héber, 23 fraktúr, ill. schwabachi betűt bemutató betűmintakönyv és a betűk mennyiségére és értékére vonatkozó kézírásos bejegyzések nagyon jól felszerelt betűöntődét mutatnak. Négy kivétellel minden betűnek volt matricája, az öntött betű mennyisége pedig betűfajtától függően egy-négy, vagy akár 15 vagy 24 mázsa is lehetett. A bemutatott több mint száz betűből a nagyszombati tipográfiának 1773-ban összesen 244 bécsi mázsa 45 font súlyú betűje volt. Megtudhatjuk a könyvből az officina fusoria, a betűöntőde 1750–1773 közötti bevételeit is. Noha Haiman György azt állítja, hogy a betűöntőde nem szállított jelentős mennyiségű betűt más hazai nyomdának, a közötti értékek ennek némileg ellent látszanak mondani; nem kell elfelejtenünk, hogy ami a kiemelkedő produkcióra képes nagyszombati nyomdánál nem jelentős mennyiség, egy átlagos, kisebb teljesítményű

hazai nyomdánál, amelynek csak időnkénti és részleges felújításra futotta, annál inkább.

A betűmintakönyvet értékelő tanulmány nagy értéke, hogy nem elégszik meg a leltár magyar fordításával és annak magyarázatával, hanem számos német, osztrák, cseh betűmintakönyvvel összeveti a nagyszombati *Specimen characterum*ot (pl. a bécsi Trattner, a prágai Crabat 1760-as években, számos németországi betűöntődének a 17. és 18. században kiadott és egyes magyarországi nyomdák 1770–1795 közötti betűmintáival.) A fametszetű iniciálék, könyvdiszkek, a körzetek esetében velencei, ill. francia mintákra is kitekint. A leltárban szereplő rézlemezek felsorolásánál egyúttal a leg szebb illusztrált nagyszombati könyvekről is listát kapunk. A mintaszerűen szép kiállítású kötet és értékelő tanulmánya így nemcsak a nagyszombati könyvművészetről ad az eddigieknél alaposabb képet, hanem a nagyszombati nyomda kiemelkedő volta miatt egyúttal a hazai és külföldi könyvművészet történetének egészéhez is értékes hozzájárulás. A nyomdatörténeti rész jobb megértését segíti elő a kötet végén közölt nyomdászati szakkifejezések szótára és a jelentős betűöntőkről, nyomdászokról, rézmetszőkről közölt ismeretanyag.

A nagyszombati nyomda az elkészült könyveket a kollégium Transylvania nevű szárnyának földszintjén raktározta, de a Croatiában és máshol is volt még könyvraktára. A leltár 31 lapon sorolja fel az elkészült kiadványokat igen rövid, sommás leírással, két nagy csoportban. Az elején a bekötött állapotban lévő könyveket (összesen 143 tételt), majd a krúdában lévőket (629 tételt). A Borsa Gedeon által gondozott fejezet a leltár szó szerinti leírását adja, amelyben a legérdekesebb adat az egyes nyomtatványok raktáron lévő példányszáma, és megtudjuk ezek egységárát és összértékét is; a tétel mellett pedig bibliográfiai azonosítást olvashatunk, ma ismert példányra, kiadási évre történő utalást. Az azonosítás fáradságos munkájának alapja részben a magyarországi 18. századi bibliográfia egyes kötetei, részben a nagyszombati egyetemi nyomda saját kiadású könyvjegyzékei. Ez utóbbiak különösen azért jelentettek

nagy segítséget az azonosításban, mert szakrendszerük, felépítésük megfelel a leltár sorrendjének. Így az is elképzelhető, hogy a raktárban eleve szak szerinti sorrendben, s azon belül egy durva ábécé-rendben voltak tárolva a kész könyvek.

A nagyszombati egyetemi nyomda 1773-as leltára a nyomdának összesen 654 kiadványát reprezentálja. Ezeknek mintegy kétharmada volt latin nyelvű, viszonylag sok volt még a magyar, a szlovák és a német, viszont csekély számú a francia, horvát és cseh nyelvű kiadvány. A nyomtatványoknak közel hatvan százaléka az 1750–1773 közötti évek terméke volt. A leltárban tükröződő példányszámok természetesen a kiadás évétől és a kötet műfajától is függtek: 2000–5000 között volt a legnagyobb példányszám, de ezer fölötti példányszáma is viszonylag sok, összesen 87 kiadványnak volt. A leltár érdekessége, hogy éppen munkában lévő műveket is felsorolt, ill. néhány, többezer példányban raktározott olyan nagyszombati nyomtatványt, amelynek forgalmazását az 1760-as évek végén már jezsuitaelenes bécsi cenzúra betiltotta. A nagyszombati könyvraktár kiemelkedő jelentőségét elég egy adattal illusztrálnunk: a raktáron lévő összes könyv értéke 132 559 forint 40 krajcárt tett ki.

A tanulmánykötet első nagy fejezete a nagyszombati jezsuita kollégium leltáráról Muszka Erzsébet munkáját dicséri. A fenti két résszel ellentétben már szövegközlést nem, csak mintaszerűen alapos értékelő tanulmányt kapunk. A Keresztelő Szent János templom, a kollégiumnak Magyarország egyes részeiről elnevezett szárnyai, a bennük lévő lakó és munkaszobák leírása, a könyvtár, a csillagvizsgáló és más természettudományi gyűjtemény, a gyógyszerártár bemutatása megeleveníti annak a hitéletnek és a stúdiumoknak a környezetét, amely oly fontos volt a magyarországi egyház- és művelődéstörténetben. A kollégium gazdaságilag teljesen önálló volt, mindenféle szükséges műhellyel felszerelve. Aki a kötetet kézbe veszi, csak elismeréssel szólhat a kollégium leltárának értékelő tanulmányáról, erről az igen sokoldalú egyháztörténeti, művészettörténeti,

természettudományi, gazdaságtörténeti ismereteket és az egyes, olykor rejtélyesnek tűnő tárgyak azonosításában nagy leleményességet is kívánó munkáról.

Végül egy kiegészítés a nyomtatott betűmintakönyvhöz: valószínű, hogy nemcsak a leltározás munkáját elősegítendő készült, nemcsak a nyomda magas színvonalát akarta reprezentálni, hanem – áttételesen – emléket kívánt állítani a feloszlott rendnek is. Mind a latin, mind a fraktúr/schwabachi betűk mintái ugyanis a kenyérbetűktől kezdve összeolvasva folyamatos szöveget adnak, az első szerzetesrendeket alapító szentatyák buzgóságának és a szerzetesi erényeknek dicséretét zengik. Nem akármilyen könyvből: Kempis Tamásnak *Krisztus követése* című művéből (I. könyv 18–19–20. fejezete) választották ki a betűmintakönyv szövegét.

PAVERCSIK ILONA

Irinyi József: Német-, Francia- és Angolországi úti jegyzetek. Bp. 1998. Argumentum Kiadó. 272 l.

Irodalomtörténészeink idősebb nemzedékének kétség kívül egyik legszorgalmasabb tagja Fenyő István, aki ráadásul végig hű maradt fiatalkori kutatási területéhez: a reformkorhoz. Talaly megjelent, nagyhatású könyvének *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon* anyaggyűjtése során talált rá Irinyi úti jegyzeteire, de lehet, hogy már korábban kezébe került, hiszen az *Új Írás* 1987. 4. számában megjelent cikke arról árulkodik, hogy figyelmét már régebben felkeltették Irinyi úti jegyzetei. Akárhogyan is van, a külföldön (Hálában, ahogyan a címlap impresszumában olvasható) megjelent könyvben számos adatot talált a centralisták eszmétörténetének fejlődésére, megfogalmazására vonatkozóan. De nem csak ez indokolta újbóli megjelentetését. Egyrészt az eredeti mű ma már nehezen hozzáférhető, másrészt Irinyi politikai elvei (a népfel-

ség elve, általános választójog, polgári egyenlőség, szabad sajtó, úrbériség eltörlése stb.) sorra-rendre ott szerepelnek a reformkor leghaladóbb harcosainak követeléseai között. Úgy is fogalmazhatnók, hogy bizonyos törekvések meg sem érthetőek Irinyi eszmétörténeti nézeteinek ismerete nélkül. A márciusi ifjakhoz kapcsolja Irinyit az „észarisztokrácia” elve. Az alsó táblához kerülőket kizárólag képességeik alapján kellene választani, de a felső táblában helyet foglalók között is a hozzáértés, a rátermettség és nem a származás lenne az elsődleges szempont.

A tehetség és tudás érvényesülésének szerve, eszköze lenne a sajtó is, amelynek a jövő társadalmában igen nagy szerepet szán, hiszen ez lenne a közvélemény formálója, az eszmék népszerűsítője, a szellemi élet nyomon követője. A sajtó követendő etikai szabályát leginkább a 15. fejezetben („Az időszaki sajtóról s a nevezetesebb napilapokról Franciaországban”) fogalmazta meg. „Az előtt, éppen mint nálunk 1841 előtt, a hírlapokat mindenki csupán hazugleveleknek s kimondhatatlanul feleslegesnek tartotta. Most azonban, mióta a hírlapok okoskodnak, nélkülözhetetlenné lőnek minden csupán kevésbé értelmes embernél” – írja. A sajtó társadalmi súlyáról és rendeltetéséről senki előtte ily melegen és találóan nem írt. Ugyanakkor a cenzúrának – Táncsics Mihály mellett – legnagyobb ellenfele, kérlelhetetlen üldözője, amint ez Apponyi kancellárhoz írott nyílt leveléből is kiderül. (Ezt a könyv elején közlik szó szerint.) Személyes indítékait Kovács Magda kutatásai nyomán ismerjük (MKsz 1972.): Irinyi 1844 tavaszán befejezte utazásairól szóló könyvét, amelyet a budai cenzornak küldött meg, aki válasz helyett felterjesztette ezt a Könyvbíráló Hivatalhoz. Közel egy év után megszületett az eltíltó végzés. A felháborodott író 1845 májusában nyílt levéllel fordult gróf Apponyi György kancellárhoz, amelyben bejelenti, hogy könyvét külföldön fogja megjelentetni. A könyve körüli hercehurca bőséges tanulsággal szolgálhatott szerzőjének a sajtószabadság működésének mikéntjéről. Nem valami törvényen felettséget kíván: „Mi azonban

szüntelen azt feszegetjük, miszerint nálunk a sajtónak semmi korlátainak sem kellene lenni, mi, felfogásom szerint, csupán akkor állhatna meg, ha oly szent emberekből állana a polgári társaság, kiknél egyáltalában semmi törvényre sem volna szükség, s tekintvén ezen hangulatot, a Lajtán túl azt gondolják, hogy a magyarok törvényen kívülséget kívánnak a sajtóra nézve.” Irányi tehát nem eltörlését kívánja mindenféle sajtótörvénynek, hanem a nyomdatermékek megfelelő törvényes ellenőrzését, ám ezen belül a gondolatközlésnek teljes szabadságát. Az időszaki sajtótól, kiváltképp a napilapoktól elválaszthatatlan nála az elvek, szempontok, pártállások, irányok, politikai arculatuk egyértelmű, világos kifejtése. A Bajza szerkesztette *Ellenőrben* tanulmányt ír a *Sajtótörvényről* (1847); huszonöt pontos javaslatban foglalja össze elveit, nézeteit. Érdemes felfigyelnünk arra, hogy érvelése egyre kategorikusabbá, hangja már-már fenyegetővé válik. Ez a márciusi fiatalok tónusa, a Tizenkét Pont majdani megfogalmazójának hangja.

Nézeteinek csakhamar a gyakorlatban is érvényt szerezhetett. A bécsi kamarilla ármánykodása nyomán Kossuth kezéből kivett *Pesti Hírlap* egyik rovatát bizzák rá. A többnyire híreket, információkat közvetítő rovat Irinyi kezén átalakul. Széleskörű nyelvtudása (angol, francia, német) is segíti abban, hogy kezében e „Külföld” című rovat fontossága megnőjjön. A híreket nem csak közli, hanem kritikai megjegyzéseket fűz azokhoz, kommentál és orientál is egyben. Lényegében elsődrendű tényezője lesz a centralista eszmeáramlatok terjesztésének.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy jó ötlet és bátor vállalkozás volt az Argumentum Kiadótól Irinyi József úti jegyzeteinek újbóli kiadása, mert vele és általa egy huszonéves fiatalember gondolkodását, radikális-centralista eszméit ismerhettük meg, amelyek majd az 1848-as szabadságharcban válnak komoly szellemi erővé.

KÖHEGYI MIHÁLY

A Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) repertórium. Összeállította CSÉCS Teréz. Győr, Xántus János Múzeum, Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltára.

A magyar folyóiratirodalom kiemelkedő lapjai nemcsak a sajtótörténet kutatóinak, hanem a korszak iránt érdeklődők szélesebb köre számára is számos érdekességet rejtenek magukban. Ezek gazdag tartalmának feltárásához és hozzáférhetővé tételéhez jó eszköznek bizonyult a lapok repertórium. Ilyenekkel inkább szakfolyóiratok szoktak rendelkezni, de éppen a *Tudományos Gyűjtemény* közelmúltban megjelent repertórium bizonyítja, hogy más típusú lapok repertoriális feltárása is számos előnnyel jár.

Különösen szerencsés gondolat volt a magyar reformkor egyik legjellegzetesebb és leg-hosszabb életű folyóiratának tartalmi átvilágítása. E lap ugyanis, ha nem is volt „az első magyar enciklopédikus folyóirat” (hiszen már a 18. század kilencvenes éveinek elején megjelent egy ilyen jellegű folyóiratunk *Mindenes Gyűjtemény* címmel), de mindenesetre a leg-hosszabb életű, gazdag tartalmú reformkori periodikánk volt.

A 25 évfolyamot megért, még a felvilágosodás jellegzetességét: az enciklopédikus jelleget magán viselő folyóirat tartalmi hasznosítását nagyon megkönnyíti ez az összeállítás. Az egyes számok időrendben közölt tartalomjegyzékei valamint a különböző mutatók (földrajzi-, személy- és tárgymutató) segítségével nemcsak általános képet nyer a használó a negyedszázadot megért folyóirat tartalmáról, hanem arról is könnyen meggyőződhet, hogy az általa keresett személyről illetve témáról található-e valami a *Tudományos Gyűjtemény* évfolyamaiban.

A tartalom sokszor sajátos elrendezése, a címadás következetlenségei és a gyakori szerzői névtelenség nem könnyítette meg az összeállítók munkáját. Ezért nem csoda, ha helyenként kisebb hibák, félreértések és hiányok is becsúsztak az egyébként gondos összeállításba. Ezek egy részéért – ha nem csak vakon következetes lenne, hanem gondolkodni is tudna – a

számítógép lehetne a felelős. Jó példát nyújtanak erre a névmutatóban Batsányi János nevénél szereplő számadatok, mert a megadott három tételszám közül kettő tévesen került a költő neve mellé. A 2845. és a 3288. tételnél ugyanis nem Batsányi *Magyar Museum* c. folyóiratáról, hanem a Nemzeti Múzeumról van szó. De a gép nem csak a hasonló hangzású nevek között nem tud különbséget tenni, hanem akkor is csődöt mond, ha ugyanazon mű fordul elő különböző címen. Pl. Bessenyei György neve mellől hiányzik a saját írásai közül – a Repertóriumban egyébként szereplő – 228. tétel, pedig e helyen Bessenyei *Beszéd az Országának tárgyáról* című írását közölte le Vitkovics Mihály – igaz, hogy *Hazaifüi elméledés* címmel. Bessenyeinek ugyanez a kis cikke még egyszer megjelent a *Tudományos Gyűjtemény* 1823. évfolyamában, amit jelez is a Mutató, de nem a Bessenyei által írt szövegeknél, hanem a róla szólóknál. (1339).

A nyelvezet régiessége is megnehezítette a szerkesztői munkát. Erre példa a Tárgymutatóban szereplő „magyar nyelvű újság szükségességéről” című utalás az 1825. tételre. E helyen ismét egy Bessenyei-mű közlését találjuk, mégpedig az először 1778-ban önállóan megjelent *Magyarság* című röpirat szövegét. Itt, az utolsóelőtti bekezdésben valóban emleget az író „újság”-indítást és azt, hogy a nemzet elméjét „újság”-gal tűzbe kell hozni, de e szavak itt egyszerűen „újdonságot” jelentenek. Az újság szónak hírlap jelentése 1778-ban még nem volt meg.

E példák azonban nem csökkentik az összeállító (Csécs Teréz) és munkatársai (Heczig Zoltán, Salakta Jenőné, és Székely Zoltán) repertoriális munkájának jelentőségét. A *Tudományos Gyűjtemény* repertóriumának használója pontos képet kap a nevezetes reformkori folyóiratunk tartalmáról.

KÓKAY GYÖRGY

„Az író – vállalkozás”. Németh László. *Életrajzi kronológia. I. 1901–1948. II. 1949–1975.* Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta LAKATOS István. Bp. 1997–1998. Argumentum K. 328, 459 l.

Németh Lászlóról, a 20. századi magyar irodalom egyik legnagyobb írójáról már sokan és sokfélet írtak. Méltatták regény- és drámaírói munkásságát, legnagyobb esszéirőink között tartják számon. Orvosként és pedagógusként is sokat dolgozott – mondhatjuk, hogy az egyik utolsó polihisztor személyisége volt a magyar szellemi életnek. Az életműnek ilyen feldolgozását azonban – amilyent Lakatos István bocsájtott közre – először veheti kezébe olvasó és szakember egyaránt. Nagyon nagy munkára vállalkozott az összeállító, de ez a kiadvány óriási segítségére lesz a kutatásnak.

Két vaskos kötetből áll – szerény „Életrajzi kronológia” címet viselve –, holott az életrajzi adatok majdhogynem napi egymásutániséga az írói és közéleti tevékenységet is szép sorjában felfejti. Noha műfajánál fogva tárgyilagos hangú a könyv, mire a végére érünk, éreztetni tudja a súlyát is Németh László óriási formátumú, rokonszenves személyiségének. Ahogy a könyv szerkesztője az előszóban írja: „Jelen írás rendhagyó életrajzi kronológia: Németh László életének száraz időrendi adatain túl megkíséreltem egy „szellemtörténeti” kronológiát is nyújtani...” Az események sorrendjének összeállításában felhasználta Lakatos István Németh Józsefnek – Németh László édesapjának – a naplóját, az író kiterjedt levelezését, az életműsorozatot, Vekerdi László, Grezsa Ferenc, Monostori Imre műveit és Illyés Gyula naplójegyzeteit is. Mindezeket figyelembe véve is kitűnik, hogy milyen nagyszabású vállalkozás volt ennek a kronológiának az összeállítása. Kimeríthetetlen kincsébányája a filológusoknak, de ezen túlmenően, hallatlanul érdekes kordokumentum is, amelyen keresztül betekintést nyerünk

például abba a végtelenül nehéz sorsba, amely a háború után a nemzet osztályrésze volt.

Közismert Németh Lászlónak a felelősségvállalása mind a közéletben mind pedig a magánéletben. Ennek párhuzama is – végigolvasva a kronológiát – feltűnően kirajzolódik. E sajátos műfajú kötetek Németh László életének teljes hetvenöt évét feldolgozzák. Egy év átlagban ötven tételt, eseményt tartalmaz, de például kisgyerekkorából van év, amely tíz tételben elfér, szemben történetesen az 1966-os esztendővel, amely legmunkásabb éveiből való és kilencvenhat tényen keresztül sorjáznak eléln az író életének eseményei.

A szerkesztő jóvoltából egy érdekes epilógus, forrásjegyzék és névmutató teszi még hasznosabbá ezt a kiadványt mind a művelt olvasó, mind a filológus számára.

B. HAJTÓ ZSÓFIA

N. Szabó József: Magyar kultúra – egyetemes kultúra. Magyarország kultúr diplomáciai törekvései 1945–1948. Bp. 1998. Akadémiai K.

Hazánk történetében több olyan időszak is volt, amikor a kultúra közéleti, politikai sőt diplomáciai szerepet is kapott. Számos példát lehetne erre felhozni, különösen a felvilágosodás századától kezdődően. A szerző könyvének bevezetőjében 20. századi példákra utal: az I. Világháborút lezáró trianoni békével kezdődő korszakra, amikor a nemzeti tragédiából a magyar politikai elit Klebelsberg Kuno kultuszminiszter és Kornis Gyula államtitkár irányításával a kultúra segítségével kívánta az országot kivezetni. A szerző könyvében a II. Világháborút követő rövid időszakkal foglalkozik, amikor az ország az elszigeteltségét – amelybe egyébként jórészt saját hibáján kívül jutott – a kultúr diplomácia segítségével igyekezett megszüntetni. A nemzetközi közeledés lehetőségeit ugyanis leghamarább a szellemi élet képviselői tudták létrehozni.

N. Szabó József kutatásai az 1945–1948 közötti, tehát jórészt a reménytelen koalíciós idő-

szakra terjedt ki. Érdeklődése központjában a szomszéd országokkal való kulturális és tudományos kapcsolatok kiépítésének a feltárása volt, de nagy súlyt helyezett a nagyhatalmakkal való viszony alakulásának vizsgálatára is. (A felvidéki magyarság üldözése és kitelepítése miatt a magyar-cseh kapcsolatokkal nem foglalkozott, mert ezen időszakban nem alakulhatott ki a két ország között jelentős kulturális együttműködés.)

A könyv bevezető fejezetében azokról az előzményekről olvashatunk, amelyek már a harmincas évek második felében pozitív eredményekhez vezettek: így mindenekelőtt a Teleki Pál Intézet munkásságáról, vezetőinek, Kosáry Domokosnak és Deér Józsefnek a kelet-közép-európai népek összehasonlító történeti kutatására vonatkozó kezdeményezéseiről. Ezt követően a szerző a II. Világháborút követő időszakban veszi vizsgálat alá a szomszéd és a nyugati országokkal kialakuló kulturális kapcsolatépítés egyes fázisait és területeit. Egykorú sajtó- és levéltári anyag bőséges felhasználásával elsőként tárja fel ezen időszak kulturális diplomáciai tevékenységét mindaddig, amíg a hidegháború ezt lehetetlenné nem tette.

A kulturális kapcsolatok egyes ágazatainak vizsgálata között előkelő helyet biztosított a szerző a zenei, irodalmi, képzőművészeti és tudományos együttműködés mellett a könyvtári kapcsolatok újbóli kiépítésének is. A háborús évek miatt ugyanis könyvek és folyóiratok egész sora nem kerülhetett be az országba: ezeket pótolni kellett és helyre kellett állítani a nemzetközi könyvtárközi kapcsolatok rendszerét. E korszakban még a magyar diplomácia külföldi képviselői is tevékenyen részt vettek a hiányzó könyvek, folyóiratok pótlásában, de a vezető értelmiségiek is erkölcsi kötelességüknek tartották utazásaik során a külföldi könyvek behozatalát – akárcsak a régi századok külföldi egyetemeket látogató magyar diákjai. A magyar kultúr diplomácia a születő demokrácia nyújtotta lehetőségeket, amíg csak lehetséges volt, igyekezett kihasználni. A lehetőségek azonban – mint ismeretes – csak néhány évig voltak nyitottak erre.

N. Szabó József könyve nem csak azért nagy nyeresége művelődéstörténetünknek, mert oly korszak megvilágítására vállalkozott, amelyről sokáig nem lehetett őszintén beszélni, hanem azért is mert ismét egy hosszúra nyúlt hullámvölgy után vagyunk és van mit tanulnunk a magyar kultúrdiplomácia 1945–1948 közötti törekvéseiből és példájából.

(-y -y)

Maiorescu, Rodica: Cartea veche străină sec. XVI.: Catalog. București 1996. Editura Bibliotecii Naționale a României. 481 l.

A keleti szomszédunk fővárosában, akár csak Budapesten, három nagy könyvtár őriz jelentősebb számban régi nyomtatványokat: a nemzeti, az akadémiai és az egyetemi. E gyűjteményekről nyomtatott formában korábban a Román Tudományos Akadémia bukaresti központi könyvtárában található ősnymtatványok (Bacăru, Livia: *Catalogul incunabulelor*. Biblioteca Acad. R. S. România. București 1970.), valamint az Egyetemi könyvtár régi román könyveinek katalógusa (*Cartea veche românească în colecții Bibliotecii Centrale Universitare București*. Prefață de Virgil Căndea. București 1972.) jelent meg. Most napvilágot látott a román főváros harmadik nagy gyűjteményének, a Nemzeti Könyvtárnak 16. századi nyomtatványairól készült katalógusa Rodica Maiorescu gondozásában. (Röviddel ezt megelőzően jelent meg ugyanennek a könyvtárnak ősnymtatványait áttekintő kiadvány is: Schatz, Elena-Maria: *Catalogul colecției de incunabule*. Biblioteca Națională a României. București 1995.)

A testes kötetben 1161 mű 1425 példányának ismertetése olvasható. Ezzel kapcsolatban elsőként ki kell emelni, hogy a bibliográfiai leírás tartalmazza a nyomtatványok kollációját is, azaz a kiadvány füzeteinek beosztását, azok egyenkénti terjedelmének közlésével. Az ilyen jellegű katalógusok között sajnos csak nagyon kevés akad, amelyik vállalkozik erre a meglehe-

tősen munkaigényes feladatra, amelynek eredménye azonban a bibliográfiai jellegű munkával foglalkozók számára rendkívül hasznos segítséget nyújt. Megtalálható itt még a fordítások esetében az eredeti cím, az előszó és ajánlás írójának valamint az illusztrátor neve, a kiadvány díszítésére vonatkozó adatok stb. A példány leírása tartalmazza a kötet állapotát az esetleges hiányok megjelölésével, a kéziratos bejegyzéseket, valamint a kötésre vonatkozó legfontosabb adatokat.

A mutatók is ezekhez igazodnak: áttekintést nyújtanak a megjelenés ideje, a nyomdász (kiadó), irodalmi közreműködők (előszó írója, fordító stb.), illusztrátor (metsző), könyvkötő, egykori tulajdonos és a metszett ex librisek szerint. Természetesen megtalálható a hivatkozott szakirodalom jegyzéke is. A mércét a szerző tehát valóban magasra helyezte a fentiekben körvonalazott igényességgel. Mind a bevezető, mind a kötet használatáról szóló eligazítás a román mellett angolul is olvasható. A könyvet 48 illusztráció zárja, amelyhez szöveges jegyzék is készült.

Sajnos az említett, magas igényű keretek kitöltése nem mindig sikerült. A mindössze 17 tételből álló szakirodalomban a magyar igazán nagyon jól van képviselve: Apponyi négy köte- te, az országos ősnymtatvány-katalógus (CIH), a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) és Veress Endre román–magyar bibliográfiája. A leírásokban az ezekre történő hivatkozások azonban nem találhatók meg. Így az egyetlen magyarországi nyomtatvány leírásánál (572. sz.) sem olvasható az RMNy-szám (RMNy 555), akár csak az egyetlen, részben magyar nyelvűnél (220. sz.), az 1598. évi tizenegy nyelvű Calpinusnál (RMNy 829) sem. (Pedig az említett RMNy bibliográfiának alapján könnyen megállapítható lett volna, hogy a bukaresti katalógusban évszám nélkül közölt bázei nyomtatványt melyik esztendőben készítették.) Az ősnymtatványokra vonatkozó katalógusok (GW, CIH) szerepeltetése feleslegesnek tűnik, ugyanakkor hiányzik olyan alapvető munka, mint pl. a 16. században a német nyelvterületen készült nyomtatványok hatalmas bibliográfiája (VD 16),

amelyben pedig megtalálható több száz Bukarestben őrzött nyomtatvány leírása. Ilyen és ehhez hasonló, korszerű és fontos bibliográfiai hivatkozás helyett a leggyakrabban Graesse közel másfél évszázados, mára már bizony meglehetősen megkopott munkája olvasható. Úgy tűnik, hogy a katalógus elkészítéséhez Rodica Maiorescu sajnos kénytelen volt nélkülözni a modern szakirodalom jelentős részét.

Több magyar, illetve hazánkban tevékenykedett szerző munkáját is őrzik Bukarestben: pl. Bonfinit kilenc (175–183. sz.), Temesvári Pelbártot (1038–1043. sz.) hat, Sambucust (1179–1180. sz.) és Werbőczyt (1370–1371. sz.) két-két példányban. Emellett számos más magyar vonatkozású, részben meglehetősen ritka, ún. „Neue Zeitung” is található a katalógusban, amely hazai eseményekkel foglalkozik.

A bukaresti katalógus számunkra talán legérdekesebb része a kötetek volt tulajdonosainak mutatója. Ez természetesen csak a könyvekben ma fellelhető tulajdonosi bejegyzések alapján volt összeállítható. Ebből kiderül, hogy a mai nemzeti könyvtárban négy nagy, egykori román gyűjteményből őriznek jelentős számban 16. századi nyomtatványokat: Nicolae Bălcesu, Ion Brătianu, Constantin Karadja és a nemzetközi kulturális kapcsolatok román intézete. Rajtuk kívül nagyobb számban mindenek előtt Erdély területéről kerültek ide ilyen kiadványok a román fővárosba.

A nagyváradi római katolikus káptalan könyvtárából – három különböző elnevezés alatt – összesen nem kevesebb, mint 69 kötetet őriznek most ott. Két egykori szász evangélikus gimnáziumból is jutottak oda szép számban ilyen könyvek: Szászsebesről (28 db) és Besztercéről (14 db). De akadnak magán személyek is, akikről ötnél több kötet található az egykori tulajdonosok mutatójában: az aradi Mayerhofer Antal (21 db), Teleki Imre (12 db), Tokody György (8 db). Kisebb számban több erdélyi köz-, illetve egyházi könyvtár, valamint magánszemély tulajdonából került 16. századi nyomtatvány a mai román nemzeti könyvtárba: a nagyváradi premontreiektől (két megjelölés alatt összesen 9 db), a brassói ferencesektől

(két név alatt összesen 5 db), Ipolyi-Stummer Arnoldtól (3 db), Csíki ferencesektől (3 db), Susich Károlytól (3 db). Egy-két könyv több tucat más erdélyi könyvtárból származik.

Igen érdekes a mai Románián kívüli területekről Bukarestbe jutott kötetek korábbi tulajdonosainak jegyzéke. Akad itt a berlini és müncheni állami könyvtártól az esztergomi érseki és a debreceni református kollégiumon át az Országos Széchényi (4 db – részben duplum) és a budapesti Egyetemi Könyvtárig számos gyűjtemény. De nem érdektelen a 18. század második felében feloszlott rendi könyvtárak állományából származó kötetek mozgásának nyomon követése a Kárpát-medencén belül, majd onnan Bukarestbe. Ezekre jó példa a leleszi premontreiek öt, a brassói és a kolozsvári jezsuiták három-három kötete. Itt lehet megemlíteni, mint jellegzetes hibaforrást, amely számos, nem magyar vagy szlovák szakirodalomban fellelhető. Pozsonynak 1919-ben alkotott „Bratislava” névformáját ugyan sűrűn cserélik a latin „Wratislavia”-val (Boroszló, korábban a német Breslau, ma a lengyel Wrocław). Ebben a katalógusban is több, egykori boroszlói személy „Bratislava” megjelöléssel szerepel.

Mindent összefoglalva, a bukaresti katalógus – néhány fogyatékosága ellenére is – értékes adatokat nyújt a Délkelet-Európa könyvtörténetével foglalkozóknak.

BORSA GEDEON

Bukvar jazuka ruszkago: sz procsim rukovogyijem nacsinajuscsih ucstisizja. V Budine [Buda], 1799. [2. kiad.] Reprint. Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke kiad., 1998. S. a. r., utószó: UDVARI István. 84 l.

Az Országos Széchényi Könyvtár régi szláv nyomtatványait már avatott szerzők leírásaiból viszonylag jól ismerjük, legyen elég itt Bor Kálmán és Borsa Gedeon nevét említenünk. A „régji”-nek ugyan nem minősülő, ám kultúrtör-

tényleg figyelmet érdemlő 18. század végi nyomtatványok feldolgozására ezideig kevesebb energiát fordított a kutatás. Ennek okai között feltétlenül meg kell említenünk a szakemberhiányt, illetve az együttműködés hiányát. A jelen kötet gondozása például speciálisan ruszinisztikai kompetenciát, az ukránhoz és a kelet-szlávokhoz közel álló kárpátjai etnikum nyelvének és kultúrtörténetének ismeretét, másfelől ugyanakkor komoly művelődéstörténeti, adott esetben egyháztörténeti és katekétikai, s feltétlenül könyvészeti, kollacionálási jártasságot igényel.

Az előbbi, jelesül a ruszin filológia nemzetközi színvonalú művelése jellemzi Udvari Istvánt és nyíregyházi műhelyét. Kiadványaikat, rendezvényeiket már többször ismertettük (MKsz 1993. 121–122., MKsz 1994. 100–101., MKsz 1995. 345–348., MKsz 1998. 77–81.). A legutóbb recenzált Kutka-féle „Kis katekizmus” méltó folytatása lehetne a most kiadott ábécés-könyv. Azonban szemünkbe tűnik az előzőhöz képest a reprint gyengébb minősége, a belső címlapon rosszul elhelyezett raktári címke – amit megfelelő eljárással ilyenkor el lehetne távolítani, és ha precíz lenne a lelőhely feltüntetése, abból úgyszólamint kiderülne –, valamint az, hogy a figyelmesebb szemlélő észreveheti ugyan az első kiadásból közölt címlapot és egyik oldalt, valamint a negyedikből is ugyanennyit – ám arra még az impresszum sem (!) utal, hogy a jelen reprint a szóbanforgó könyv második kiadását nyújtja. Igazán nem ártott volna tartalomjegyzékkel is ellátni e kis kötetet, hiszen a borító, az első ötvenhárom oldal, sőt az impresszum alapján sem tudjuk a kiadás sorszámaát, de a sokféle nyelvészeti kérdésre kiterjedő kísérőtanulmányban is jobban tájékozódnánk a tartalomjegyzék alapján, ha lenne. Feltűnik azután az első és a negyedik kiadásból közölt lapokon a tollal, kézírással ábdalt felirat: „1797 részlet”, illetve „1846 részlet”. Így, pont nélkül. Mivel ezen részletek elé (1797 + 1846 = 2643 darab részlet elé) úgyszólamint bekötöttek egy teljesen üres paginát, két számozatlan szűz oldalt, minden takarékoság mellett is lett volna hely a filológiai precízebb és természetesen

nyomtatott formátumban közölt magyarázat számára, amelyben az évszám után talán kiteszik a pontot.

Igényességünket – a magyar helyesírás szabályai, valamint a reprintkiadványok tudományos színvonalú gondozásának gyakorlata mellett – az is indokolja, hogy a 63. oldaltól kezdve (amely a kötetben a modern pagináció kezdete) mind ruszin, mind magyar nyelven „Utószó helyett...” címmel közölt kísérőtanulmány filológiai alapos, bőven irodalmazott, színvonalas munka. Udvari elemzi a korábban megjelent ruszin ábécés-könyveket, s a jelen munkát, amelyet szerzőségi adat híján a kutatás Ioann Kutkanak tulajdonít. Utal az első kiadás nyelvi eltéréseire is (szerbizmusok, 68. illetve 75.), bár nem indokolja semmivel, miért nem az első, hanem a második kiadást adja közre: Fizikai állapot, az első kiadás talán hiányos példánya? Kultúrtörténeti jelentősége kisebb? Esetleg a ruszinista kiadó fontosabbnak tartja a ruszin népi nyelvhez közelebb álló másodikikat? A filológia nem barkochba játék. Mindenesetre, a Magyarországon egyetlen, tanszéki szintű ruszin filológiai műhely vezetőjének, a ruszin filológiából akadémiai doktori fokozatot szerzett Udvari professzornak munkásságát ismerve, a recenzens feltételezi, hogy a kiadvány célja egyebek mellett a ruszin szellemi élet ápolása lehetett. Nagy kár, hogy éppen a ruszin nyelvű kísérőtanulmány szenved jelentős hiányosságokban a magyar változathoz képest. Például, teljességgel hiányzik a lelőhelyre történő utalás, ami reprint esetében alapfeltétel. Igaz, a magyar szöveg terjedelmes bekezdésben közli ezt, Poprády Géza főigazgató úrnak is köszönetet mondva. Ám ha ruszinul már nem tartotta szükségesnek a szerző megjelölni, hogy ki jelenleg nemzeti könyvtárunk főigazgatója, azt azért szükséges lett volna feltüntetni – a ruszin szöveg utáni egyharmad üres oldalon –, hogy a Budai Magyar Királyi Egyetemi Nyomda termékének itt közreadott példánya az OSZK tulajdona. Sőt, a másik két kiadás közölt lapjain is megtaláljuk „A M[agyar] N[emzeti] Múzeum Könyvtárából” feliratú pecsétet. Ezúton tudatjuk a szerzővel, hogy ez az OSZK-t jelenti.

A két változat számunkra indokolatlan eltéréseiből még két példa. A magyar szöveg egyértelműen meghatározza a kiadvány szemléni ruszin nyelvjárását – amelyre alapozták napjainkban a kelet-szlovákiai ruszin irodalmi norma kodifikálását –, a ruszin változat erre egyáltalán nem tér ki (76–77., vö. 69.). A magyar változat (75.) azt is kiemeli Kutka érdemei közül, hogy nevéhez fűződik a munkácsi püspökség 1806. évi összeírása, amelyet ugyancsak a szerző adott ki (Nyíregyháza, 1990.), a ruszin változat megfelelő helyén (68.) ezzel szemben azt találjuk, hogy Kutka érdemeit Hodinka Antal is méltatta, s bizonyosságul hivatkozik a szerző Hodinka egy ismeretterjesztő kis cikkére. (Amelyre a magyar változatban viszont nem utal; miért?)

Nem érti a recenzens, hogy a nemzeti könyvtárunk három darabját bemutató, s egyet egészében közreadó reprintből miért maradt el az ilyen kötet kísérőtanulmányától elvárható kolacionálási, könyvészeti, bibliográfiai leírás. (Utóbbi a példányt összevetné a nemzetközi szakbibliográfiákkal, s elhelyezné az OSzK darabját a világon ismert lelőhelyek és azok példányai között; amilyen mértékben ilyen információink vannak.) Ha mindhárom példány az OSzK tulajdona már több, mint fél évszázada – sőt régebben –, akkor nem a háború utáni szekularizáció folyamán került be; nagymértékben emelne a kísérőtanulmány szakmai színvonalát a provenienciális és possessorii adatok elemzése, s ha gyarapítási információk nem lennének, akkor legalább a hiányuk konstatálása. Amennyiben a szöveg gondozója kizárólag a nyelvészeti kérdésekre fókuszál, úgy figyelmen kívül hagyja, hogy ilyen kiadványt nem csupán a nyelvészek és talán nemcsak a ruszinisztika művelői fognak olvasni. Ez pedig a szakmai sovinizmus alagútjába vezet. Így hagyja figyelmen kívül Udvari, hogy Kutka szerzőségét illelne vizsgálni, ha pedig a szakirodalomban folyt erről már vita, akkor azt jelezni. Sovány érv, hogy a katekizmus-rész megegyezik Ioann Kutka „Kis katekizmus”-ának megfelelő részeivel. A hittani ismeretek meglehetősen kö-

tött tartalmúak. Ha nyelvíleg is eltér az első és a második kiadás, mi cáfolná, hogy Kutka paptársai között keressük a szerzőt vagy közreműködőt? Anonim kiadvány esetében a szerzőségi kérdést nem lehet a kísérőtanulmány egyetlen, hivatkozás nélküli mondatával elintézni. Az egyébként bőséges irodalomjegyzék ellenére. (Érdekes, hogy ez utóbbinak némely tételét, így Bor Kálmán 1995-ös tanulmányát vagy Sztripszky Hiador számos felsorolt munkáját nem hivatkozta meg, s arról sem vagyunk maradéktalanul meggyőzve, hogy hasznosította-e a szerző ezeket.)

Befejezésül a címről. Nem értünk egyet a magyar fordítással: „A ruszin nyelv ábécés-könyve és egyéb tudnivalók tanulni kezdők számára.” (75.) A genitivus jelzői szerepben fordítható mellékeves szerkezettel, a participium cum infinitivo szintén. Ha viszont ragaszkodik a szerző a nyelvészeti precizitás érdekében a szolgálai szószerintiséghez, akkor nem értjük, miért fordítja az *sz* előjáró + instrumentális kapcsolatos mellékmondat. Ráadásul, a ’rukovogyije’, (illetve oroszban ’rukovodszto’v) a görög *encheiridion* ἐνχειρίδιον megfelelője, gondoljunk Epiktétosz hasonló című könyvére. Nem tetszés szerinti egyéb tudnivalókról, hanem alapvető ismeretekről, vezérfonalról van szó. Javasolt fordításunk: *Ruszin ábécés-könyv a kezdő tanulóknak való alapvető ismeretekkel*. Bár az impresszumban már maga a szerző is „Ruszin ábécés-könyv”-et ír; ezen önellentmondásnál súlyosabb következtetlenség, hogy az impresszumból hiányzik a kiadás megjelölése („Buda, 1799. évi kiadás hasonmása” helyesen: második kiadás hasonmása), ezáltal nemcsak a reprintkiadványok szakmai színvonalától tér el, hanem az olvasókat is félrevezeti. (Kíváncsi vagyok, vajon az OSzK kiadói feltűntetik-e a katalógusban a kiadás sorszámát, ilyen impresszum alapján...)

Végezetül néhány általános tanulság, amely a recenzió terjedelmét is indokolja. Kolofonját tekintve mások mellett az OSzK is nyújtott anyagi támogatást e borítóját tekintve szép

fényes, egyéb szempontból határozottan halovány kötet megjelentetéséhez. Szakmai támogatást vajon nem találhatott volna a kiadó mindkét nemzeti könyvtárunk nemzetközileg ismert cirill könyvészeti szakemberei, vagy a tanítványaiknak tekinthető fiatalabb nemzedék képviselőjében? De legyünk igazságosak: mai

körülményeink között ez a kiadvány bátor vállalkozás, igazán spártai tett. Ám Spártában csak fejszével volt szabad építkezni, célszerűen és durván. Ioann Kutka ugyancsak „János” nevű kortársát idézve pedig: „Isten a részletekben lakik” – mondta Johann Wolfgang Goethe.

FÖLDVÁRI SÁNDOR

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 12,15 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Bartók István</i> : Sylvester János elrejtett kincsei	325
<i>Fehér Katalin</i> : II. József közép- és felsőoktatáspolitikája a korabeli sajtó tükrében	336
<i>Szaffner Emilia</i> : Az első magyar szerkesztőnő és lapja, a Családi Kör	353
<i>Bálint Gábor</i> : A Nova Könyvkiadó története	372

KÖZLEMÉNYEK

<i>Csapodi Csaba</i> : Adalbert „Főúr” állítólagos könyvei Pannonhalmán	388
<i>Bogár Judit</i> : Ifj. Buchholtz György magyar nyelvű köszöntőversei	390
<i>Szelestei N. László</i> : Révai Miklós Magyar Tudós Társaság-tervezetének egykorú magyar nyelvű szövege	397
<i>Ajkay Alinka</i> : Dessewffy József köszöntő levele Batsányi Jánoshoz	407
<i>Enyedi Sándor</i> : Aranka György és a debreceni diák rézmetszők	409
<i>Deé Nagy Anikó</i> : Kazinczy Ferenc könyvei Marosvásárhelyen	411

FIGYELO

<i>Botka Ferenc</i> : Egy bibliográfiai sorozat befejezésére	416
<i>Erdész Ádám</i> : Kner Erzsébet	419
<i>Rózsa, György</i> : Modernisation – culture – assistance technique	422
<i>Németh S. Katalin</i> : A magyarországi német könyvek kézikönyvének bemutatása	426

BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zoltán–Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1997-ben	428
---	-----

SZEMLE

Madas Edit–Monok István: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig. Bp. 1998. (<i>P. Vásárhelyi Judit</i>)	442
Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk.: Balázs Mihály, Font Zsuzsa stb. Szeged, 1997. (<i>Varga Imre</i>)	444
Haiman György–Muszka Erzsébet–Borsa Gedeon: A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára, 1773. Bp. 1997. (<i>Pavercsik Ilona</i>)	447
Irinyi József: Német-, Francia- és Angolországi úti jegyzetek. Bp. 1998. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	449
A Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) repertóriuma. Összeáll. Csécs Teréz. Győr, 1998. (<i>Kókay György</i>)	450
„Az író – vállalkozás.” Németh László. Életrajzi kronológia. I. 1901–1948. II. 1949–1975. Összeáll., előszó, jegyz.: Lakatos István. Bp. 1997–1998. (<i>B. Hajtó Zsófia</i>)	451
N. Szabó József: Magyar kultúra – egyetemes kultúra. Bp. 1998. (-y -y).....	452
Maiorescu, Rodica: Cartea veche străină sec. XVI.: Catalog. București, 1996. (<i>Borsa Gedeon</i>).....	453
Bukvar jazúka ruszkago: sz procsim rukovogyijem nacsinajuscsih ucsitiszja. [Buda], 1799. [2. kiad.] Reprint. Nyiregyháza, 1998. (<i>Földvári Sándor</i>)	454

SOMMAIRE

<i>Bartók, István</i> : Les trésors cachés de János Sylvester	325
<i>Fehér, Katalin</i> : La politique d'instruction moyenne et supérieure de l'empereur Joseph II, reflétée par la presse contemporaine	336
<i>Szaffner, Emilia</i> : La première femme-rédacteur hongroise et sa revue, Családi Kör (Cercle de Famille)	353
<i>Bálint, Gábor</i> : L'histoire de la maison d'édition Nova	372

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Csapodi, Csaba</i> : Les prétendus livres de l'archiabbé Adalbert à Pannonhalma	388
<i>Bogár, Judit</i> : Les vers de félicitation de langue hongroise de György Buchholtz	390
<i>Szelestei N., László</i> : Le texte contemporain de langue hongroise du projet d'une Société de Savants Hongroise de Miklós Révai	397
<i>Ajkay, Alinka</i> : La lettre de félicitation de József Dessewffy adressée à János Batsányi	407
<i>Enyedi, Sándor</i> : György Aranka et les graveurs sur cuivre au Collège de Debrecen	409
<i>Deé Nagy, Anikó</i> : Les livres de Ferenc Kazinczy à Marosvásárhely	411

CHRONIQUE

<i>Botka, Ferenc</i> : A l'occasion de l'achèvement d'une série bibliographique	416
<i>Erdész, Adám</i> : Erzsébet Kner	419
<i>Rózsa, György</i> : Modernisation – culture – assistance technique	422
<i>Németh S. Katalin</i> : La présentation du manuel des Livres allemands de Hongrie	426

BIBLIOGRAPHIE

<i>Czövek, Zoltán–Perger, Péter</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 1997	428
--	-----

REVUE

Madas, Edit–Monok, István: La culture de livre en Hongrie dès origines à 1730. Bp. 1998. (<i>P. Vásárhelyi, Judit</i>)	442
Des efforts culturels à l'âge moderne précoce. Études en l'honneur de Bálint Keserü. Réd. par Mihály Balázs, Zsuzsa Font etc. Szeged, 1997. (<i>Varga, Imre</i>)	444
Haiman, György–Muszka, Erzsébet–Borsa, Gedeon: Le collège jésuite de Nagyszombat et l'inventaire de l'imprimerie de l'université, 1773. Bp. 1997. (<i>Pavercsik, Ilona</i>)	447
Irinyi, József: Des impressions de voyage en Allemagne, en France et en Angleterre. Bp. 1998. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	449
Le répertoire de la revue Tudományos Gyűjtemény (Collection Scientifique). (1817–1841). Réd. par Teréz Csécs. Győr, 1998. (<i>Kókay, György</i>)	450
„L'écrivain – c'est une entreprise.” László Németh. Une chronologie biographique. I. 1901–1948. II. 1949–1975. Réd., préface et notes par István Lakaton. Bp. 1997–1998. (<i>B. Hajtó, Zsófia</i>)	451
N. Szabó, József: Culture hongroise – culture universelle. Bp. 1998. (-y -y)	452
Maiorescu, Rodica: Cartea veche străină sec. XVI.: Catalog. București, 1996. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	453
Bukvar jazúka ruszkago: szprocsim rukovogyijem nacsinajuscsh ucsitiszja. [Buda], 1799. Reprint. Nyiregyháza, 1998. (<i>Földvári, Sándor</i>)	454